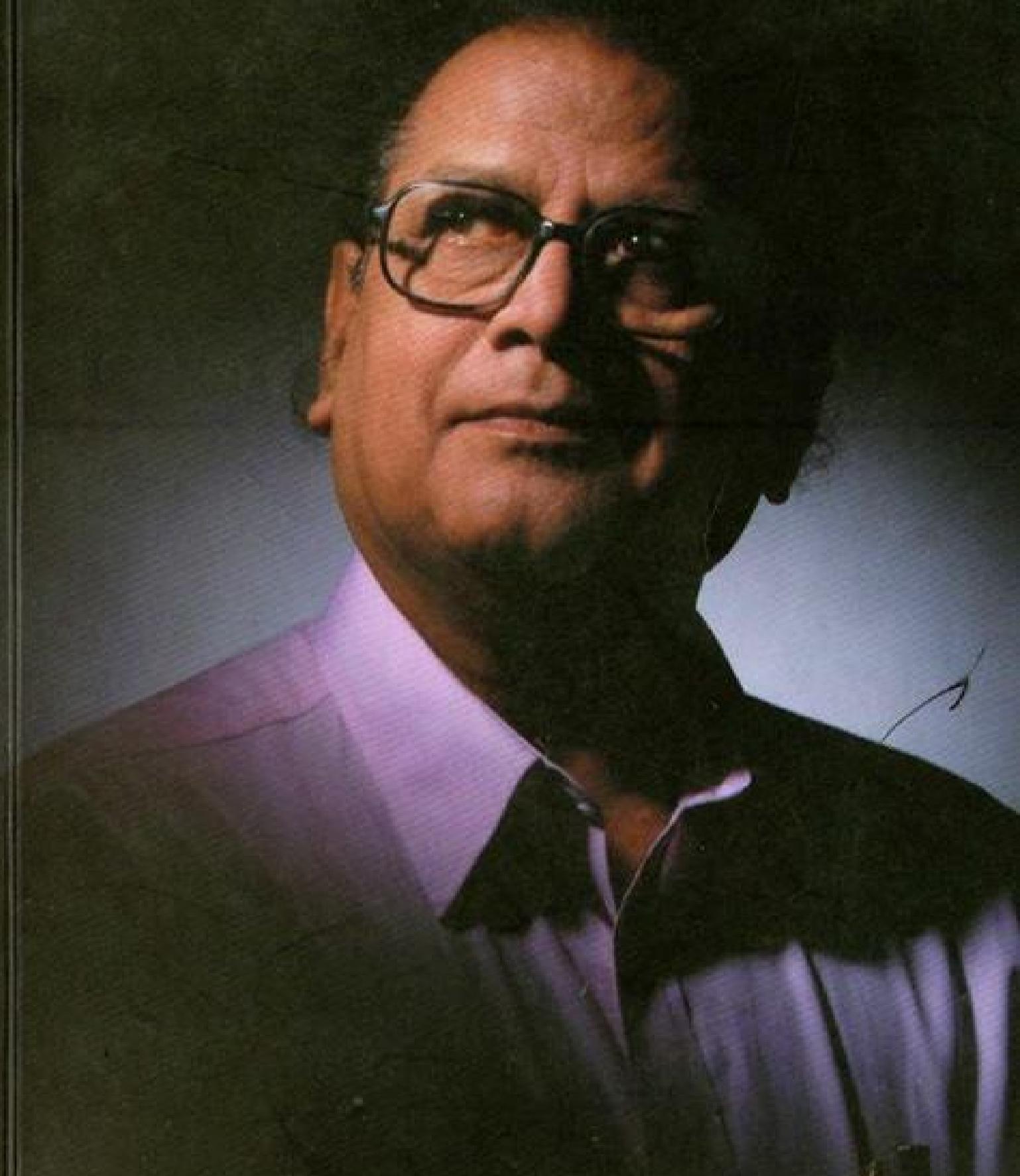

पृष्ठ : एका फुलासाद्या प्रातानया

(डॉ. यशवंत मनोहर गौरवग्रंथ)

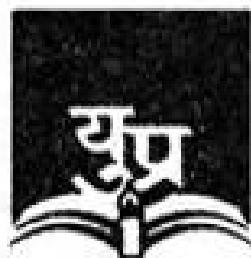

सं पाटक · पा अनमोल शेंडे

वेदः एका युगसाक्षी प्रतिभेचा

(डॉ. यशवंत मनोहर गौरवग्रंथ)

संपादक
प्रा. अनमोल शेंडे

युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर - ४४००२२

Vedh:Eka Yugsakshi Pratibhecha
(Dr.Yashwant Manohar Gauravgranth)
Edited by Prof. Anmol Shende

वेद : एका युगसाक्षी प्रतिभेचा
(डॉ. यशवंत मनोहर गौरवग्रन्थ)

संपादक : प्रा.अनमोल शेंडे

♦

प्रकाशक

नितीन घनराज हनवते,
युगसाक्षी प्रकाशन
राहुल अपार्टमेंट, विमूर्तीनगर, रिंग रोड,
नागपूर-४४००२२
मो.फोन: ९८२२७००३२२

♦
मुख्यपृष्ठ : भाऊ दांदे

◎ प्रा.डॉ.पुण्यलता यशवंत मनोहर
'लुम्बिनी', ४५, लोकसेवानगर,
नागपूर-४४००२२ मो.: ९४२२१०२३९६

♦
प्रथमावृत्ती: २६ मार्च २००७
द्वितीयावृत्ती: १५ अगस्त २००९

♦
संगणकीय अक्षरजुल्वणी व
मुद्रणस्थळ
वैभव ऑफसेट
२७, कन्नमवार नगर,
बर्था रोड, नागपूर-४४००२५
फोन: ९८२२२०३४७४

♦
किंमत: रुपये २२० फक्त

संपादकीय...

डॉ. यशवंत मनोहर हे आंबेडकरी साहित्यातील आणि एकूणच मराठी साहित्यातील अतिशय गंभीर नि महनीय व्यक्तिमत्त्व आहे. महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक पर्यावरणातही एक जबाबदार लेखक म्हणून त्यांचा लौकिक आहे. आयुष्यभर लेखणीशी प्रामाणिक राहून त्यांनी सतत लेखन केले. आज त्यांच्या खात्यावर सत्तरपेक्षाही अधिक ग्रंथसंपदा आहे. आंबेडकरवादी साहित्याला कमाल उंचीवर नेण्याचे काम डॉ. मनोहरांच्या विद्रोही लेखणीनेच केले यात शंका नाही. त्यांच्या लेखणीतून आंबेडकरवादी साहित्याने आशय-अभिव्यक्तीसह आपली कूस बदलली. मराठी साहित्याला शिस्तबद्ध नि शिस्तप्रिय चेहरा प्रदान करण्याचे कामही यशवंत मनोहरांच्या लेखणीने केले. आंबेडकरी चळवळीची रेखीव मांडणीही त्यांनी केली. एकूणच एक निष्ठवंत आंदोलन आणि परिवर्तनवादी लेखन असेच त्यांच्या वाढमयीन जगण्याचे स्वरूप आहे.

कविता, समीक्षा, कादंबरी, वैचारिक लेखन, प्रवासवर्णन, ललित निबंध, पत्रलेखन अशा अनेक प्रांतांमध्ये यशवंत मनोहरांनी विपुल लेखन केले आहे. त्यांच्या प्रत्येक वाढमयप्रकारातील लेखनाला त्यांचाच स्वतंत्र असा चेहरा प्राप्त झाला आहे. लेखन कोणतेही असो, सूत्रबद्ध आणि परिपक्व पद्धतीची मांडणी करणे ही त्यांची लेखनाची अनोखी नि दुर्मिळ अशी पद्धती आहे. जो जो वाढमयीन प्रकार त्यांनी हाताळला, तो तो वाढमयप्रकार त्यांच्या प्रझाशील प्रतिभेने उंचीवर नेऊन ठेवला. वेगळेपणा आणि असामान्यत्व हे तर त्यांच्या जगण्यातील अविभाज्य भाग आहेत.

यशवंत मनोहरांचे कवितालेखन

यशवंत मनोहर यांचे आजवर 'उत्थानगुंफा', 'मूर्तिभंजन', 'डॉ. आंबेडकर : एक चिंतन काव्य', 'जीवनायन' आणि 'प्रतीक्षायन' हे पाच काव्यसंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. यशवंत मनोहरांचा प्रत्येक कवितासंग्रह त्यांच्या संपूर्ण वैशिष्ट्यांनिशी साकार झाला आहे. 'उत्थानगुंफा' ज्या कालखंडात प्रसिद्ध झाला, तो कालखंड एकूणच मराठी कवितेला अविस्मरणीय राहण्यासारखा आहे. या 'उत्थानगुंफा'चा स्वतंत्र असा इतिहास आहे. एखाद्या कवितासंग्रहात प्रतिमांची इतकीही रेलचेल असू शकते आणि विद्रोह इतक्या टोकाचा असू शकतो, हे प्रथमच यशवंत

मनोहरांच्या 'उत्थानगुंफा' ने सिद्ध करून दाखविले. यातील परिवर्तनवादी कुळाची कविता म्हणजे नुसती धगधगती आग आहे. ही तुटलेल्या आणि बाबासाहेबांच्या गावकुसाबाहेरील लोकांची कविता आहे. या कवितेसंदर्भात प्रा. रा.ग. जाधवांनीही फार मोलाचे उद्गार काढलेले आहेत. ते म्हणतात, "उत्थानगुंफा ही स्फूर्ती, तुतारी, नवा शिपाई या केशवसुती काव्यांच्या वाचकांसाठी असलेली कविता आहे. ती टिर्या अर्धपोटे जोवरी आहेत तोवर समस्त आम्ही नंगे असे लिहिणाऱ्या मढँकरी परंपरेची आहे." यावरून 'उत्थानगुंफा' या कवितासंग्रहाची विद्रोही महत्ता आपल्या लक्षात येते.

'डॉ. आंबेडकर : एक चिंतनकाव्य' हा त्यांचा काव्यसंग्रह म्हणजे बाबासाहेबांवरील दीर्घकाव्य होय. आंबेडकरी कवितेच्या क्षेत्रात बाबासाहेबांवर इतकी दीर्घ कविता पहिल्यांदाच यशवंत मनोहरांनी लिहिलेली आहे. 'मूर्तिभंजन' या कवितासंग्रहातदेखील विद्रोहाची आग 'उत्थानगुंफा' या कवितासंग्रहासारखीच आहे. ती जराही कमी झालेली नाही. मनोहरांच्या प्रेमकवितेचे नवे रूप, अपूर्व अनोखे लावण्य आणि समाजक्रांतीसाठी सातत्याने पेटणारे मनही या कवितासंग्रहात व्यवत होते. हे काव्यशिल्प म्हणजे क्रांतीचे ऊर्जायनच होय. 'जीवनायन' हा त्यांचा कवितासंग्रह वेगळ्या धाटणीचा आहे. 'जीवनायन'मध्ये 'मी मुक्त झालो आहे' व 'त्रिपदी' या दोन कविता दीर्घकविता आहेत. 'बंधो' या संबोधनाद्वारे ते आजचा वर्तमान रेखाटतात आणि भविष्याची विविध रूपे आपल्यासमोर विशद करतात. 'जीवनायन'मधील कविता संयत, शांत बाटत असली तरी उफाळून आलेला विद्रोह टोकाचाच आहे. अंधाराचा गळा घोटून प्रकाशयात्री होण्यास सांगणारी, मोडलेल्या मनाला ताठ उभे करणारी, कुरुपतेला आग लावणारी, मेलेल्या मनात प्राण फुंकणारी ही समाजसन्मुख कविता आहे. ज्वलंत विद्रोह आणि प्रज्ञान यांचे आगळेवेगळे नि अनोखे रूप या कवितेत पाहायला मिळते. नवकवितेनंतरची मराठीतील अनन्य महत्त्वाची कविता म्हणून या 'जीवनायन'चा उल्लेख करावा लागेल. 'प्रतीक्षायन' हा त्यांचा अलीकडे च प्रकाशित झालेला पाचवा कवितासंग्रह. या कवितासंग्रहात सर्वच प्रेमकविता आहेत. जखमांच्या विशाल लाटांवर स्वार होत असतानाही मनोहरांच्या व्याकूळ मनाने सौंदर्यनिष्ठ होत प्रीढ व विद्रोही रचना केलेली आहे. करुणा गहिवरली आणि अश्रूला गाणे फुटले की असेच होते. करुणा, मैत्री, समता, तळमळ, तडफड, बेदना यांनी युक्त असलेले हे प्रेमाचे ज्वलंत विद्रोही रसायन आहे. या काव्याला चिंतनाचा स्पर्श आहे. सौंदर्य आणि विद्रोह ही दोन्ही रूपे मनोहरांच्या या प्रेमाच्या महाकाव्यात साकार झाली आहेत. खारे तर हे तत्त्वचिंतनकाव्यच आहे. प्रेमाच्या आमूलाग्र जाहिरनाम्याची प्रतच यातून त्यांनी सादर केली आहे. प्रेमाला वैशिवक, सुदृढ नि निकोप दर्जा देण्याचे काम या कवितासंग्रहातील

कवितेने केले आहे, असे निश्चितपणे म्हणावे लागेल. एका परिणतप्रग्रह मनाने हे प्रेमाचे काळीज 'प्रतीक्षायन'मध्ये फुलविले आहे. स्त्री-पुरुष या अथांग भावबंधाच्या पल्याड जाऊन प्रेमाच्या सत्याचा शोध यात मनोहरांनी घेतलेला दिसून येतो. यशवंत मनोहरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आणखी नवा पैलू आपल्याला या कवितांच्या रूपात पाहायला मिळतो.

यशवंत मनोहर यांचे समीक्षालेखन

यशवंत मनोहर यांनी विपुल समीक्षालेखन केले आहे. त्यांची 'दलित साहित्य : सिद्धान्त आणि स्वरूप', 'स्वाद आणि चिकित्सा', 'बाळ सीताराम मर्ढेकर', 'निबंधकार डॉ. आंबेडकर', 'दलित साहित्य चिंतन', 'आंबेडकरवादी आस्वादक समीक्षा', 'समाज आणि साहित्यसमीक्षा', 'मुक्तिबोधांची निवडक कविता', 'मराठी कविता आणि आधुनिकता', 'आंबेडकरी चळवळ आणि साहित्य', 'परिवर्तनवादी जीवनमूल्ये आणि वाह्यमयीन मूल्ये', 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य', 'युगसाक्षी साहित्य', 'नवे साहित्यशास्त्र', 'विचारसंघर्ष', 'प्रतिभावंत साहित्यिक:आत्माराम कनीराम राठोड', 'दलित साहित्याचे नामांतर : आंबेडकरवादी साहित्य', 'आंबेडकरवादी महागीतकार : वामनदावा कर्डक', 'साहित्यसंस्कृतीच्या प्रकाशवाटा' ही आणि इतरही समीक्षेची पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. यशवंत मनोहरांचा मूळ पिंड कवीचा आहे. परंतु कवी म्हणून ज्या जीवननिष्ठ पद्धतीतून त्यांनी विद्रोही काव्यलेखन केले, तितक्याच समर्थपणे त्यांनी समीक्षालेखनही केले आहे. ते विचारवंतही आहेत. साहित्याची समीक्षा करताना त्यांचा हा विचारवंत वाणा अनेक ठिकाणी आपल्याला आढळून येतो. साहित्यातील सांव्या कुरूपतेला यशवंत मनोहरांमधील जडवादी भूमिकेने तितकेच समर्थपणे तात्त्विक उत्तर दिले आहे. त्यांच्या सांव्याच समीक्षेमागे निश्चित अशी तात्त्विक भूमिका आहे आणि या तात्त्विक भूमिकेचे प्रेरणास्रोत बुद्ध-आंबेडकर हे आहेत. आपल्या वाह्यमयीन जीवनविषयक भूमिकेत डॉ. मनोहरांनी मांडलेला विचार अत्यंत मूलभूत स्वरूपाचा आहे. इहवादी सामाजिक समीक्षा त्यांनी केली आणि संतसाहित्याची अत्यंत मूलगामी समीक्षाही त्यांनी केली आहे. त्यांच्या सर्वच समीक्षेमध्ये बुद्धिवादी विचारसूत्रे दिसून येतात. खरे तर विद्रोहाचे आणि बांधिलकीचे मूलगामी चिंतन असेच त्यांच्या समीक्षेचे वर्णन करता येईल. बुद्धिवादी सौदर्यशास्त्रावर आधारित त्यांनी जी समीक्षा उभी केली आहे, ती महाराष्ट्रात आजवर कुणीही केली नाही. जीवनमूल्ये आणि सौदर्यमूल्ये यांचे संद्रियत्व त्यांनी आपल्या समीक्षेत अधोरेखित केले.

साहित्यात कलावाद आणि जीवनवाद या दोन विचारांच्या छावण्या आहेत. मनोहरांनी त्यातील जीवनवादी छावणीचा आश्रय घेतला आणि आयुष्यभर ते

साहित्याच्या क्षेत्रात मानवीमूल्ये रुजावी म्हणून कलावादावर बरसत राहिलेत. कलावादाचे जबळ जबळ सर्वच सिद्धान्त त्यांनी खोडून काढलेत आणि समीक्षेत नव्या भूमिकांची, मूल्यांची आणि सिद्धान्तांची प्रस्थापना केली. एक बुद्धिवादी समीक्षक या नात्याने महाराष्ट्रातील समीक्षेच्या क्षेत्रात त्यांचे नाव महत्त्वाचे आहे.

यशवंत मनोहर यांचे वैचारिक साहित्य

खरे तर वैचारिक लेखन हा यशवंत मनोहरांचा आवडीचा प्रांत आहे. मनोहर हे जीवनवादी लेखक आहेत. कोणत्याही गोष्टीकडे पाहताना जडवादी तत्त्वज्ञानाच्या नजरेनेच ते त्या गोष्टीकडे पाहतात. परंतु एखाद्या गोष्टीकडे पाहत असताना 'वैचारिक प्रबोधन' हाच त्यांचा हेतू असतो. 'मला वैचारिक लेखन करायला आवडते. विचार मी टाळूच शकत नाही. विचार करता येणे हे तर मनुष्य म्हणून माझ्या जगण्याचे प्रयोजन मी मानतो.' अशी यशवंत मनोहरांची स्पष्ट भूमिका आहे. यावरून त्यांच्या वैचारिक व्यक्तिमत्त्वाचीही आपल्याला कल्पना येते. 'डॉ. आंबेडकरांचा बुद्धधम्म', 'प्रबोधनविचार', 'मंडळ आयोग', 'महाकाव्यातील आपले नायक : शंबूक-कर्ण-एकलव्य', 'आपल्या क्रांतीचे शिल्पकार : बुद्ध-फुले-आंबेडकर', 'आंबेडकर-संस्कृती', 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म:सारतत्त्व', 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक शक्तीवेद', 'आंबेडकरवादी विद्रोही निबंध', 'आंबेडकरी चळवळीतील अंतर्विरोध', 'डॉ. आंबेडकरांचा बुद्ध कोणता?' 'बहुजनक्रांतीचे महानायक जोतीबा फुले', 'मूल्यमंथन', 'आंबेडकरांची धम्मसंकल्पना', 'समता सीनिक दल', 'रिपब्लिकन पक्ष : बांधणीची एक दिशा', 'डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती का जाळली?', 'धम्मदीक्षेचा सुवर्णमहोत्सव आपल्याला काय मागतो?' 'आंबेडकरवादी बौद्धभिक्षु कसा असावा?', 'अध्यापकांपुढील जळते प्रश्न', 'धम्मक्रांतीची पन्नास वर्षे', 'आजचे शिक्षण आणि अध्यापक', 'डॉ. आंबेडकरांनी विषयना का नाकारली?', 'शिक्षकांपुढील आव्हाने', 'आंबेडकर समाजातील मध्यमवर्गाची जबाबदारी', 'बुद्धाचा आचारधम्म', 'समाजपरिवर्तनाची दिशा' ही आणि अशीच इतरही अनेक वैचारिक पुस्तके त्यांनी लिहिली. त्यांनी या सर्व पुस्तकांमध्ये समाजात असणाऱ्या विविध प्रश्नांचा गांभीर्यानि विचार केला आहे. या सर्व पुस्तकांची नुसती शीर्षके पाहिली तरी त्याची कल्पना आपल्याला येईल. धर्माधिता आणि जातीयवाद समाजातून नष्ट व्हावा असा ध्यासच त्यांच्या वैचारिक लेखनाने घेतला आहे. जे धर्माचे मानसशास्त्र शोषणावर अधिक्षित आहे, त्या सर्व विचारांना उद्धवस्त करून लोकशाही समाजवाद स्थापित व्हावा असे त्यांना वाटते. या समाजाचे आरोग्य सुरक्षित राहावे याकरिता कठोर बुद्धिवादी मांडणी ते करतात. अजूनही आंबेडकरी समाजात जी अंतर्विरोधग्रस्तता आहे,

ती पाहून त्यांचे मन पेटून उठते. म्हणूनच की काय आंबेडकरी विचारांची मांडणी, मानवतावादी बुद्धाची मांडणी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या रिपब्लिकन पक्षाचे प्रारूप, बाबासाहेबांच्या धम्माविषयीचे क्रांतिकारी चिंतन, विपश्यनेला विरोध करणारी अभिनव मांडणी त्यांनी अत्यंत प्रभावी पद्धतीने केली आहे. मूल्यदृष्ट्या निरर्थक आणि चेहरा नसलेल्या सर्व विचारांना त्यांनी खोदून काढले आहे. धर्मकारण, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, जागतिकीकरण, चातुर्वर्णव्यवस्था, कर्मविपाकवाद, आत्मा, परमात्मा आणि इतरही विषयांवर या वैचारिक पुस्तकातून त्यांनी चिंतन मांडले. संपूर्ण समाज जडवादी व्हावा आणि समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय असे स्वरूप भारतीय समाजाला लाभावे ही त्यांची प्रामाणिक धडपड त्यांच्या वैचारिक लेखनातून पाहायला मिळते. या वैचारिक पुस्तकातून विविध प्रश्नांचा त्यांनी गांभीर्याने शोध घेतला आहे. शिवाय भारतीय समाजाला आदर्श रूप लाभावे याचे सुंदर प्रारूपच त्यांनी साकार केले आहे. या समाजाला ज्या चातुर्वर्णव्यवस्थेने, कर्मविपाकसंकल्पनेने वर्षानुवर्षे बघिर ठेवले, त्या सर्वच विचारांना उदृथवस्त करून नवीन संस्कृतीची संकल्पना आणि निखल बुद्धिवाद यशवंत मनोहरांनी आपल्या वैचारिक पुस्तकातून मांडला आहे.

यशवंत मनोहर यांचे प्रवासवर्णन

यशवंत मनोहरांनी दक्षिण भारताच्या प्रवासाचे अत्यंत तरल नि जिवंत चित्रण काव्यमय स्वरूपात 'स्मरणांची कारंजी' या त्यांच्या प्रवासवर्णनपर पुस्तकात केले आहे. हे प्रवासवर्णन वाचले म्हणजे प्रवासवर्णन नेमके काय असते? प्रवासाचे चित्रण असेही रेखाटता येऊ शकते का? याचा विलक्षण अनुभव वाचकाला येतो, यातील अनेक पत्रे विविध स्थळांसमवेत स्वतःच्या मुख्यांनी वाचकांसोबत संवाद साधतात. खुरे तर 'स्मरणांची कारंजी' ही एक जिवंत आणि प्रवाही कविता आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती ठरू नये. विचारांची, तत्त्वज्ञानाची, काव्याची आणि खुद यशवंत मनोहरांच्या प्रतिभेदी अनोखी मैफल या प्रवासवर्णनात पाहायला मिळते. कुटुंबवत्सल पिता, पुरोगामी जाणिवेचा लेखक, कवी आणि सामाजिक बांधिलकी जपणारा विचारवंत अशी मनोहरांच्या व्यक्तिमत्त्वाची अनेक रूपे यात साकार झाली आहेत.

मनोहरांच्या या प्रवासवर्णनातील भाषाशीली मोठी विलोभनीय आहे. त्यांच्या या प्रवासवर्णनात कवितेत असणाऱ्या प्रतिमांसारखीच रेलचेल आहे. मनोहरांचा मूळ पिंड कवीचा असल्यामुळे कदाचित हे घडले असावे. जिंदगीचे तारांगण, प्रझोची अग्निकमळे, सूर्यशून्यता, अवकळेच्या झाडा, झाडांची आमसभा, पहाडाची लेकरे, धक्केवाईक गर्दी, रंगीत नक्षत्रांचे हळवे आभाळ, गळा खूपच गदगदून जड-जवाहिर झाला, चेहऱ्यावरील भीतीचे पावसाळी ढग, गाडीच्या

घुंगरांचा अंधारात सांडणारा आवाज, बदाबदा कोसळणारा अंधार आदि प्रतिमांनी या प्रबासवर्णनाचे मन आणि देहवैभव सजले आहे. सुप्रसिद्ध समीक्षक प्रा. रा. ग. जाधव यांनी या प्रबासवर्णनाबद्दल फार सुंदर लिहिले आहे. ते म्हणतात, “भावकवितांचा एखादा आटोपशीर संग्रह वाचताना जो भारावून टाकणारा कलात्मक प्रत्यय रसिकाला येतो, तशाच प्रकारचा कलात्मक प्रत्यय ‘स्मरणांची कारंजी’ वाचताना व वाचल्यानंतर येतो.” यातूनच या पुस्तकाचे वेगळेपण आणि महत्त्व अधोरेखित होते.

यशवंत मनोहर यांचे कादंबरीलेखन

यशोधरा, सावित्री आणि रमाई या तीन कादंबन्यांचे लेखन डॉ. मनोहरांनी केले आहे. या तीनही सांस्कृतिक महामातांशी लेखकाचे वैचारिक नाते असल्यामुळे एका प्रकाशमान भावविश्वात घेऊन जाणारे उत्कट चित्रण त्यांनी केले आहे. कादंबरी कशी असावी याचा दुर्मीळ पुरावाच लेखकाने या निमित्ताने सादर केला आहे.

यशोधरा, सावित्री आणि रमाई या तीनही कादंबन्यात मातृमनाची काळीजकथा लेखकाने विलक्षण पद्धतीने रेखाटली आहे. मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रातला हा अतिशय अभिनव प्रयोग आहे. या तीनही कादंबन्या वाचताना एकाग्रता, उत्कटता अत्युच्च शिखराला पोचते. कमीत-कमी शब्दात आशयाची जास्तीत जास्त खोली कशी वाढविता येते याचा वस्तुपाठच या कादंबन्या आपल्याला देतात.

यशवंत मनोहर यांचे पत्रलेखन

‘पत्रप्राजक्त’, ‘निवृभाऊ फुले यांना दोन पत्रे’, ‘धम्मपत्रे : लक्ष्मण माने यांना’, ‘पत्रपीरिमा’ अशी पत्रसंग्रहाची मनोहरांची चार पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. खरे तर ही विचारपत्रे आहेत. मराठी साहित्यात साने गुरुजी, जयवंत दळवी, सुरेश भट आणि इतरांचीही पत्रांची पुस्तके प्रकाशित झालेली आहेत. परंतु मनोहरांनी लिहिलेली पत्रांची पुस्तके पत्रसंग्रहाचा सुंदर नमुना आहेत.

यशवंत मनोहरांनी ज्यांना पत्रे लिहिली, त्यात कौटुंबिक जिव्हाळ्याची जशी माणसे आहेत, तशीच सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात प्रतिष्ठित असणारी मान्यवर मंडळीही आहेत. खरे तर ८-१० ओळीमध्ये आपल्या भावना, आपले विचार अभिव्यक्त करणे मनोहरांच्या प्रतिभेला जमत नाही. एखाद्याला पत्र लिहायला बसले म्हणजे ते दीर्घच लिहीत सुटणार. एखादा विषय लिहीत असताना मग त्यात आपोआपच विविध विषयाची गुंफण होत जाणार. निवृभाऊ फुले यांना मनोहरांनी दोन दीर्घ पत्रे लिहिली आहेत, तर लक्ष्मण माने यांना २० पत्रे लिहिली आहेत. निवृभाऊ फुले यांना लिहिलेल्या

पत्रात देवासंबंधीचे चिंतन आलेले आहे. खरे तर या पत्रात मनोहरांनी बांद्रिक चर्चा केलेली आहे. बुद्धधम्माचे मौलिकत्व आणि वर्तमान तथा भविष्यात निर्माण होऊ पाहणाऱ्या वैचारिक प्रदुषणाची चर्चा मानेना लिहिलेल्या पत्रात मनोहरांनी केलेली आहे. मनोहर लघुपत्रे लिहीत नाहीत असेही नाही. परंतु केशवसुतांनी महटल्याप्रमाणे 'आशय कितीतरी मोठा आढळे' असेच त्यांचे स्वरूप असते. मराठी साहित्यात पहिल्यांदाच पत्रलेखनाचा प्रकार इतक्या चांगल्या पद्धतीने आणि अतिशय जबाबदारीने मनोहरांनी हाताळला आहे.

यशवंत मनोहरांचे ललितनिबंध लेखन

यशवंत मनोहरांचे जगणे, वागणे आणि लिहणे लालित्यमय असे आहे. त्यांच्याकडे पाहिल्यानंतर कुणालाही त्याची कल्पना येईल. खरे तर त्यांचे संपूर्ण साहित्यच लालित्याने मोहोरलेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याची यावाबतीत विभागणी करता येत नाही. तरीदेखील मुख्यत्वे 'सातवा क्रतू अश्रूचा' आणि 'बणव्यात हसलेली फुले' या दोन पुस्तकांचा ललित निबंधाची पुस्तके म्हणून गौरवाने उल्लेख करता येईल. या दोन्ही पुस्तकात लिहिलेले मृत्यूलेख वाचकांना भावनिक, संवेदनशील आणि वैचारिक जगात घेऊन जातात. मनोहरांना साहित्याच्या आणि इतरही क्षेत्रात जे मान्यवर भावले, त्यांचे आयुष्य फुलविण्याकरिता ज्यांनी मोलाची भूमिका वजावली आहे, त्यांच्याप्रती मनोहरांच्या हृदय्या, भावनिक, संवेदनशील हृदयाने वाहिलेली ही आदरांजली आहे. मनोहरांनी लिहिलेले हे मृत्यूलेख म्हणजे व्याकुळतेच्या अंतर्मुखितेची आणि माणुसकीच्या गहिवरतेची साक्ष आहेत. मराठी ललित-निबंधाच्या प्रकारातही मनोहरांनी लिहिलेले हे मृत्यूलेख असामान्य ठरावेत. मृत्यूसंबंधी इतकी विस्ताराने चर्चा आणि चिंतनही मराठीत प्रथमच झालेले असावे.

डॉ. यशवंत मनोहर : एका निष्ठावंत आंदोलनाचे नाव

आंबेडकरी साहित्यबळवळीत आणि एकूणच मराठी साहित्यात एक विद्रोही वाढमयीन व्यक्तिमत्त्व म्हणून यशवंत मनोहरांना महाराष्ट्रभर ओळखले जाते. शब्दात आणि कृतीत कसलेही अंतर पदून देता आयुष्यभर त्यांनी प्रामाणिकपणे आपल्या भूमिका जगजाहीर मांडल्या. या भूमिका मांडताना त्यांना आयुष्यभर त्रास सोसावा लागला. परंतु या भूमिकेला फुले, शाहू, आंबेडकरी विचारांचे अधिष्ठान असल्यामुळे त्यांनी कशाचीही तमा बाळगली नाही. ऊर्जावंत, प्रझावंत, विचारवंत आणि समाजमनस्क असलेले मनोहर सर आयुष्यभर लेखणी हाताशी धरून बुद्धाच्या करुण मनाने आणि बाबासाहेबांच्या निधळण्या छातीने प्रतिक्रांतीशी दोन हात करीत राहिलेत. डॉ. आंबेडकरांच्या क्रांतीसूत्रांना प्रमाणमूल्य मानून

आंबेडकरी चळवळीला प्रामाणिकपणे वैचारिक दिशा देण्याचे काम जर कुणी केले असेल तर ते यशवंत मनोहरांनीच! मराठी साहित्यातही आशय-अभिव्यक्तीसह मनोहरांनी आपल्या प्रतिभेदे तेज सिद्ध केले. या महाराष्ट्राच्या पुरोगामी परंपरेत निखाळ बुद्धिवाद मांडण्याचे कामही मनोहरांनी आपल्या चिंतनशील ताकदीतून केले आहे. त्यांच्या वयाच्या संख्येइतकी ग्रंथसंपदा असतानाही पुन्हा लिहावे, आपल्या प्रतिभेने नवीन काहीतरी जन्माला घालावे असे त्यांना वाटते. “गुलामगिरीसारखे एखादे पुस्तक आपल्याला लिहिता यावे, अनिहिलेशन ऑफ कास्टस्सारखे रसायन आपल्याला तयार करता यावे” ही त्यांची सातत्याने धडपड असते. खरे तर यशवंत मनोहरांच्या समग्र आयुष्याचे नावच वाचन, मनन, चिंतन आणि लेखन असे आहे.

यशवंत मनोहरांनी आपले सारेच आयुष्य प्रबोधनाला अर्पण केलेले आहे. नास्तिकतेचा उच्चांक जर कुठे पाहायचा असेल तर पहिल्यांदा आपल्याला मनोहरांकडे च पहावे लागेल. त्यांनी सांस्कृतिक जीवनाला नवे जगणे बहाल केले आहे. महाराष्ट्राच्या मनाला आणि मेंदूला त्यांनी संस्कारीत केले. एक ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ अध्यापक म्हणून जी अध्यापकांची बुद्धिवादी तेजस्वी पिढी त्यांनी निर्माण केली त्याबद्दल त्यांचे उपकार मानावे तेवढे कमीच आहेत. महाराष्ट्राच्या काना-कोपन्यात आज त्यांचे विद्यार्थी प्रामाणिकपणे उषेच्या हाका वाटत आहेत. याही वयात बुद्धिवादाचा वस्तुपाठ कार्यकर्ता, विद्यार्थी आणि अध्यापक यांना ते देतच राहतात. त्यात ब्राह्मणाचा कुठे मागमूसही राहात नाही. जिवाच्या आकांताने फुले-शाह-आंबेडकरी विचारांची मांडणी ते प्राणपणाने करीत राहिले. अजूनही त्यांच्या विचारांचे सांधे निखबून पडणे सोडाच पण हे सांधे सैलही झालेले नाहीत. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात आग आहे ती वर्धानुवर्षे ज्या प्रस्थापितांनी मानवी मनांना यातना दिल्यात आणि त्यांना माणूस असूनही बहिष्कृत केलं, त्या सर्व प्रतिगामी वृत्तीना उद्ध्वस्त करून या भारतीय समाजात मानवी मूल्ये रुजावी, यासाठी ते प्राणपणाने भांडतात आणि आपली लेखणी न्यायाच्या बाजूने झिजवतात. या देशात स्त्री, आदिवासी, भटके-विमुक्त आणि कोट्यवधी निरक्षर जनता अजूनही न्यायाच्या प्रतीक्षेत आहे. साधे एकवेळचे जेवणही त्यांना मिळत नाही आणि म्हणूनच यशवंत मनोहर प्रक्षोभित होतात आणि या देशाला सवाल विचारतात -

संस्कृतीच्या पायाखालील मुक्या अशुंचा देश कुठे आहे?

मृत्यूला मुक्ती मानणाऱ्या माउल्यांचा देश कुठे आहे?

जिवंतपणीही जे जगत नाहीत, त्या प्रेतांचा देश कुठे आहे?

लज्जेच्या आगीत जळणाऱ्या आकांतांचा देश कुठे आहे?

देश म्हणजे काय हेही माहीत नसणाऱ्यांचा देश कुठे आहे?

देशालाही जे माहीत नाहीत त्या उपेक्षितांचा देश कुठे आहे?

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्याला ६० वर्षे होऊन गेलीत, परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वोटांपुढचा समाज अजूनही दुर्लक्षित आहे. त्याला या ना त्या पद्धतीने डाबलले जात आहे. या आंबेडकरी समाजाला वैचारिक रसद पुरवून त्यांच्यात क्रांतिकारी मानसिकता निर्माण करण्याचे कामही यशवंत मनोहरांची प्रज्ञा आणि प्रतिभा सातत्याने करीत असते.

काळ आपली कूस फार वेगाने बदलत आहे. वर्तमानाचा जीव नवनव्या समस्यांनी जळत धाय मोकळून रडत आहे. वर्तमान आपले अस्तित्व गमावतो की काय अशीही भीती आपल्याला वाटू लागली आहे. भविष्यातल्या समस्येचे प्रारूप लक्षात घेतले तर प्राण आणि मन गुदमरल्यागत होते. एकंदरीत मानवी जगणे बेताल, बेसूर झाल्याचीच चिन्हे सगळीकडे दिसू लागली आहेत. या अंधारलेल्या वास्तवातही मनोहरांचे उजेढाचे गायन सुरुच आहे. जगणे जगायला लावणारी त्यांची सौंदर्यमैफल सुरुच आहे. असे म्हणतात की रोम जळत असताना निरो फिडेल वाजवीत बसला होता. आपला देश जळत असताना समाजातील आणि साहित्यातील अनेक निरो आजही आपले तुणतुणे वाजवीत आहेत. त्यामुळेच कधी नव्हे इतकी डॉ. मनोहरांसारख्या तेजस्वी, ध्येयवादी आणि दूरदर्शी विचारवंतांची गरज साऱ्या समाजाला आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाचे प्रयोजन

मनोहर सरांच्या आयुष्याचा यशस्वी प्रवास पासष्टीकडे होत आहे. निवृत्तीनंतर त्यांनी बन्याच ग्रंथांचे लेखन केले. पुढील एक ते दोन वर्षांत त्यांची कमीत-कमी २० पुस्तके प्रकाशित होण्याच्या मार्गवर आहेत. त्यांच्या पासष्टीनिमित्ताने त्यांच्या साहित्यासंबंधी, व्यक्तिमत्त्वासंबंधी बोलले, लिहिले जावे असे माणील अनेक दिवसांपासून वाटत होते. त्यांच्या चतुरस्र प्रतिभेविषयी मातव्वर मान्यवरांनी लेखन करावे हा विचार सारखा माझ्या मनात घोळत होता. त्याच जाणिवेतून हा गौरवग्रंथ तयार करण्याचे ठरविले.

या गौरवग्रंथाकरिता लेखनसहकार्य करणाऱ्या सर्वांचा मी मनःपूर्वक आभारी आहे. या सर्वांच्या मदतीशिवाय ही जबाबदारी मला अजिबात पेलता आली नसती. आदरणीय प्रा. रा.ग. जाधव, डॉ. जनार्दन वाघमारे, लक्ष्मण माने, प्रा. दत्ता भगत या थोर विचारवंतांनी आणि समीक्षकांनी या ग्रंथासाठी लेखन कसून या ग्रंथाला मौलिकता प्राप्त करून दिली त्याबद्दल त्यांचे मी मनापासून आभार मानतो. नटश्रेष्ठ डॉ. श्रीराम लागू आणि ज्येष्ठ आंबेडकरी साहित्यिक बाबुराव

बागूल यांनी प्रकृती ठीक नसतानाही या ग्रंथाकरिता लेखन केले. त्याबद्दल त्यांचा मी मनापासून क्रुणी आहे. या ग्रंथाकरिता त्यांनी लेखन करणे हा माझ्यासाठी फार मोठा आनंदाचा भाग आहे. सुप्रसिद्ध साहित्यिक मा. उत्तम कांबळे हे, हा ग्रंथ अधिक चांगला व्हावा याकरिता मला वारंवार सूचना देत राहिलेत. त्यांच्या या मौलिक सुचनांमुळे हा ग्रंथ उत्कृष्ट पद्धतीने तयार करता येऊ शकला. त्याबद्दल त्यांचे आभार न मानता त्यांच्या क्रुणातच मी राहू इच्छितो. या ग्रंथाच्या निर्मितीसाठी आमचे गुरुवर्य आदरणीय डॉ. यशवंत मनोहर यांनीही पाहिजे त्या वेळेला सहकार्य केले. त्याबद्दल त्यांचाही मी शतशः आभारी आहे. माझ्या या अल्प आयुष्यात ज्यांनी मला विविध प्रकारचे सहकार्य केले ते माझे भाऊजी राजू कोलते यांचाही मी आभारी आहे. कारण त्यांच्या सहकार्याविना काहीही करणे मला केवळ असंभवच असते. माझे ज्येष्ठमित्र प्रा. प्रकाश राठोड हे माझी कोणतीही अडचण सोडविण्यास सतत तत्पर असतात. या ग्रंथाच्या निर्मितीतही त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. त्यांचेही आभार मानणे त्यांना रुचणार नाही. म्हणून त्यांच्या या सहकार्याची नोंद तेवढी करून ठेवतो. डॉ. अरुणा देशमुख, डॉ. सिद्धार्थ बुटले, डॉ. शीलेंद्र लेंडे, डॉ. भूषण रामटेके, डॉ. चंद्रकांत नागराळे, प्रा. इंदिरा आठवले, प्रा. ज्योतिक ढाले, डॉ. इंद्रजित ओरके, प्रा. सुधीर भगत, डॉ. पुष्पलता मनोहर, अमोल वाघमारे, विवेक विरुटकर, सुरेंद्र हाडेकर यांचे आणि इतरही अनेकांचे या ग्रंथनिर्मितीत मोलाचे सहकार्य लाभले. त्यांच्याबद्दल मी कृतज्ञता व्यक्त करतो. युगसाक्षी प्रकाशनाचे धडपडे प्रकाशक नितीन हनवते यांचे आणि सुवक अक्षरजुळवणी व छपाई करून दिल्याबद्दल वैभव प्रिंटर्सचेही मी आभार मानतो. सुंदर मुख्यपृष्ठ काढून दिल्याबद्दल प्रतिभावंत चित्रकार भाऊ दांदडे यांच्याबद्दलही कृतज्ञता व्यक्त करतो.

- प्रा. अनमोल शेंडे

नागपूर: २६ मार्च २००७

अनुक्रमणिका

संपादकीय	तीन
१. यशवंत मनोहर : एक सत्य - एक स्वप्न : प्रा. रा.ग. जाधव	१
२. यशवंत मनोहर : मराठी साहित्यातले एक शक्तिस्थान : डॉ. जनार्दन वाघमारे ५	५
३. काळाला पुर्ण उरलेला क्रांतदर्शी कलावंत : बाबुराव बागूल	११
४. स्पष्टवक्ता डॉ. यशवंत मनोहर : डॉ. श्रीराम लागू	१६
५. समग्र आंबेडकरवादी प्रज्ञावंत : उत्तम कांबळे	१७
६. विधायक विचाराचे विजिगीषू कवित्व : प्रा. सुरेश ढादशीवार	२३
७. डॉ. मनोहर : एक अस्सल कवी आणि वत्सल सखा : प्रा. पुरुषोत्तम पाटील	२९
८. विद्वत्तेच्या मोहराने गदगदलेले झाड : डॉ. मनोहर : लक्ष्मण माने	३८
९. आंबेडकरी प्रतिभेदा बारसा : प्रा. रणजित मेश्राम	४५
१०. डॉ. यशवंत मनोहर : प्राचार्य मदन धनकर	४७
११. डॉ. मनोहर : एक प्रज्ञावंत लेखक : डी. बाय. हाडेकर	५१
१२. शब्दांचे महाभाष्यकार डॉ. यशवंत मनोहर : पार्थ पोळके	५८
१३. डॉ. यशवंत मनोहर : एक समविचारी मित्र : डॉ. सीमा साखरे	६५
१४. यशवंत मनोहर : एक प्रलयंकारी संवेदन : डॉ. आनंद तेलतुंबडे	७२
१५. दलित साहित्याचे चर्चाविश्व : प्रा. डॉ. गोपाळ गुरु	८१
१६. डॉ. यशवंत मनोहर नावाचा 'माणूस' : डॉ. आशा सावदेकर	८९
१७. इतिहासाचे आदेश टोकरून वणव्यात आम्ही घरे बांधली : अनंत दीक्षित ८८	८८
१८. आंबेडकरी लढाईसाठी सैनिक बनविणारा प्रतिभावंत लोकशिक्षक डॉ. यशवंत मनोहर : प्रा. इंदिरा आठवले	९२
१९. आंबेडकरी साहित्यातील हिमालय डॉ. यशवंत मनोहर : डॉ. सुरेश वाघमारे ९५	९५
***	
२०. जीवनायन : प्रा. बसंत आवाजी डहाके	९७
२१. जीवनायन : डॉ. सुलभा हेलेंकर	१०१
२२. दुखाच्या मुळावर घाव घालणारे काव्य : डॉ. निर्मलकुमार फडकुले १०८	१०८
२३. मनोहर : आंबेडकरवादी बौद्ध कविवर्य : डॉ. भारत पाटणकर	११४
२४. उत्थानगुंफा : डॉ. शरणकुमार लिंबाळे	११८

२५. स्मरणांची कारंजी : एक प्रतीकात्मक प्रत्यय : डॉ. द.भि. कुलकर्णी १२२

२६. डॉ. यशवंत मनोहरांचे समीक्षालेखन : प्रा. दत्ता भगत १२७

२७. डॉ. यशवंत मनोहर यांचा सौदर्यशास्त्रीय विचार : डॉ. अरुणा देशमुख १३५

२८. समुचित : समकालीन वाङ्मयीन आणि सामाजिक पेचप्रश्नांना बुद्धिवादी उत्तर : प्रा. प्रकाश राठोड १४४

२९. कविता :

यशवंत मनोहर : भद्रन्त एन. बोधिरत्न 'स्थविर' १५०

परिशिष्ट : १ : डॉ. यशवंत मनोहर यांची मुलाखत १५२

परिशिष्ट : २ : डॉ. यशवंत मनोहर यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांमधील लेखांची सूची १७०

परिशिष्ट : ३ : यशवंत मनोहरांचे इतर ललित साहित्य १९६

परिशिष्ट : ४ : डॉ. मनोहरांनी एवढ्यात लिहिलेल्या काही महत्त्वाच्या प्रस्तावना १९६

यशवंत मनोहर : एक सत्य - एक स्थान

■ प्रा. रा.ग. जाधव

'वेदःएका युगसाक्षी प्रतिभेदा' अशा भारदस्त नावाने डॉ. यशवंत मनोहर यांचा गौरवग्रंथ प्रकाशित होणार आहे. या ग्रंथात माझा अल्पसा खारीचा वाटा अदा करण्याची संधी संपादकांनी मला दिली त्याबद्दल मी त्यांचे आभारही मानतो व माझा आनंदही व्यक्त करतो. हा 'मनोहर यशवंतनामा' आधुनिक मराठीतील गौरवग्रंथांच्या परंपरेत मानाचे स्थान मिळवील, याबद्दल मला मुळीच शंका नाही. या निमित्ताने मी प्रथम डॉ. यशवंत मनोहर यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो व त्यांनी ग्रंथनिर्मितीचे शतक पूर्ण करून शतायुषीही व्हावे अशी मनःपूर्वक सदिच्छा व्यक्त करतो.

आपण एक युगसाक्षी प्रतिभावंत आहोत, असे आत्मभान बाळगणाऱ्या या साहित्यिकाच्या रसिक चाहृत्यांनाही यशवंत मनोहर हे युगाचे साक्षीदार आहेत याची खात्री वाटते. हा गौरवग्रंथ म्हणजे या यशवंती मांदियाळीच्या भावविचारांचे एक प्रतीक होय. म्हणूनच गौरवग्रंथाची एरव्हीची औपचारिकता इथे जाणवत नाही, जाणवणारही नाही. विद्यमान वाचकसंस्कृतीच्या एका स्पृहणीय प्रतिसादाचे प्रस्तुत गौरवग्रंथ हे एक प्रसादचिन्ह म्हटले पाहिजे.

येथवरच्या पंधरा-सोळा वाक्यांच्या माझ्या मजकुरात प्रतिमा, प्रतीके, काव्यात्मता इत्यादींची गर्दी झाल्याचे चाणाक्ष वाचकांच्या लक्षात आले असेल. माझ्याही लक्षात आले, पण फार उशिरा. वस्तुतः एवढे अलंकारिक लेखन मी करीत नाही. पण मग हे का घडले? याचे उत्तर व कारणही आहे व ते म्हणजे यशवंत मनोहर! होय, यशवंत मनोहर यांच्याविषयी कधीही व कुठेही विचार करताना, लेखन करताना तथा प्रत्यक्षात बोलतानाही काव्यात्म होण्याखोरीज गत्यंतर नसते. असा माझा गेल्या चाळीस वर्षांचा अनुभव आहे. हा माणूस

नखशिखान्त काव्यात्मता आहे. आणि तो प्रत्यक्षात दिसतोही कवी! काव्यात्मतेने कधी काळी मनुष्यरूप घेतलेच तर ते बहुधा यशवंत मनोहरांचेच असेल, असे मला वाटते. काव्यात्मता ही संसर्गजन्यसुद्धा असतेच असते. महणूनच समीक्षेच्या रूक्ष चाटेवरील माझ्यासारख्या वाटसरला यशवंत मनोहरांसंबंधी लिहिताना काव्यात्म होण्याखोरीज दुसरा पर्याय नव्हता व नाही.

यशवंत मनोहर हे आज ६५ वर्षांचे आहेत आणि आज त्यांच्या नावावर ६०-७० पुस्तकेही आहेत. वयाची सत्तरी गाठण्यापूर्वी त्यांच्या पुस्तकांनी ऐशीचा टप्पा गाठलेला असेल. वरे, ही पुस्तके म्हणजे साध्यासुध्या चौपड्या नव्हेत. त्यात पाच काव्यसंग्रह, एकोणीस समीक्षाग्रंथ, सव्वीस वैचारिक ग्रंथ, एक प्रवासवर्णन, चार कांदंबन्या, दोन ललित लेखसंग्रह आणि लवकरच प्रसिद्ध होणारे याच प्रकारचे सोळा ग्रंथ इत्यादींचा समावेश होतो. यशवंत मनोहरांच्या पुस्तकांचा हा वेग व आकडेवारी पाहिली की मन थक्क होते. वयाच्या विशीत हा माणूस लिहिता झाला असे मानले तरी केवळ चाळीस वर्षांच्या कालावधीत विविधतापूर्ण अशी साठ-सत्तर पुस्तके तो लिहू शकतो, हे मनाला स्तिमित करणारे आहे. यशवंत मनोहरांच्या सर्जनशीलतेचा वसंत क्रतू संपतत नाही. अहोरात्र फुली फुलून येणारे हे फुलझाड आहे. सदाफुली! पण या सदाफुलीला येणारी फुले एकरंगी, एकगंधी, एकरूपी नसतात, तर ती बहुरंगी, बहुगंधी व बहुरूपी असतात. यशवंत मनोहर म्हणजे एक गूढरम्य सर्जनशीलता आहे. निर्भितीक्षमतेचा त्याच्या रास्त अधिकारात एक चमत्कार आहे; अविश्वसनीय बाटावे असे ते वाढमयीन अद्भुत आहे. हा माणूस, माणूस म्हणून असतो तरी केव्हा आणि कसा? तो तर अहोरात्र कवीच असतो, समीक्षक असतो, विचारवंत असतो, म्हणजे फक्त माणूस सोडून तो बाकी सर्व असतो. असे असल्याखोरीज चाळीस वर्षे आणि साठ-सत्तर पुस्तके यांचा मेळ कसा घालणार?

यशवंत मनोहरांचा जन्म नागपूर जिल्ह्यातील येरला नावाच्या खेड्यात झाला. या गावच्या मातीतच असे काही गुण असावेत की जेणेकरून तिने आपल्या कुशीतून एका युगसाक्षी प्रतिभावंताला जन्म दिला. एखाद्या अद्यावत प्रयोगशाळेत येरल्याच्या मातीचे परीक्षण केले पाहिजे.

पुढे ऐन युवापर्वत यशवंत मनोहर औरंगाबादच्या नागसेन वनात कॉलेज शिक्षणासाठी दाखल झाले. ते एकोणीसशो साठीचे दशक होते. अत्यंत सृजनशील दशक! नागसेन वनात त्यावेळी नव्या सर्जनाचे वेध लागलेले प्रदीप्त वातावरण होते. त्या विद्युतभारित वातावरणात वावरणाऱ्या कुणाही संवेदनशील तरुणाला कवी होणे वा ठरणे अपरिहार्य होते. याला पर्यायच नव्हता. येरल्याच्या मातीत नागसेन वनातील चिमूटभर माती मिसळली आणि त्या वाफ्यातून एक सदाबहार

सुजनवेल वाढून गगनावरी गेली. तिचे नाव यशवंत मनोहर!

मिलिंद कलामहाविद्यालय बी.ए. (स्पेशल) मराठीच्या वर्गाला मी एकदोन घेपर शिकविले. १९६४-६५ च्या सुमारास (नव्हकी साळ स्मरत नाही) या वर्गात यशवंत मनोहर व अरुणा लोखंडे हे दोघेच होते. तो काळ 'सत्यकथा' मासिकाच्या प्रभावकाळ होता. त्यावेळची यशवंत मनोहर यांची कविता अगदी सत्यकथेच्या पठडीतील होती असे मला स्मरते. माझ्या जेमतेम दोन वर्षांच्या तुटपुंज्या शिकवणीतून यशवंत मनोहरांची युगसाक्षी प्रतिभा निर्माण झाली असा निखालस चुकीचा भ्रम मला कधी झाला नाही. त्यांचे गुरुप्रेम अस्तल आहे, पण त्यांच्या वाढमयीन निर्मितीने श्रेय सर्वस्त्री त्यांना दिले पाहिजे. आदर्श गुरु-शिष्य नाते अखेर एक उदात्त भावनाच असते. शिष्य स्वबळावरच मोठा होत असतो आणि याची पुरेपूर कल्पना मला आहे. मात्र कुणाही शिक्षकाला अभिमान वाटावा, अशीच वाढमयीन-वैचारिक कामगिरी यशवंत मनोहरांनी केली आहे, यात शंका नाही. एवढ्या अर्थने मलाही त्यांचा खूप अभिमान वाटतो, वाटत आला आहे.

उच्चशिक्षणानंतरचा पुढील सर्व प्राध्यापकी व्यवसायाचा कालखंड यशवंत मनोहरांनी नागपुरात व्यतीत केला. तिथेच ते स्थायिक झाले. बयाच्या पंचविशीपासून साठीपर्यंतचा हा प्रदीर्घ कालखंड यशवंत मनोहरांच्या क्रांतिकारक जडणघडणीचा कालखंड होय. सत्यकथेकडून त्यांची सर्जनशीलता अधिक व्यापक सत्यकहाणीकडे बळली. नागपूरची इतिहासप्रसिद्ध दीक्षाभूमी या माणसाला जणू नव्या सर्जनाची चिरप्रेरक दीक्षा देऊन गेली. त्या पवित्र दीक्षाभूमीतील मातीचाही गुण यशवंती प्रतिभेने आत्मसात केला. येरला, नागसेन वन आणि दीक्षाभूमी यातून या प्रतिभावंताची मृणमयता व चैतन्य यांची जडणघडण झाली. आंबेडकरवादाचे जहाल रसायन त्याच्या नसानसातून खेळू लागले. यशवंत मनोहर अक्षरशः आंबेडकरमय झाले.

आंबेडकरवादाची एक प्रेरणा युयुत्सू बुद्धिवादाची होती. यातून समग्र भारतीय संस्कृतीच्या सकल अंगोपांगाचे संशोधनपूर्वक पुनर्वाचन व पुनर्मूल्यमापन करण्यासाठी अर्थक व्यासंग करण्याची दिशा खुली झाली होती. दुसरी प्रेरणा परपंरागत बहिष्कृत भारतीय समाजाच्या मानवतापूर्ण वाढमयीन चित्रणाची होती. पहिली दिशा काटेकोर, शास्त्रशुद्ध, तर्ककठोर अशा प्रझेसाठी; दुसरी वाट मानवी सुखदुःखे व समस्या यांना भावनेच्या पातळीवर आत्मसात करून साहित्यनिर्माण करण्याची होती. एक दिशा बुद्धीची, प्रझेची, तर दुसरी भावनेची, अंतःप्रेरणेची! यशवंत मनोहरांनी या दोन्ही दिशांनी वाटचाल करण्याची जणू प्रतिझ्ञा केली होती, असे आता त्यांनी लिहिलेल्या पुस्तकांवरून लक्षात येते. या दुहेरी वाटचालीच्या वाटसरूने प्रझेच्या वाटेवर तर्ककठोर बुद्धीचे बोट धरूनच चालावयाचे, ते कधी

सोडायचे नसते आणि प्रतिभेच्या वाटेवर भावानुभवांचे बोट धरूनच चालावयाचे, ते कधी सोडायचे नसते. प्रबंधाचा ललितनिबंध होता कामा नये आणि कथाकवितादिकांचा प्रबंध होता कामा नये. ही तारेवरची कसरत असते. एखाद्या महान साक्षात्काराच्या प्रभावातून अशा दुहेरी वाटचालीत कधी काळी एखाद्या महान साक्षात्काराचा क्षणाही येतो आणि त्या क्षणातून जे निर्माण होते, ते शुद्ध प्रज्ञा व शुद्ध प्रतिभा यांचा सम्यक मेळ घालणारे असते. सगळे महान पर्मग्रंथ हे अशा साक्षात्कारातून निर्माण होतात. यशवंत मनोहर यांनी स्वतःच आपल्या वैचारिक आणि ललित निर्मितीचा केव्हातरी मागोवा घ्यावा असे मला वाटते. प्रज्ञेची वाट व प्रतिभेची वाट यांच्यात त्यांच्या कळत-नकळत का होईना, पण कुठेतरी अदलाबदल झाली आहे किंवा काय, याचा वेध घेणे इतरांपेक्षा स्वतः यशवंत मनोहरांनाच अधिक शक्य आहे, असे मला वाटते.

धम्मदर्शनाचे अधिष्ठन लाभलेला आंबेडकरवाद हीदेखील एक दार्शनिक प्रणाली आहे आणि दर्शनांनी प्रभावीत झालेले विचारग्रंथ व साहित्य यांची एक प्रदीर्घ परंपरा मनुष्यसंस्कृतीच्या इतिहासात निर्माण झालेली आहे. प्रणालिनिरपेक्ष विचारग्रंथ व साहित्य यांची तेवढीच प्रदीर्घ परंपरा आढळून येते. व्यक्तीच्या अटळ अशा सामाजिकतेतच तिची सुखदुःखे, यशापयश, साफल्य-वैफल्य, आशानिराशा व तिची वेदना निर्माण होत असतात. मानवाच्या या आंतरिक भावजीवनाला एक प्रकारची समाजनिरपेक्ष स्वायत्तता असते आणि इथे साहित्य व साहित्यिक यांची सांस्कृतिक भूमिका स्वीकारावी लागते. अखेर साहित्याचा विषय जसा समाजसापेक्ष माणूस हा आहे, तसाच तो एका विशिष्ट अर्थाने समाजनिरपेक्ष व्यक्ती हीदेखील आहे. सगळी दर्शने व विचारप्रणाल्या हे वास्तव मान्य करतात काय? ललितकला व साहित्य यांनाही त्यांना हवेसे वाटणारे घरकुल, समाजाच्या अंगणातच असावयास हवे ना? विचारप्रणाल्यांशी बांधिलकी स्वीकारणारी साहित्यकृती हीदेखील अखेर कुंपण ओलांडून मूलभूत मानवी जीवनप्रश्नांची जीवघेणी कोडी आपल्यापुढे मांडतेच ना?

नखुशिखान्त आंबेडकरवादी यशवंत मनोहरांच्या मध्येच अशा जीवनरहस्यांशी भिडणारा दुसरा एक यशवंत मनोहर दडलेला आहे असे मला वाटते. हा दुसरा यशवंत मनोहर केवळ युगसाक्षी प्रतिभावंतच नसेल, तर युगायुगांचा साक्षीदार असेल, यावर माझी पूर्ण श्रद्धा आहे!

पुनश्च या अस्वस्थ प्रतिभावंताचे अभिनंदन!!

यशवंत मनोहरः मराठी साहित्यातले एक शक्तिस्थान

■ डॉ. जनार्दन वाघमारे

एक विद्रोही दलित कवी म्हणून यशवंत मनोहरांना उभा महाराष्ट्र ओळखतो. त्यांची कविता झंजाबाताचे रूप धारण करून मराठी साहित्यात अवतरली. मुसळधार पावसात गाराही पडाव्यात व विजाही कोसळाव्यात आणि सर्वत्र दाणादाण उढावी, असाच काहीसा प्रकार यशवंत मनोहरांच्या कवितेने मराठी साहित्यात घडवून आणला. दलित लेखकांनी मराठी साहित्यात विद्रोह आणला. यशवंत मनोहरांच्या कवितेत विद्रोहाचे रीद्ररूप प्रतिरिंवित झाले आहे. वर्फालीही पेटवणारा तो विद्रोह आहे. खरे तर त्यांची कविता ही वादळवाहिनी आहे. वाचकांच्या भावनांना हातात निखारे घेऊन ती स्पर्श करते आणि त्याचबरोबर त्यांच्या डोक्यात विचारांचा कल्लोळ माजविते. विद्रोहाचा असा वर्षाव मराठी मुलखात मागे कधी झाला नसावा. यशवंत मनोहरांची कविता घाव घालून जग बदलण्याचे आवाहन वाचकांना करते. सामाजिक पुनर्घटनेच्या तत्त्वज्ञानाचा ती पुरस्कार करते.

अग्निवर्षाव करीत करीत अग्निदिव्यातून जाणारी ती कविता आहे. जगभरातील दलित-पददलितांच्या दुःखाशी ती एकरूप झालेली आहे. एखादा कवी जेव्हा स्वतःचे व स्वतःच्या समाजाचे दुःख वैशिवक पातळीवर नेतो, तेव्हा त्याची कविता अखिल मानवजातीशी स्वतःची नाळ जोडते.

यशवंत मनोहरांचा 'उत्थानगुंफा' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध होताच आकाशाला भिडणारी विध्वंसक अशी त्सुनामी लाट उसळली. त्यांच्या 'मूर्तिभंजन' या कवितासंग्रहाने देखील आकाशभर विद्रोह पेटवला. त्यातला विध्वंस हा पराकोटीचा आहे. त्यांच्या कवितेचे प्रयोजन हे रंजन नसून, मूर्तिभंजन आहे. नवनिर्मितीच्या आधी मूर्तिभंजन अटल असते. 'जुने जाऊ द्या मरणा लागुनी' एवढेच म्हणून चालत

नाही. ते जाळलेच पाहिजे आणि गाढलेच पाहिजे आणि त्यानंतरची संस्कृती कशी असेल, याची रूपरेषाही स्पष्ट केली पाहिजे. यशवंत मनोहरांच्या कवितेने माणसांवर गुलामी लादणाऱ्या संस्कृतीला शाप दिला. सोसाट्याचा वारा सुटावा आणि झाडाखाली साचलेली जीर्ण पाने सावऱ्हन दूर फेकून द्यावीत, असाच प्रकार त्यांच्या कवितेने केला. इंग्रज कवी पी.बी. शेलीच्या Ode to West Wind या कवितेची आठवण करून देणारी ती कविता आहे. ती क्रांतिगर्भ आहे. उद्याचा उषःकाल तिच्या गर्भात आहे आणि म्हणून सूर्याचे डोहाळे तिला लागले आहेत. तिच्या पोटात उद्याचा दुर्दम्य आशावाद दडलेला आहे. 'If winter comes, can spring be far behind?' हा शेलीचा आशावाद यशवंत मनोहरांच्या कवितेनेही व्यक्त केला आहे.

बंधो! पानगळ सांगते : बसंत येतोच आहे;

ओहोटी म्हणते : भरती माझ्या मागेच आहे;

रोजच सांगतो सूर्यस्त : सूर्य घरून निघाला आहे. (त्रिपदी)

'कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही' हे खरे आहे. पण उद्याच्या पावसाला सगळ्यांच्याच गावात व शिवारात यावेच लागेल.

संगीतक्षेत्रात जशी घराणी असतात तशी ती साहित्यक्षेत्रात नसतात. यशवंत मनोहरांच्या कवितेचे नाते एखाद्या वाढमयीन घराण्याशी लावायचेच असेल, तर ते केशवसुतांच्या घराण्याशी लावावे लागेल. त्यांची कविता ही नव्या युगाचा नवा शिपाई शोधताना दिसते. 'एक दुंभी या मज आणुनी / दुभंगून टाकीन सगळी राने' अशी भैरवी ती गाते. त्यांची कविता अतिशय भेदक आहे आणि तितकीच ती शोधकही आहे. भविष्यातील हाका तिला स्पष्टपणे ऐकू येतात. क्रांतीची ललकारी तिच्या ओठांवर आहे. मळवाटांवर ती चालत नाही. पळवाटा ती शोधीत नाही. क्रांतिवाटांची निर्मिती करीत ती पुढे जाते.

यशवंत मनोहर हे जीवनवादाचे पुरस्कर्ते आहेत. कलावादाने बेगडी सौंदर्याची आराधना केली. जीवनवाद हा मानवी जीवनाचे सर्जन करतो. 'काय भुललाशी बरलिया रंगा' या शब्दात तो कलावाद्यांना फटकारतो. जीवनवादी साहित्य हे ऐहिक जीवनाला आरोग्यदायी बनविते. खरे तर यशवंत मनोहरांची कविता ही 'जीवनायन' गाते. 'जीवनायन' हा त्यांचा काव्यसंग्रह ऐहिक जीवनाचे भाष्य आहे. मानवी जीवन हाच यशवंत मनोहरांच्या कवितेचा प्राणविंदू आहे. माणसाच्या ऐहिक जीवनाचे ती परोपरीने उन्नयन करते. पारलीकिक जीवनाचे चित्र ती रेखाटीत नाही. स्वर्ग हा इथेच आहे, या पृथ्वीतलावरच आहे, हे अतिशय आत्मविश्वासाने ती सांगते. आत्मा, परमात्मा, मोक्ष इत्यादीच्या काथ्याकुट्यात

ती पडत नाही. तिला आसक्ती आहे फक्त जीवनाची!

स्वर्ग नको मज, देव नको, हा इथला सुंदर स्नेह हवा;
नकोच भक्ती, नको मुक्तीही, दुनियेचा मज मोह हवा.

या कवीला 'सकलांमध्ये स्वतःस पाहून गहिवरणारा लळा हवा' आहे. त्याची कविता इहवादावर बेहद व बेहिसाब फिदा आहे, अनेकांच्या जीवनातला ती उजेड होऊ इच्छिते. विद्रोह हा तिच्या रोमारोमात सामावलेला आहे. कवी स्वतः व्हॉल्टर होऊ इच्छितो. त्याचे शस्त्रागार शस्त्रास्त्रांनी खच्चून भरले आहे. राखेतून अग्निपंखांवर उडणाऱ्या फिनिक्स पक्षाचा दुर्दम्य आशावाद त्याच्या शब्दांतून अखंड ओसंडतो. जगाला प्रकाश द्यायचा असेल तर स्वतः जळणे भाग आहे आणि म्हणून कवी आत्मविश्वासाने सांगतो-

माझ्याजवळ आहे अखडा
देश उजळून टाकणारा उजेड.

यशवंत मनोहरांनी आपल्या कवितांमध्ये आंबेडकरी विचारांचे निखारे पेरले आहेत.

या कवीचे एकूणच साहित्य हे सामाजिक बांधिलकीला अनन्यसाधारण महत्त्व देते. त्याच्या कवितेत आणि समीक्षेत सामाजिक बांधिलकीची संकल्पना अधोरेखित झाली आहे. साहित्य हे सामाजिक पोकळीत निर्माण होऊ शकत नाही. माणूस हा सामाजिक पोकळीत जगू शकत नाही. जो साहित्यिक समाजाकडे पाठ फिरवतो, त्याला माणुसही कळत नाही आणि समाजही आकळत नाही. खरे तर माणूस हेच समाजाचे गुरुत्वाकर्षण असते. जीवनबादी साहित्य हे सामाजिक बांधिलकीचे साहित्य असते. लेखकाला स्वतःची भूमिका असली पाहिजे. प्रवाशाला आपण कुठे चाललो आहोत हेच कळत नसेल तर, त्याच्या चालण्याला अर्थच राहणार नाही. लेखकाची भूमिका हाच त्याच्या साहित्याचा गुरुत्वमध्य असतो. त्याची भूमिका केवळ त्याच्या वैचारिक साहित्यातच व्यक्त होत नाही तर ती त्याच्या ललित साहित्यातही व्यक्त होते. शीड नसलेले जहाज हेलकावे खात खात भरकटते. प्रयोजन नसलेल्या साहित्याचीही तीच अवस्था होते. साहित्य हे प्रयोजनमूलक असते आणि असले पाहिजे.

यशवंत मनोहरांचे वैचारिक लिखाणही तितकेच तोलामोलाचे आहे. त्यातूनही विद्रोहाचा लाव्हा ओसंडतो. ते ब्रेनस्टॉर्मिंग आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांवर त्यांनी खोलात जाऊन भाष्य केले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांतून त्यांना ऊर्जा प्राप्त झालेली आहे. मानवमुक्तीचा ज्यांनी ज्यांनी विचार मांडला, त्यांच्याविषयी मनोहरांच्या मनात कुतुहल व आकर्षण आहे. मार्कर्सने विषमतेवर

घाव घातले म्हणून मार्कर्सही त्यांना प्रिय आहे. मार्कर्सने परिवर्तनाचे तत्त्वज्ञान मांडले. जग बदलण्याचा विचार त्याने मांडला. खरे तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मार्कर्स वर्ज्य नव्हता. एवढेच की मार्कर्सला जातिव्यवस्थेचे आकलन व्यवस्थितपणे झाले नव्हते. त्याने वर्गसंघर्षाचे विश्लेषण खोलात जाऊन केले होते. जातिव्यवस्थेची गुंतागुंत त्याच्या आकलनात येऊ शकली नव्हती. कारण तो 'आऊटसायडर' होता. खरा प्रश्न मानवी शोषणाचा आहे. मार्कर्सला माणूस शोषणमुक्त करावयाचा होता. बाबासाहेबांचेही तेच लक्ष्य होते. शोषणाची कारणमीमांसा केल्याशिवाय शोषणमुक्तीचा मार्ग स्पष्टपणे दाखविता येणार नाही. मानवमुक्तीच्या मार्गावर चालण्यासाठी मार्कर्सही उपयोगाचा आहे हे बाबासाहेबांनी नाकारले नव्हते. यशवंत मनोहरांना मार्कर्सचीही महानता जाणवलेली आहे.

मार्कर्सचे विचार व बाबासाहेबांचे विचार एकमेकांच्या विरुद्ध नाहीत. ते एकमेकांना छेद देत नाहीत. ते समांतर आहेत आणि म्हणून एकमेकांना पूरक आहेत. परिवर्तनाच्या संदर्भात दोघांनीही सत्ता संपादनाची अनिवार्यता प्रतिपादिली आहे. कामगार वर्गाच्या हातात सत्ता आली पाहिजे, असे मार्कर्सचे म्हणणे होते. ती दलित शोषितांच्या हातात आली पाहिजे असा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आग्रह होता. दलित-शोषित हे कामगारच आहेत. मार्कर्सला येनकेन प्रकारेन क्रांती हवी होती. क्रांतिचक्र दोघांनाही फिरवायचे होते. साधनांच्या संदर्भात या दोन प्रखर विचारवंतांमध्ये मतभिन्नता आढळते. साध्याच्या बाबतीत नाही. बाबासाहेबांना गौतम बुद्धाचा मार्ग पसंत पडला तो याचसाठी. लोकशाहीच्या माध्यमातून त्यांना क्रांती हवी होती. मार्कर्सचा 'साम्यवाद' आणि बाबासाहेबांचा 'साम्यकवाद' यातला फरक साधनांच्या संदर्भातला आहे, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जातिव्यवस्थेचे आकलन समग्रपणे झाले होते. त्यांनी केलेली तिची मीमांसा वास्तवाला भिडणारी आहे. भांडवलशाहीइतकी ब्राह्मणशाहीदेखील या देशातल्या विषमतेला कारणीभूत आहे, हे त्यांनी स्पष्ट केले. या ठिकाणचा वर्णभेद हा वर्गभेदापेक्षा अधिक जाचक आहे, हे त्यांनी पटवून दिले. त्याने आर्थिक विषमतेवरोबर सामाजिक विषमतेलाही खतपाणी घातले. वर्णव्यवस्थेने जातिभेदाला विकृत स्वरूप दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसाठी जात हाच कळीचा मुद्दा आहे. आजही आमच्यासाठी तोच कळीचा प्रश्न आहे. भांडवलशाहीचे विश्लेषण मार्कर्सने जितक्या खोलात जाऊन केले, तितक्याच खोलात जाऊन डॉ. आंबेडकरांनी ब्राह्मणशाहीचे विश्लेषण केले. अस्पृश्यता ही ब्राह्मणशाहीचीच निर्मिती आहे. विषमता ही माणसाची जगण्याची साधनेच केवळ हिरावून घेत नाही, तर ती त्याचे स्वातंत्र्यही हिरावून घेते. जातिभेदाने तर त्याचे माणूसपणही

हिरावून घेतले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतः हे सर्व भोगले होते आणि ज्यांच्या ज्यांच्या वाट्याला हा भोग आला, त्यांच्यासाठी ते मसीहा ठरले, यात शंका नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलितांचे मोजेस होते; मसीहा होते. यशवंत मनोहरांची 'डॉ. आंबेडकर:एक चिंतनकाव्य' ही कविता या महानायकावर लिहिलेली महाकविता आहे. बाबासाहेब हे प्रझासूर्य तर होतेच, पण ते करुणासागरही होते. 'डॉ. आंबेडकर:एक चिंतनकाव्य' हे मराठीतले अलिकडच्या काळातील एक दीर्घकाव्य आहे. महाकाव्याचे त्यात कवडसे पडलेले आहेत. डॉ. आंबेडकरांवर यशवंत मनोहरांनी विपुल लेखन केले आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा त्यांनी विविध अंगांनी वेध घेतला आहे. दलितांच्या जीवनात बाबासाहेबांना एक शक्तिपीठ म्हणून फार मोठे स्थान आहे. 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर:एक शक्तिवेध', 'आंबेडकरवादी आस्वादक समीक्षा', 'आंबेडकरी चळवळ आणि साहित्य', 'डॉ. आंबेडकरांचा बुद्ध धर्म', 'आंबेडकरसंस्कृती', 'आंबेडकरवादी विद्रोही निबंध' इ. ग्रंथ वाचल्यानंतर यशवंत मनोहरांनी बाबासाहेबांचा किती खोलात जाऊन विचार केला आहे, हे आपल्या लक्षात येते.

यशवंत मनोहरांनी अनेक परिवर्तनवादी व्यक्तिमत्त्वांचा वेध घेतला आहे. परिवर्तनवादी व्यक्तिमत्त्वांचा वेध, हा त्यांच्या चिंतनाचाच विषय बनला आहे, असे मला वाटते. म. फुले, छत्रपती शाह, सावित्रीबाई फुले, रमाई ही क्रांतित्वाची प्रचीती देणारी व्यक्तिमत्त्वे आहे. शंबूक, एकलव्य आदीवर झालेल्या अन्यायालाही त्यांनी बाचा फोडली आहे. अशी व्यक्तिमत्त्वे त्यांच्या चिंतनाचे विषय आहेत. म. फुल्यांना ते बहुजनक्रांतीचे महानायक मानतात. म. फुल्यांचे विचार व कार्य म्हणजे सामाजिक क्रांतीची गंगोत्री! राजर्षी शाहांनी या गंगोत्रीचे पात्र वाढवले. डॉ. बाबासाहेबांनी तिला विराट स्वरूप प्राप्त करून दिले. त्यांनी गीतम बुद्ध, संत कबीर व म. फुले यांना आपले गुरु मानले. त्यांनी या तीन गुरुंच्या विचारांतून प्रेरणा घेतल्या. या तीन गुरुंच्या शिकवणुकी व विचारांचा त्रिवेणी संगम बाबासाहेबांनी पवित्र मानला. 'डॉ. आंबेडकर:एक चिंतनकाव्य' ही महाकविता बाबासाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू उलगडून दाखविते.

यशोधरा, सावित्री, रमाई यांच्यावर यशवंत मनोहरांनी कादंबन्या लिहिल्या आहेत. त्या वाचकांना प्रकाशमान अशा भावविश्वात घेऊन जातात.

यशवंत मनोहरांनी मराठीचे विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापक म्हणून अनेक वर्षे काम केले, ते विद्यार्थीवर्गाचे मार्गदर्शक, मित्र व तत्त्वज्ञ राहिलेले आहेत. आता ते सेवानिवृत्त झाले आहेत. मराठी साहित्याचा त्यांनी खोलात जाऊन चिकित्सक

अभ्यास केला आहे, चिकित्सक पद्धतीचा अवलंब करूनच त्यांनी मराठी साहित्य आपल्या विद्यार्थ्यांना शिकवले. अनेक विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी. पदवी मिळवली. कवी, समीक्षक व विचारवंत या नात्यांनी त्यांनी मराठी साहित्याला भरीव असे योगदान दिले. 'समुचित' या पत्रिकेच्या माध्यमातून त्यांनी दलित साहित्य चळवळीला दिशा दिली. अनेक चर्चासत्रांतून त्यांनी आपले विचार व भूमिका मांडली. 'सीझ फायर' मान्यच नाही. नियंत्रणरेषेच्या अलीकडे व पलीकडे ते लढतच राहिले आहेत. कधी कधी एकट्यानेच लढावे लागते याचे त्यांना भान आहे.

पुन्हा उदून लढतो दीर्घ युद्ध एकट्याचे
गर्दी मिळते यशाला, अपवश एकट्याचे.

त्यांची लेखणी विश्व इच्छित नाही. ती स्वयंप्रकाशित व स्वयंसिद्ध आहे. 'अज्ञ दीप भव'चा ती संदेश वाचकांना देते. त्यांची 'त्रिपदी'ही कविता वाचकांनी आवर्जून वाचावी.

यशवंत मनोहर हे अनेक पारितोषिकांचे, पुरस्कारांचे व सन्मानांचे मानकरी आहेत. विद्रोही साहित्य संमेलन, अ.भा. आंबेडकरी साहित्य संमेलन, बहुजन साहित्य संमेलन अशा साहित्य संमेलनांची अध्यक्षपदे त्यांनी भुषविली आहेत. चीफेर दृष्टीच्या या चतुरस्त्र लेखकाने साहित्य-संस्कृतीच्या वाटा उजळून टाकल्या आहेत. त्यांच्या साहित्याची हीच तर खारी फलनिष्पत्ती आहे. 'आलो याचि कारणाशी' असे ते आत्मविश्वासाने सांगू शकतात. आंबेडकरी साहित्यातले ते एक शक्तिपीठ आहेत, असे मानले पाहिजे.

माझ्या या मित्राला दीर्घयुद्ध व दीर्घयुरारोग्य लाभो, अशी मी तथागताला प्रार्थना करतो.

++

काळाला पुरुन उरलेला क्रांतदर्शी कलावंत ■ बाबुराव बागूल

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२७ साली महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करून सामाजिक अन्याय-अत्याचाराविरुद्ध पहिला उठाव केला. म्हणजे सामाजिक क्रांतीचे पहिले जन्मदाते डॉ. आंबेडकर होते. १९३० ते १९३५ या कालावधीत नाशिकचा काळाराम मंदीर सत्याग्रह करून त्यांनी या देशात भारतीय सांस्कृतिक क्रांतीला जन्म दिला. १९४५ ते १९४७ दरम्यान त्यांनी State and Minority हा प्रबंध लिहिला. त्यात जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण, उद्योगधंद्यांचे, संपत्तीचे व वित्तीय संस्थांचे राष्ट्रीयीकरण हा लेनिनने रशियात आणलेला विचार भारतात बाबासाहेबांनी ब्रिटिश सत्तेला न घावरता जाहीरपणे प्रकट केला. १९४७ ला स्वातंत्र्यानंतर मनू हिंदूधर्म आणि संस्कृती यांना न घावरता बाबासाहेबांनी लोकशाही व संविधान मांडले. मंजूर करून घेतले आणि भारतात सामाजिक, सांस्कृतिक क्रांती आणली. म्हणजे सामाजिक क्रांतीचे, राजकीय, सांस्कृतिक क्रांतीचे पहिले प्रवक्ते बाबासाहेब होते.

या बाबासाहेबांना पहिले दलित विचारवंत, परमपूजनीय आणि समग्र क्रांतीचे नेते म्हणू या. या बाबासाहेबांना, समग्र क्रांतीचे नेते असलेल्या बाबासाहेबांना या समाजाने आणि साहित्याचे आदर्श मानले. त्यांचे साहित्य कसा आकार घेईल? कविता कशी होईल? कथा, काढंबरी, नाटक कसे होईल? या कलाकृती डोस्टोव्हस्की, तुकोनोव्ह, चेकोव्ह, मॅक्झीम गोर्की, टॉलस्टॉय, मायकोव्हस्की, पाव्लोनेरुदा, नाईम हिकमत लोर्का, पॉल रॉबसन यांच्या वाद्यमयाची आठवण करून देणारे असेल. हे वाद्यमय भारतात आंबेडकरवादी लेखकांनी निर्माण केले. म्हणजे डॉ. आंबेडकरांचा विचार मान्य करून निर्माण होणारे साहित्य हे जागतिक दर्जाच्या कलाकृतींची आठवण करून देणारेच आहे, म्हणून नामदेब ढसाळची कविता, बाबुराव बागूलांची कथा आणि

यशवंत मनोहरांची कविता ही जागतिक दर्जाच्या वाढमयाचा आशय व विषय व्यक्त करणारी ठरते.

उदाहरणार्थ यशवंत मनोहरांची 'कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही, सदररहू पीक आम्ही आसवांवर काढले आहे.' ही कविता पाहा.

हा कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही कारण शुद्रातिशूद्रांकडे सुखे, संपत्ती, सन्मान आणि ज्ञानविज्ञान अशी भौतिक सामर्थ्ये येऊच नयेत अशी व्यवस्था मनूने केली होती. या व्यवस्थेचे पालन आणि संगोपन हिंदू धर्म आणि संस्कृती करीत होते, खरे म्हणजे धर्मने नेहमी विश्वात्मक ब्हावे, सार्वजनिक ब्हावे, परंतु हिंदुधर्म कधीच विश्वात्मक आणि सार्वजनिक झाला नाही व नेहमीच वर्णवर्चस्ववादी राहिलेला आहे. त्यामुळे देशाचे, समाजाचे काही भले झाले नाही. देश नेहमी पारतंत्र्यात राहिला. समाज नेहमी विषमतेत राहिला आणि माणूस दुर्बल, दुभंगलेला आणि दलित राहिला. हिंदू धर्मने समाजाचे, देशाचे आणि माणसाचे काहीही हित केलेले नाही. या अहितकारी वास्तवाचे वर्णन तुम्ही कसे करणार? एकतर तुम्ही धर्मातर करून मुसलमान किंवा ख्रिस्ती होणार आणि जे काही ख्रिस्ती झाले, मुसलमान झाले त्याचे कारण ते देशद्रोही, समाजद्रोही किंवा माथेफिरू होते असे आपल्याला म्हणता येणार नाही. कारण इथली माणसाचा अवमान करणारी सामाजिक, सांस्कृतिक अर्थव्यवस्था होती, तिला मिटवून माणसांनी तिचा त्याग केला. तो त्याग म्हणजे धर्मातर. तो त्याग म्हणजे धर्मस्वीकार. या एकूण व्यवहाराचे वर्णन करताना मनोहरांची कविता म्हणते, एकही सुख, एकही सन्मान, एकही समृद्धी आणि समाधान माझ्याकडे आले नाही. कारण मी हिंदुधर्म, हिंदुजातिव्यवस्थेत जन्मलेलो होतो. म्हणून एकही पाऊस माझ्याकडे आलेला नाही.

तो पाऊस याचा अशी हजारो वर्षांपासूनची तहान आहे. चोख्याच्या प्रार्थनांना विठोबा पावला नाही. रोहिदासाची प्रार्थना वाया गेली. समानतेचा हक्क आणि प्रतिष्ठा डॉ. आंबेडकरांमुळे येऊ लागली. वर्गातर अधिक मोठं ब्हावं अशी अपेक्षा कुठलाही दलित मनुष्य युगायुगांपासून करीत आलेला आहे. यशवंत मनोहरांची कविता शतकानुशतकांचा माणसांचा आत्मोद्गार आहे.

डॉ. आंबेडकरपूर्व दलितांचं जगण हे अतिशय हीन पशूपातळीवर होतं आणि तो परिस्थितीशरण झाला होता. कर्मविपाकाच्या या सिद्धान्ताला तो बळी पडला होता. त्याचं सर्व पर्यावरण निष्पर्ण झालं होतं आणि ते त्यानं मुकाटपणे स्वीकारलं होतं. त्याच्याबद्दल काहीही तक्रार तो करीत नव्हता.

कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही असे मनोहर म्हणत असले

तरी आता आम्ही दुष्काळी जिणं नाकारीत आहोत आणि आमचा जीवनरस जो डॉ. आंबेडकरांनी आमच्याकडे आणून सोडला तो सिंचून आम्ही आता सुजलाम सुफलाम होणार आहोत. आता या पावसाच्या नळाच्या तोट्या आमच्याकडे राहणार असून समान वाटा सर्वांना होणार आहे आणि मनोहरांनी हे अतिशय सोप्या भाषेत सांगितले आहे. तिच्यात क्रांतीचे सुप्त ज्वालामुखी दडलेले आहेत. प्रत्येक अन्यायाला ते जागृत होऊ शकतात.

मनोहरांच्या भाषेत विद्रोहाचे बणवे पेटवण्याची ताकद आहे. ही भाषा कोणालाही कळणारी आहे. कारण तिच्यात वैशिवक जाणिवा ओतप्रोत भरलेल्या आहेत. क्रांतीत्व हा तिचा धर्म आहे. नकार, वेदना, विद्रोह आणि विज्ञाननिष्ठ ही तिची बैठक आहे. दलितांच्या बाजूने उभे राहणे त्यांचा पक्षधर असणे ही तिची नैसर्गिक भूमिका आहे.

यशवंत मनोहर आज आंबेडकरी साहित्यात आमच्यानंतरचे सर्वांत सशक्त प्रवक्ते आहेत. त्यांनी त्यांच्या सातत्यपूर्ण लिखाणातून कवी-लेखक-कार्यकर्त्यांनी एकजूट कायम ठेवून, ही चळवळ शिथिल पढू दिली नाही. आज महाराष्ट्रात आंबेडकरी साहित्याचे मेळावे फार मोठ्या प्रमाणावर घडून येत आहेत. आंबेडकर जनता उत्तम प्रतिसाद देत आहे. त्यामागे मनोहरांचं कुशल नेतृत्व आहे. मनोहर लिखाणातही कुठे कमी पडले नाहीत. उलट साहित्यातले सर्वच प्रकार त्यांनी अतिशय समर्थपणे हाताळले आहेत. विशेषत: भारतीय समीक्षा जी परपुष्ट आहे. परकी आहे, तीच आमच्याही साहित्याला लावली जाते. यातून मनोहरांनी आंबेडकरी समीक्षा विकसित केली आहे व आमचं सीदर्यशास्त्रही ते मांडीत आहेत.

यशवंत मनोहरांची ही पावसाची एकच कविता घेऊन आपण विषमतेची या देशातील परंपरा उघडी पाढू शकतो. भेदू शकतो. पावसाची सूचना शेतकऱ्यांना पावश्या पक्षी देतो व निर्मितीसाठी तयार राहण्यास सांगतो. पावसाची शुभवार्ता घेऊन वारे येतात. ढग येतात तसेच समग्रक्रांती व्हावी म्हणून हे कवी-लेखक, सृजनशील कलावंत, क्रांतिकारी लेखक, बुद्धिवादी येत आहेत. क्रांतीच्या शुभागमनाची शुभवार्ता प्रकट करीत आहेत. इथल्या हजारो तहानलेल्या जीवांची तो पाऊस यावा अशी हजारो वर्षांपासूनची तहान आहे. तो म्हणतो आहे, 'ये, पावसा ये आणि हे ओसाड सफल आणि सुंदर कर.' कुठलाही मनुष्य अशीच अपेक्षा करणार. धर्मोपदेशक येशूने, धर्मोपदेशक महामद पैगंबराने हीच अपेक्षा केली आणि अशीच याचना जगोद्दारक बुद्धानेही केली. या महापुरुषांच्या अपेक्षा, एक आंबेडकरी कवी करतो आहे. ही अपेक्षा ही प्रार्थना क्रांतीची

प्रार्थना आहे. त्या क्रांतीची सुरुवात भारतात म. फुल्यांपासून झाली आहे. केशवसुतांपासून कुसुमाग्रजांपर्यंत प्रत्येक मानवतावादी कलावंत ही अपेक्षा करतो आहे.

यशवंत मनोहरही मानवतेवर प्रेम करणारे, दीनदलितांची बाजू घेणारे आहेत. महणून ते या कवितेत तीच महापुरुषांची अपेक्षा मांडीत आहेत. व्यक्त करीत आहेत.

आधुनिक मराठी साहित्यात केशवसुतांनी फार चमत्कार केले, केशवसुतांएवढा मोठा कवी व एवढी मोठी विचारदृष्टी असलेला कवी व लेखक मराठीत दुसरा नाही. त्यांचे समकालीन व त्यानंतरचे लेखक पाहिले तर केशवसुत क्रांतिकारक बाटतात. तेवढे क्रांतिकारक व व्यापक कवी व लेखक मराठीत नाही. यशवंत मनोहरांना केशवसुत मोठे बाटतात, गौरवास्पद बाटतात हे यथार्थ आहे. मनोहरांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर क्रांतिकारक बाटतात. हे सामाजिक, सांस्कृतिक, सम्यक झानाचे प्रतीक आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जातीद्रोह करण्याचा विचार खूपदा भारताने तेव्हा स्वीकारला नाही. त्यामुळे मोठ्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, वैचारिक आणि वाढमयीन चळवळी भारतभर निर्माण झाल्या नाहीत. बाबासाहेबांचा पुरस्कार केल्यामुळे मराठीत विद्रोही आंदोलने उभी राहिली. साज्या भारतभर हे घडायला हवं होतं. हे घडलं नाही. याचे मुख्य कारण जातीत अडकलेल्या देशाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्वीकार केला नाही. त्यामुळे भारतीय वाढमय युरोपियन वाढमयाएवढे मोठे झाले नाही. जेवढ्या मोठ्या प्रमाणात ढसाळ आणि मनोहर यांच्या कवितेची चर्चा व्हायला हवी होती तेवढी ती झाली नाही.

मनूने निर्माण केलेल्या व ब्राह्मणांनी रुढ केलेल्या परंपरा, रितीरिवाज तोडण्याचा प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनुस्मृतीचे दहन करून केला व चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करून हिंदू समाजात हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या रुढीपरंपरा तोडण्याचा पहिला प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला. त्यानंतर १९३० साली नाशिकचा काळाराम मंदिर सत्याग्रह केला. मनूने, ब्राह्मणांनी व समग्र हिंदू समाजाने निर्माण केलेले रुढी, रिवाज मोडण्याचे प्रयत्न डॉ. बाबासाहेबांनी उगवत्या काळात केले.

स्वातंत्र्य मिळण्याच्या एक तप आधी त्यांनी 'द स्टेट्स अॅफ मायनॉरिटीज' मधून राष्ट्रीय संपत्तीचे, उद्योगधर्माचे, जमिनीचे प्रश्न राष्ट्रीयीकरण करून सोडवावेत हा विचार मांडला. लेनिनने रुढ केलेला विचार भारतात प्रथम डॉ. बाबासाहेबांनी

मांडला, १९४७-४८ साली मनुचे कायदे उद्धेष्ट करून आणि हिंदूंची रुढी-परंपरा तोऱ्हून बाबासाहेबांनी माणसाला स्वतंत्र केले व एक डोके एक मत हा नवा विचार भारतात आणला. हा विचार हजारो वर्षांत पहिल्यांदा आलेला विचार आहे. या आधी माओची सामाजिक व सांस्कृतिक क्रांती बाबासाहेबांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या आधी भारतात रुढ करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु अल्पसंख्यकांचे पुढारी असल्यामुळे आणि हातात सत्ता नसल्यामुळे ते होऊ शकले नाही.

मराठी साहित्यात डॉ. यशवंत मनोहर यांनी क्रांतिकारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उभा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

यशवंत मनोहर हे मराठी आणि भारतीय भाषेतले वाढमयीन कवी, लेखकांचे आदर्श आहेत. त्यांचा पुरस्कार मोठ्या प्रमाणावर झाला तर प्रत्येक भारतीय भाषेतले कवी व लेखक हे जागतिक कीर्तीचे होतील असे मला बाटते.

♦ ♦

स्पष्टवक्ता डॉ. यशवंत मनोहर

■ डॉ. श्रीराम लागू

यशवंत मनोहर यांचा परिचय द्यायचा झाला तर त्यांची आणि माझी ओळख खूप वर्षांपूर्वीची आहे. पण आमची कधीच दाट मैत्री नव्हती. ते नागपूरला आणि मी पुण्याला. त्यामुळे फार वेळा भेट व्हायची नाही. पण जेव्हा जेव्हा मी नागपूरला जायचो, तेव्हा त्यांची अवश्य भेट घ्यायचो. त्यांची आणि माझी ओळख महेश एलकुंचवार यांच्यामुळे झाली. मी त्यांचे फारसे वाचलेले नाही. पण जे वाचलेय, त्यावरून किंवा त्यांच्याशी झालेल्या भेटींमधून मला असे जाणवले की सामाजिक प्रश्नांवरचे माझे आणि त्यांचे विचार जुळतात.

मी केलेल्या 'परमेश्वराने रिटायर्ड व्हावे' या वक्तव्याला फारच चांगला प्रतिसाद देणारे आणि सडेतोडपणे आपले विचार मांडणारे हे पहिलेच गृहस्थ मला भेटले. माझ्या या वक्तव्यावर अनेक सहकाऱ्यांनी कौतुक केले पण, कधी स्पष्टपणे किंवा मोकळेपणाने बोलून दाखवले नाही. पण माझ्या विचारांशी निधडेपणाने सहमत झाल्यावद्दल मला यशवंत मनोहरांचं कौतुक वाटते. आमची मैत्री, आमचे विचार इतके एकमेकांशी जुळायचे त्यामुळे आमच्या दोघांमध्ये वीस वर्षांचे अंतर आहे हे कधीच जाणवले नाही. यशवंत मनोहर हे व्यक्तिमत्त्व असे आहे, जसे सर्वांद्रिनाथांनी त्यांच्या कवितेत म्हटले आहे. 'एकला चलो रे' याप्रमाणे आपल्याबरोबर कोणी येवो किंवा न येवो, पण दलितांसाठी चालविलेली चळवळ अशीच चालू ठेवायची असा दृढनिश्चय करून हा बोजा घट्ट प्रसून बसणारी माणसे खूपच थोडी आहेत. ज्याप्रमाणे लोक मला म्हणतात की, नास्तिकांबद्दल स्पष्टपणे बोलणारे आगरकरांनंतरचे फक्त तुम्हीच, तसेच यशवंत मनोहरही आहेत. अशाप्रकारे आपले विचार सडेतोडपणे मांडणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वांची सध्याच्या युगात फारच गरज आहे.

समग्र आंबेडकरवादी प्रज्ञावंत

■ उत्तम कांबळे

बोलणे, चालणे, बागणे, विचार करणे आदी सर्वच बाबतीत आणि आतून याहेसुनही आंबेडकरवादी बनलेल्या यशवंत मनोहर यांचे जीवन त्यांच्या नावाप्रमाणेच यशवंत व मनोहारी बनलेले आहे. मनोहर म्हणजे प्रतिभेदी उत्तुंग झेष घेणारे, मनोहर म्हणजे खोलवर, खोलवर जेथे इन्याचा प्रारंभ होतो तेथपर्यंत पोहोचणारे एक बंडखोर, पायाला लागलेल्या मातीचा अभिमान बाळगत आयुष्यभर आंबेडकरी आणि फक्त आंबेडकरी गाणेच गात मुक्त विहार करणारा हा निळा पक्षी आहे. गेली साठ वर्षे आपले विशाल आणि कणखार पंख हलवत हा पक्षी आता युगसाक्षी आणि युगपक्षी बनला आहे. आपल्या धारदार चोचीतून त्यांनी जन्माला घातलेले शब्द आता शब्द राहिलेले नाहीत तर इथल्या विषमतेवर हल्लाबोल करणारे ते कडवे भीमसैनिक बनले आहेत. मराठी साहित्याच्या साठोत्तरी इतिहासाची पाने उलगडताना असंख्य पानांवर हा डीलदार पक्षी भीमगान, बुद्धगान म्हणताना आपल्याला आढळेल. या पक्षाने आंबेडकरी विचारांचे खुराक घेऊन आपला पिंड घडवला. निळी घरटी बांधणारा, घरट्यात निळे शब्द कोरणारा आणि निळाईच पांधरत निळ्या पहाटेची स्वप्ने आपल्या काळजावर गौदवणारा हा पक्षी मित्र, मार्गदर्शक, सहकारी बनला. या पक्ष्याचे एक जग तयार झाले आहे. मराठी सीमा ओलांदून ते दाही मुलुखात पोहोचले. हा पक्षी अतिशय मोहक, दिलदार, मायाळू सचवा तर आहेच शिवाय एक अनामिक मॅनेट त्याच्या पंखात वा काळजात असायला हवे कारण पहिल्या भेटीतच तो समोरच्याला आपल्याकडे खेचून घेतो. हा पक्षी भीम अंगाई गातो, भीमक्रांती गीते गातो, बंडाची भाषा बोलतो. आपण या पक्ष्याच्या मोहात कधी आणि कसे पडलो हेही समोरच्याला कळत नाही.

यशवंत मनोहर आता नुसतेच लेखक वा चक्ते राहिलेले नाहीत तर त्यांचे

रूपांतर निळ्याशार संस्कृतीत झाले आहे. सतत पन्नास वर्षे त्यांनी या संस्कृतीसाठी अपार कष्ट घेतले, बादल्यावरे पचवले, शब्दांची हत्यारे बापरली. आपल्या प्रझोच्या जोरावर नवनवी आयुधे शोधून काढली. आपला जन्म लढण्यासाठी आणि लढाईसाठीचे सैनिक तयार करण्यासाठीच आहे या भावनेने त्यांनी स्वतःही जखमा झेलल्या आणि आपल्या धारदार शब्दांनी इथल्या व्यवस्थेला अनेकदा लोळवले, जखमी केले, त्यांच्या कविता, त्यांचे गद्य, त्यांची भाषणे, त्यांचे चिंतन सारेच व्यवस्थेवर तुटून पडणारे, ती बदलून निळ्या व्यवस्थेला चालना देणारे आहे. हे सारे करणे कठीण असते. जुनी संस्कृती संपवत असताना नवी कोणती हे सांगावे लागते. तिच्या जन्माची दवंडी पिटवावी लागते. तिच्या स्वागतासाठी आणि संवर्धनासाठी आपल्यासारखे हजारो पक्षी जमा करावे लागतात. विशेष म्हणजे सर्वप्रथम स्वतःचेच स्पांतर या नव्या संस्कृतीत अतिशय प्रामाणिकपणे करावे लागते, ही गोष्ट सहजासहजी घडत नाही. त्यासाठीची किंमत चुकवावी लागते. केवळ अंगावरची चामडीच बदलून चालत नाही तर आतून आणि बाहेरून बदलावे लागते. या सर्व लढाया दीर्घकाळ चालणाऱ्या, युगाच्याही पुढे सरकणाऱ्या असतात. त्यासाठीची तयारी भरभक्कम असावी लागते. मनोहरांनी ती केली. आतील आणि बाहेरील विरोधकांशी त्यांनी दोन हात केले. हे विरोधक व्यक्तिगत नव्हे तर वैचारिक पातळीवरचे आहेत. आंबेडकरी विचारावर थोडा जरी शिंतोडा उडाला किंवा तसा प्रयत्न झाला तर मनोहर रणवंत होतात. दोन हात करायला तयार होतात. त्यांची लेखणी आग ओकायला लागते. कशाचीही तमा न बाळगता ते आंबेडकरी विचारांचे निळे घरटे जपण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतात.

मी मनोहरांना समग्र आंबेडकरवादी म्हणतोय यामागेही काही भूमिका आहे. आपल्याकडे आंबेडकरवाद्यांचेही नाना गट, तट तयार झाले आहेत. गटा-तटाला कुणाचाच विरोध असणार नाही. प्रश्न भूमिकेचा येतो. मनोहरांच्या मते आंबेडकरी विचार हा सुटा, एकांगी नाही. त्याचा पसारा, त्याचे गणगोत, त्याची गावे मोठ्या प्रमाणात आहेत. आंबेडकरवादी असणे याचा अर्थ मार्क्सविरोधी असणे, आंबेडकरवादी याचा अर्थ फुले-शाहू विरोधी असणे असे काही मंडळीना वाटते. अजाणता किंवा मुद्दामहूनही ते तशी भूमिका घ्यायला लागतात. पण मनोहरांच्या मते आंबेडकरी कूळ हे इतके संकुचित नाही. ते मार्क्सलाही भिडते. फुले-शाहू यांना भिडतेच भिडते. समग्र आंबेडकरवादी होणे याचा अर्थच अन्य पुरोगामी, क्रांतीकारी आणि जग बदलण्याची स्वप्ने पाहणाऱ्या अन्य वाटांशी आपले नातेसंबंध सांगणे असा होतो. मानवमुक्तीचा विचार सांगणाऱ्यांशी आपले नाते जोडणे असा होतो. मनोहर मोठ्या अभिमानाने स्वतःला समग्र आंबेडकरी बनवत आहेत आणि मी तसा झालो हेही कशाची तमा न बाळगता मोठ्या गवाने सांगत

आहेत, बोलण्यातच नव्हे तर वर्तनात आणि लेखनातही त्यांनी अनेकदा ही गोष्ट सिद्ध केली आहे. त्यासाठी त्यांना कुणी प्रमाणपत्र यावे अशी गरज नाहीय. चार्वाकापासून बुद्धापर्यंत आणि आपल्या आबडत्या भीमापर्यंत एक अतिशय विशाल पट घेऊन ते उभे आहेत. अनेक युगांना त्यांनी आपल्यात सामावण्याचा प्रयत्न चालवलेला दिसतो. स्वतःच ते संस्कृती बनत्यामुळे त्यांची परिभाषा वेगळी, सिद्धान्त वेगळे, कालगणना वेगळ्या आहेत. कवीवर्य नारायण सुर्वे यांना दुसरे केशवसुत महणायचे की तिसरे या वादात न जाता ते अतिशय जबाबदारीने विधान करतात आणि महणतात, की नारायण सुर्वे हेच पहिले नारायण सुर्वे! कवी प्राचीन की अर्वाचीन असा प्रश्न उपस्थित करून आपल्याकडे वर्गीकरणासाठी एक रेषा आखली जाते. अशी रेषा मनोहरांना मान्य नाहीच. साहित्यामागे मूल्य कोणते हे त्यांना अधिक महत्त्वाचे वाटते. दोन मूल्यगटातील संघर्षाला सांस्कृतिक संघर्ष ते मानतात. यातील एक गट समाजाचे पाय अंधाराकडे, विषमतेकडे, मूलतत्त्ववादाकडे ओढणारा असतो. तर दुसरा गट सूर्यकुलाचे गाव दाखवत असतो. सूर्यकूल क्रांतीपुत्रांनी भरलेले असते. तेथे आंबेडकरवादी असतात, मार्क्सवादी असतात. स्त्रीवादी, जनवादी, फुलेवादी आणि शाहूवादीही असतात. व्यवस्था बदलण्यासाठी बंड करणारे, लढणारे, पुन्हापुन्हा जखमी होऊन पुन्हापुन्हा लढणारे, माणसाच्या गावाचा आग्रह धरणारे सारे सूर्यकुलातील आहेत. नव्या कुलाचा, नव्या सैनिकाचा, नव्या मूल्यांचा, नवनव्या मिथकाचा, नव्या उपमा आणि अलंकाराचा विचार आणि विस्तार मनोहर करतातच पण या सर्वांना निळ्या गावात घेऊन जातात.

मनोहरांनी इथत्या व्यवस्थेला आपल्या धारदार शब्दांनी जोरदार नकार दिलेला आहे. माणूसधाण मूल्यांची असंख्य थडगीही त्यांनी बांधली आहेत. म्हणून मनोहर काही नकारवादी किंवा केवळ प्रतिक्रियावादी ठरत नाहीत. व्यवस्थेच्या आणि जगण्या-मरण्याच्या संघर्षातूनही नकार जन्माला येत असतो. निळे विचार आत्मसात केल्यामुळेही नकार जन्माला येत असतो. पण नकार हा अंत्यविंदू समजल्यास मोठी गफलत होते. नकार हा शेवटचा पर्याय, शेवटचे हत्यार मानणाऱ्यांची संख्या खूप आहे. नकाराचा वापर आपण कशासाठी करतो आहोत हेही अनेकांना सांगता येत नाही. नकाराचे प्रयोजन काय? सारे काही फेकून देणे एवढेच त्याचे प्रयोजन असत नाही. मनोहर एका मुलाखतीत म्हणतात की नकारामागेसुद्धा एक बलाढ्य अशी नैतिक शक्ती उभी असायला हवी. नकारातून सुरु होणारा प्रवास नवनिर्माणाच्या बाटेवर गेला की मग मात्र आपल्याला हवे तसे माणसाचे गाव बांधता येते. मनोहरांचे युग याबाबत मोठे वैशिष्ट्यपूर्ण म्हणावे लागेल. जुने नायक-नायिका ते नाकारतात आणि त्याजागी नवे लढवऱ्ये नायक-नायिका उभे करतात. सावित्रीबाई फुले, रमाबाई या सर्व त्यांच्या नायिका होतात. जुनी उपासनापद्धत ते नाकारतात

आणि नवे काय असायला हवे यावर ते भाष्य करतात. जुने खलास करत असताना नव्याच्या हाका ऐकण्यासाठी त्यांनी कान खुले केले आहेत. त्यांना नव्या युगाचे सारे संदर्भ ऐकायला येतात. लक्ष्मण माने भटक्या जारीसह धम्मात प्रवेश करण्याचा निर्णय घेतात तेव्हा मनोहर त्यांच्याही मागे खंबीरपणे उभे राहतात आणि माने यांच्यावर भरभरून लिहितात. नकार आणि नवनिर्माण यांच्यात अंतर पडत गेले की मग मात्र घोळ होतात तसा घोळ मनोहर करत नाहीत.

माणसाच्या जगण्याचेही एक प्रयोजन असावे लागते आणि ते नसेल तर मिळवावे लागते असे ज्येष्ठ विचारवंत रावसाहेब कसबे सातत्याने सांगत असतात. जगण्याला जसे प्रयोजन असते तसे लेखनालाही प्रयोजन लागते. कशासाठी लिहायचे, कुणासाठी लिहायचे, लेखनातून काय साध्य करायचे असे अनेक प्रश्न असतात. साहित्य कलेसाठी की जीवनासाठी या सनातन वादात मला जायचे नाही. पण लेखनाच्या प्रयोजनाकडे पाहण्याचा मनोहर यांचा अतिशय व्यापक पण गंभीर दृष्टिकोन आहे. मनोहरांनी लिहिण्यामागचे प्रयोजन अतिशय सुंदर शब्दात सांगितले आहे. खरे तर हे या युगाच्याही लिहिण्यामागचे प्रयोजन असायला हवे. मनोहर काय म्हणतात पहा-

“माझा पूर्णांक एरव्ही मला भेटत नाही. या पूर्णांकाशी पुन्हापुन्हा रत होता यावे यासाठी मी लिहितो.”

“हे असे का? आणि आपल्याला वाटते तसे का नाही? ते काय केल्याने तसे होईल? या प्रश्नाने ढोके जळायला लागले की आग शमवण्यासाठी मी लिहितो.”

“जीवन आहे तसेच का? या प्रश्नाला ठेचावून माझी जाणीब घायाळ होते. सांडणारे रक्त वेचण्या-जुळवण्यासाठी मी लिहितो.”

“सर्जनशील सुखांकडे धावण्याच्या प्रक्रियेचा भाग म्हणून लिहितो.”

“माणूस साकार करण्याच्या अत्यंत स्वार्थी हेतूने मी लिहितो.”

“रक्तातील उष्णतेच्या वादळाला वाट करून देऊन मुक्त होण्यासाठी मी लिहितो.”

“पुनर्जन्मावर माझा विश्वास नाही. त्यामुळे आठस करण्याची संधीही नाही म्हणून लिहितो.”

“कंठात सागर हेलावत राहतो. अशावेळी ढोळ्यात येणारी आसवेही सुखाची केवढी संपत्ती उरात वागवतात याचा अनोखा प्रत्यय येतो आणि मी लिहितो.”

“गुलामगिरी, ऑनिहिलेशन ऑफ कास्ट’ यासारखे एखादे पुस्तक आपल्याही

हातून लिहून व्हावे, या स्वप्नामागे धावतही मी लिहितो."

मनोहर यांचे साहित्य लेखनामागचे हे असे प्रयोजन आहे. मनोहर स्वतःच एक संस्कृती बनले आहेत असे मी का म्हणतो याचे कारण कदाचित या ठिकाणी सापडण्याची शक्यता आहे. लिहिण्यामागचे ठोस प्रयोजन सातत्याने त्यांनी चकाकत ठेवले आहे. त्यांची सारी ओढ, सारी धाव या स्वप्नाकडे लागलेली आहे असे त्यांची सत्तरेक आशयगर्भ आणि क्रांतीगर्भ पुस्तके बाबताना वाटायला लागते.

मनोहरांच्या बाबतीत मला आणखी एक गोष्ट आवर्जून सांगायला हवी. माहिती आणि झानाच्या बाबतीत ते स्वतःला सातत्याने ताजे टबटवीत ठेवतात. जगात काय चालले आहे, कोण काय लिहितो आहे, कोणते पुस्तक गाजते आहे यावर त्यांचे चारीक लक्ष असते. 'बाजारात नवे आणि महत्वाचे पुस्तक आले की माझ्यासाठीही जरूर खोरेदी करत जा, पुस्तके विकत घेण्याइतके बळ आपल्याकडे नक्कीच आहे', हे त्यांनी मला वारंवार सांगितले आहे. आपल्याकडच्या बन्याच जणांनी नवे समजून घेणेच नाकारले आहे. मनोहरांनी तसे केले नाही. त्यांनी सातत्याने नवे समजून घेतले. त्यातले जे जे निळ्या गावात उपयोगी पढेल ते पचवलेही. स्वतःला ताजेतवाने ठेवत व जुन्या आणि नव्या वादळांना सामारे जात मोठ्या हिंमतीने ते पुढे जात आहेत.

'उत्थानगुंफा' हा काव्यसंग्रह म्हणजे मनोहरांच्या एकूण विचारविश्वाचा आणि बाटचालीचा एक भरभरकम पाया आहे. पायाच भरकम असत्याने पुढे त्याच्यावरील इमारतही तेवढीच ढीलदार आणि भरकम उभारण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. आपण उद्या काय लिहिणार, कोणासाठी लिहिणार, काय साध्य करणार, कोणता विचार आपल्या खांद्यावर मिसवणार याची सर्व पूर्वचिन्हे या काव्यसंग्रहात दिसतात. खेरे तर त्यांच्या अफाट साहित्यविश्वाचे बायबल म्हणून या काव्यसंग्रहाकडे पाहायला हवे. साहित्य निर्मितीसाठी शब्द अवश्य असतात. पण शब्दांच्या पलिकडेही एका नव्या प्रदेशाचा प्रारंभ होत असतो. शब्दप्रभू म्हणूनच जगण्यात धन्यता मानणाऱ्यांना असे प्रदेश दिसत नसतात, कारण त्यांचे प्रदेश त्यांच्या पायाखालीच सुरु होतात आणि तेथेच विराम पावत असतात. मनोहरांनी पहिल्या दणक्यातच सांगितले की,

शब्दांची पूजा करत नाही मी
माणसांसाठी आरती गातो
ज्यांच्या गावात सूर्य नाही
त्यांच्या हातात उजेड देतो.

मनोहरांचा सर्व लेखनप्रवास, वाचनप्रवास आणि वर्तनप्रवास पाहताना या

ओळी डोळ्यासमोर आणल्या की हा माणूस शब्दांशी, भूमिकेशी इमानाची घट्ट गाठ कशी बांधतो हे लक्षात यायला लागते. राज्यघटनेला जशी प्रास्ताविका आहे तसा हा 'उत्थानगुंफा' काव्यसंग्रह म्हणजे मनोहरांच्या एकूण साहित्याच्या प्रास्ताविकेप्रमाणे (Preamble) आहे असे महटले पाहिजे. ज्यांना ठाव नाही, गाव नाही, ज्यांच्या (Jyayā)-मरण्याची नोंद नाही अशासाठी माझे शब्द प्रकाश उधळतील असे सांगत जगण्या-मरण्याची नोंद नाही अशासाठी माझे शब्द प्रकाश उधळतील असे सांगत मनोहरांनी आपले लेखन चालवले आहे. समाजातील विचारांच्या लढायांमध्ये ते मनोहरांनी आपले लेखन चालवले आहे. आणि शेकडो, हजारो कार्यकर्त्यांना, आधाडीवर राहिले, त्यांनी पुढारीपणही केले आणि शेकडो, हजारो कार्यकर्त्यांना, विद्यार्थ्यांना प्रेरणा दिली. उगवती पिढी आंबेडकरी विचारांमध्ये सातत्याने झळावून निघाली पाहिजे. हा विचारच या पिढीला तारणार आहे. याशिवाय त्यांना जबरदस्त आत्मविश्वास आहे. पायाखालचे पहा, पायापुढचे पहा, सारे जगच पहा असे सांगत आपल्या सहवासात येणाऱ्यांची जडणघडण करत असतात. त्यांच्या सानिध्यात ते आपल्या सहवासात येणाऱ्यांची जडणघडण करत असतात. त्यांच्या सानिध्यात ते आपणही व्यापक होत असल्याचा एक सुंदर अनुभव येतो. मनोहर ज्या गेल्यानंतर आपणही व्यापक होत असल्याचा एक सुंदर अनुभव येतो. मोठ्या मैदानात ते बुद्ध, फुले, शाहू, आंबेडकर अशा क्रांतिकारी विचारांच्या भल्या मोठ्या मैदानात ते उमे आहेत. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याला कधीही संकुचित विकारांचा स्पर्श ते उमे आहेत. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याला कधीही संकुचित विकारांचा स्पर्श होत नाही. ते गावगाड्याचा जेवढा अभ्यास करतात तेवढाच गावकुसावरचा आणि होत नाही. ते गावगाड्याचा जाती-जमारीचा अभ्यासही तेवढ्याच क्षमतेने ज्याला गावकूसही नाही त्या भटक्या जाती-जमारीचा अभ्यासही तेवढ्याच क्षमतेने आणि प्रामाणिकपणे करताना दिसतात. ध्येयाने झापाटल्यासारखे त्यांचे लेखन असते. आणि प्रामाणिकपणे करताना दिसतात. ध्येयाने झापाटल्यासारखे त्यांचे लेखन असते. आणि नेता त्यांच्या लेखनाचे प्रयोजनही तेच आहे. पोट जाळण्यासाठी, प्रसिद्धीसाठी आणि नेता होण्यासाठीचे लेखन वेगळे असते आणि प्रामाणिकपणे व स्वयंप्रेरणेने पकडलेल्या ध्येयापर्यंत पोहोचण्यासाठीचे लेखन वेगळे असते. लेखनाचे विषय, त्याचे प्रयोजन ध्येयापर्यंत पोहोचण्यासाठीचे लेखन वेगळे असते. लेखनाचे विषय, त्याचे प्रयोजन ध्येयापर्यंत पोहोचण्यासाठीचे लेखन वेगळे असते. लेखन केलेले त्याला समाधान वाटेल असे सुंदर जग निर्मिण्याच्या प्रयत्नापोटी लेखन केलेले दिसते. त्यामुळे मी सुरुवातीला महटल्याप्रमाणे त्यांचे रूपांतर समग्र दिसते. त्यामुळे मी सुरुवातीला महटल्याप्रमाणे त्यांचे रूपांतर समग्र आंबेडकरवाद्यात आणि एका सुंदर संस्कृतीत झाले आहे.

"माझ्या डोळ्यात फुले, मार्क्स आणि गळ्यात आंबेडकर, मस्तकावरच्या तटतटत्या शिरात बुद्ध-चार्वाक, आवेशात आगरकर आणि करात आसूड" असे सांगणारा हा महाकवी आपल्या पहिल्यावहिल्या काव्यसंग्रहातच स्वतःला समग्र आंबेडकरवादी बनवून टाकतो आणि आवृद्धभर स्वतःतले हे समग्र आंबेडकरवादीपण टिकवून ठेवतो, वाढवतो, आपल्या श्वासातूनही तेच व्यक्त करतो. त्याचा ध्यास घेऊन चालत राहतो. सुंदर, संघर्षमय, कठीण पण काळाच्या गर्भातील उद्याचा सर्व ओरबदून काढणाऱ्या मनोहरांना माझ्या शुभेच्छा!

विधायक विचाराचे विजिगीषू कवित्व

■ प्रा. सुरेश द्वादशीवार

दलित साहित्याचा एकूणच वाज वैचारिक असल्याने प्रत्येक दलित प्रतिभावंत हा विचारांवर अधिकार सांगणारा असतो आणि त्याचे तसे सांगणे कमालीचे आग्रही असते. विचारांची कास धरणे व आपल्याला कल्याणकारी वाटणाऱ्या विचाराचा सर्वशक्तिनिशी पुरस्कार करणे यात गैरही काही नसते. मात्र अनेकदा यातील काहींचा आग्रह शक्तीशाली असला तरी विचारनिष्ठ दुबळी असते. अशांची होणारी ओढाताण गेल्या काही दशकात महाराष्ट्राने पाहिलेली आहे. अशा तणावांपासून स्वतःला मुक्त राखू शकलेला आणि दरवेळी नवे काही मांडणारा प्रतिभावंत यशवंत मनोहर हा आहे. त्याच्या विचारांवर आग्रहांनी मात केली नाही आणि त्याच्या प्रतिभेने त्या विचारांना नेहमीच एक नवी झळाळी दिलेली आहे.

उत्थानगुंफा या आपल्या पहिल्याच कवितासंग्रहाने साऱ्या महाराष्ट्राचे लक्ष स्वतःकडे वेधून घेणाऱ्या माझ्या या स्नेहाने त्या संग्रहातून तोवरच्या साऱ्या दलित साहित्याची उभारणीच इहवादाच्या पायावर करण्याचा विचार मांडला आणि इहवादाचा संबंध बुद्धिवादाशी जोडून त्याची नाळ थेट डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेल्या समाजक्रांतीशी जोडून दाखविली. “कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही” या त्यांच्या ओळीची मोहिनी मराठीतील अनेक श्रेष्ठ नामवंतांना पडली. तेव्हापासून विचारगर्भ लेखन करणारा व कमालीची तल्लख प्रतिभादृष्टी असणारा कवी म्हणून त्यांचे नाव सर्वत्र झाले.

ओजस्वी आणि धारदार वक्तृत्व, प्रसन्न देखणे आणि प्रभावी व्यक्तिमत्त्व यांच्या जोडीला या विचारी कवीला संघटनकौशल्य या अतिरिक्त गुणाची जोड लाभली आहे. परिणामी केवळ कवीत्वावर न थांबता त्यांना साहित्याच्या व्यवहारात आणि साहित्य संस्थांच्या स्थापना-संचलनात मोठे यश मिळविता

आले आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवित्याच्या चाहत्यांएवढाच त्यांच्याविषयी आत्मीयता असणाऱ्या स्नेहांचाही फार मोठा वर्ग महाराष्ट्रात आहे.

दलित साहित्याचा विचार मार्क्सवादाच्या बैठकीवरून करणे अवघड नाही. जगातल्या सर्व वंचितांच्या बाजूने क्रांतीचा मंत्र घेऊन उभा राहिलेला मार्क्स हा जगभरच्या अनेकांना भुरळ पाढणारा श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ आहे. झालेच तर तो पूर्णपणे जडवादी विचाराच्या बाजूने उभा आहे. जे प्रत्यक्ष अनुभवाला येत नाही ते सगळे नाकारणे आणि अनुभवसिद्ध वास्तवाचा सत्य म्हणून स्वीकार करणे ही जडवादाची धारणा आहे. आत्मा, परमात्मा, स्वर्ग, नरक, मृत्यूनंतरचे आणि जन्माआधीचे जीवन यातले काहीही अनुभवाला येत नसल्याने त्यांना जडवादी विचारधारेत स्थान नाही. पंचमहाभूतांपैकी आकाशाचे अस्तित्व नाकारण्यापर्यंत या वादाची मांडणी पुढे जाते. भारतातील एका भोट्या वर्गाच्या वाट्याला परंपरेने आलेले दलितत्व हा ज्यांच्या संतापाचा विषय आहे त्यांना आबद्दू शकणारी ही विचारधारा आहे. दलित विचारवंतांपैकी अनेकांनी ती आपली मानलीही आहे. सगळ्या दुःख काण्यांचे मूळ विषमतेत असल्यामुळे ती नाहीशी करण्याच्या मार्क्सच्या प्रतिज्ञेत भुरळ घालण्यासारखेही फार आहे. यातली अडचण एवढीच की दलितत्वाची सगळी दुःखे वाट्याला आलेल्या बाबासाहेब आंबेडकरांना मार्क्सची मोहिनी कधी पढली नाही. झालेच तर या देशातील गरीब-ग्रामीणांचे नेतृत्व करणाऱ्या म. गांधीजींनी आपली भूमिका मार्क्सहून वेगळी असल्याचे आग्रहाने मांडले.

मार्क्सचा क्रांतीविचार भारतातील गरिबांएवढाच येथील दलित-पीडितांनाही आपला वाटला नाही. याचे कारण वर्ग आणि जाती यांच्यात असलेल्या मूळभूत भेदात आहे. हा भेद लक्षात घेण्याची ज्यांना गरज वाटत नाही त्यांना मार्क्सची मांडणी भारतीय समाजाच्या उभारणीसाठी अचूक असल्याचे वाटत राहिले. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या बुद्धिनिष्ठ नेत्याला या भेदाचे आकलन असल्याने त्यांनी मार्क्स नाकारला आणि बुद्द स्वीकारला.

यशवंत मनोहर या विचारवंत कवीमध्ये जडवाद पुरेपूर आहे. पण त्याला बुद्धाच्या करुणेची जोड आहे. 'भूर्तिभंजन', 'जीवनायन' यासारखे त्यांचे कवितासंग्रह, शरच्चंद्र मुकितबोधांच्या कवितांचे त्यांना असलेले आकर्षण, जोतीबा, केशवसुत, मढऱ्कर, रेगे आणि नारायण सुवर्याच्या कवितांचे त्यांनी मांडलेले आकलन यातून त्यांच्या या भूमिकेचा जसा प्रत्यय येतो तशीच 'दलित साहित्यःसिद्धान्त आणि स्वरूप' या पुस्तकातूनही त्याच भूमिकेची मांडणी चौरसपणे झालेली दिसते. जडवाद किंवा करुणा या सांवादवर वरचढ ठरणारी एक मोठी निष्ठा यशवंत मनोहरांच्या जीवनात आहे. ती प. पू. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अमर्याद ज्ञानशक्तीविषयीची आहे. सारे वाद एकीकडे आणि आंबेडकरवाद एकीकडे अशा

टोकाची निष्ठा बाळगणाऱ्यांपैकी ते एक आहेत. इतरांनी आपापल्या दृष्टीतून आंबेडकरांना खुशाल पाहावे, मी मात्र आंबेडकरांच्या नजरेने सात्यांना पाहीन अशीच त्यांची प्रतिझ्ञा आहे. या प्रतिझ्ञेने त्यांना त्यांचे सारे बळ दिले आणि तिनेच त्यांना त्यांची एक चौकटही आखून दिली आहे.

जडवाद, बुद्धिवाद आणि धर्मशारणता या तीन गोष्टी एकत्र आणता येत नाहीत ही या एकूण भूमिकेतील खुरी अडचण आहे. जडवाद ही तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातील महत्त्वाची व भक्तम असली तरी एक बाजू आहे. ती बुद्धिवादावर दावा सांगणाऱ्या अनेकांना मान्य असली तरी ती सर्वमान्य मात्र राहिली नाही. जडद्रव्यांच्या संघातातून चेतना सर्ग पावते ही गोष्ट विज्ञानालाही अजून सिद्ध करता आलेली नाही. सबब चेतनेचा विचार संपूर्णपणे नाकारता येणे बुद्धिवादालाही जमले नाही. दुसरी त्यातून महत्त्वाची बाब ही की जडवादी विचार सर्व प्रकारच्या धर्मशारणतेला नकार देणारा आहे. चार्वाकाला विरोध करणाऱ्यात फक्त बैदिकांचीच एक परंपरा नव्हती. बुद्ध आणि जैन परंपरांनीही आरंभापासून चार्वाकाला विरोध केला आहे. आपल्या अनुयायांना चार्वाकमताचा (जडवाद विचारप्रणालीचा अभ्यास करू नका असे सांगणारे त्रुषी, आचार्य आणि धर्मगुरु या सर्वच परांपरांमध्ये होते आणि आजही ते पुरेसे वंदनीय मानले जाणारे आहेत. सर्वच बाजूंना असणाऱ्या चांगल्या किंवा आपल्याला मान्य होणाऱ्या गोष्टी एकत्र आणून एखाद्याला आपली भूमिका निश्चित करता येणार नाही असे नाही. विसंगतींवर मात करता येण्याएवढी श्रद्धा जवर नसते असेही नाही. भूमिका घेणाऱ्यांना विसंगतीहूनही त्यांची पुढची दिशा व प्रवास अर्थातच महत्त्वाचा वाटतो. त्यांच्या निष्ठांनाही त्यामुळे कुठली बाधा पोहचत नाही.

निष्ठवंतांना अनुयायी आणि चाहते मिळतात. यशवंत मनोहरांनाही ते सर्वत्र मिळाले. निष्ठवंतांना लढाऊ भूमिका घ्याव्या लागत असल्याने त्यांना विरोधक आणि टीकाकारही पत्करावे लागतात. त्याही जमेची त्यांची बाजू बरीच भक्तम आहे. त्यातून यशवंत मनोहरांचा जास्तीचा गुणविशेष हा की त्यांच्या अशा विरोधकांत त्यांच्या विचारांशी ज्यांचे जुळत नाही अशी माणसे बरीच असली तरी ती अबोल आहेत. त्यांचे बोलके टीकाकार त्यांच्या विचारांच्या जवळपास बाबरणाऱ्या स्वजनांपैकी आहेत. आयुष्यात कोणतीही भूमिका निष्ठापूर्वक न घेणाऱ्या माणसांना अजातशत्रू वर्गीर होता येते. ती माणसे जशी कशाहीविरुद्ध फारशी जात नाहीत तशी ती कशाच्या बाजूनेही खंबीरपणे उभी होताना दिसत नाहीत. अशा सोळभोग अजातशत्रुत्वापेक्षा आपल्या निष्ठांसाठी लढणाऱ्यांचे साधे माणूसपण मला नेहमीच आकर्षक वाटत आले आहे. यशवंत मनोहरांविषयीचा माझा स्नेहही यातूनच आला असावा.

यशवंत मनोहरांचा विचार केवळ कवी आणि प्रतिभावंत म्हणून करणे हा

त्यांच्यावरचा अन्याय आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला आणखीही अनेक आयाम आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांना नुसता 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' एवढा एकच मंत्र दिला नाही. स्त्रियांनी सोन्याचा एखादा पण ठसठशीत दागिना घालावा आणि दारिद्र्याची जाहिरात करणारे आपले रूप्याकथलाचे जुने अलंकार टाकावे इथपासून आपल्या अनुयायांना गावकुसावाहेरच्या परंपरागत सवयी, लकडी आणि जीवनशीली हे सारे टाकून देऊन आधुनिक व प्रतिष्ठित जीवनप्रणालीचा स्वीकार करावा हेही सगळ्या तपशीलानिशी त्यांनी सांगितले. त्यासाठीही त्यांनी गावोगावच्या सभांमधून मार्गदर्शन केल्याचे दाखले त्यांच्या चरित्रात आहेत. त्यांच्या नेतृत्वात महाराष्ट्रतील लक्षावधी दलितांनी धम्मदीक्षा घेतल्यानंतर त्यांना नव्या श्रद्धा देण्याची व त्या उभ्या करण्यासाठी नवे विधी देण्याची गरज होती. स्वयंप्रगळ नेत्याला अशा उपचारांची गरज नसली तरी त्यांच्या मागून जाणाऱ्या त्यांच्या भावड्या अनुयायांना (बाबासाहेब त्यांना प्रेमाने 'माय क्राऊड' असे म्हणत) ती भासत असते. शेवटी समाजाची उभारणी विचारांच्या दिशेने होणार असली तरी तिला आचारांचा आधार लागतच असतो. हा आधार पुरविण्याचे काम यशवंत मनोहरांनी जाणीवपूर्वक स्वीकारले. नवबोद्धांनी धार्मिक विधी व त्यातील उपचार लोकांना समजतील अशा भाषेत लिहून त्यांनी ते आंबेडकरी जनतेच्या स्वाधीन केले. तसे करताना आपल्यावर कोणी श्रद्धावादाचा आरोप करील याची भीती तर त्यांनी बाळगली नाहीच, उलट आपण एका नव्या उभारणीचे पाईक असल्याचा अभिमानच त्यांना वाटत राहिला.

यशवंत मनोहर हे अतिशय यशस्वी व विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापक आहेत. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची व शिक्षकी गुणांची त्यांच्या विद्यार्थ्यांवरील छाप एवढी मोठी की त्यांच्यातील अनेकांनी त्यांच्या कवितांची वा लिखाणाचीच नव्हे तर त्यांच्या दिसण्या-बोलण्याचीही कॉपी करण्याचा प्रयत्न केला. यशवंत मनोहरी धाटणीची कविता या नावाचा एक नवाच प्रवाह त्यांच्या या चाहत्या विद्यार्थ्यांनी दलित कवितेत निर्माण केला. त्यांची अनेक पुस्तके महाराष्ट्रतील वेगवेगळ्या विद्यापीठातून आज शिकविली जातात आणि त्यांचे नाव त्याही क्षेत्रात आदरपूर्वक घेतले जाते.

यशवंत मनोहरांची अनेक भाषणे मी ऐकली आहेत. त्यांच्या भाषणातील आशयसूत्र मजबूत असते आणि त्याची अभिव्यक्तीही सामर्थ्यशाली असते. एखाद्या परिसंवादातून बाहेर पडताना आपल्या कानामनात त्यांचेच शब्द घुमत असतात व आपल्याला अस्वस्थ करीत असतात. आपण मांडत असलेला विचार केवळ नवाच नाही तर वेगळा आणि क्रांतिकारक आहे, शिवाय क्रांतीची धार कायम टिकवायची तर तिला समझोत्यांच्या मोहांपासून दूर ठेवायचे आहे याची काहीशी कटोर जाणीव मनात ठेवूनच ते बोलत असतात. आपले बोलणे अनेकांना

रुचणार नाही याचीही त्यांना जाणीव असते. आपला विचार आणि मार्ग सशक्तपणे रुजवायचा तर वाकी सांच्यांप्रमाणेच लोकप्रियतेचीही अपेक्षा बाजूला सारावी लागते. हे लिहिणे सोये असले तरी असे वागणे मात्र साधे नाही. तसे करणाऱ्याला त्याची फार मोठी किंमत चुकवावी लागते. यशवंत मनोहरांनी तसे वागून व बोलून त्याची भरपूर किंमत आतापर्यंत चुकविली आहे. एक गोष्ट मात्र त्यांनाही वेळोवेळी समाधान देऊन गेली असेल. नाराज होणाऱ्यांचा वर्ग मोठा असला तरी एखादा असा सदिच्छेचा आणि आशिर्वादाचा शब्द त्यांच्यासारख्याच्या वाटथाला येतो की रागविणाऱ्यांचे सगळे शिव्याशाप त्यामुळे पार पाचोळ्यासारखे वाटू लागतात. पु.ल. देशपांडे आणि नरहर कुरुंदकर यांच्यात तसे कोणतेही साम्य नाही. ही दोन टोकावर असणारी उत्तुंग प्रतिभेदी माणसे यशवंत मनोहरांच्या कवितेवर एकाचवेळी प्रेम करत होती ही गोष्ट लक्षात घेतली की या कवीची मिठकत त्याच्यावरच्या कर्जभाराहून अनेक पटींनी मोठी असल्याही ध्यानात येते.

साहित्य संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी केलेले काम, साहित्य संसदेचे संस्थापक अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी भरविलेली अखिल भारतीय साहित्य संमेलने आणि त्यातील हजारोंचा सहभाग आणि विविध सभासंमेलनांमधून बावरतानाची त्यांची लक्षणीय हजेरी या त्यांच्या यशाच्या पावत्या त्यांच्या मित्रांना व चाहत्यांना सुखविणाऱ्या आहेत. एक विचार घेऊन सगळी सभासंमेलने, व्यासपीठे आणि विचारपीठे अनेक दशके गाजवीत राहणे ही किमया साधी नाही. त्यातून आपल्या भूमिका त्या न आवडणाऱ्यांच्या मंचावर जाऊन तेवढ्याच धाडसाने मांडणे ही बाबही सांच्यांना जमणारी नाही. यशवंत मनोहर यांना या सगळ्या गोष्टी एकाचवेळी जमल्या आणि आपले अभंगपण कायम टिकविणेही त्याचवेळी साधले आहे.

त्यांनी 'दलित' या शब्दाचा केलेला व इतरांना करायला लावलेला त्याग मला नेहमीच आवडत आला आहे. दलितत्व नाकारायचे आणि टाकायचे असेल ते 'लेबल' प्रथम आपण काढून टाकले पाहिजे ही त्यांची भूमिका आहे. त्यातून हे दलितत्व आम्ही स्वतः॒न स्वीकारले नसून इतरांनी ते आमच्यावर लादले आहे ही त्यांची भूमिका रास्त व खरी आहे. झालेच तर दलितत्व हे माणूसपण नाकारणारे, नकारात्मक गुणतत्त्व (वा दोषतत्त्व) आहे. ते नाकारून त्याजागी एका सकारात्मक मूल्याची प्रस्थापना करायची तर त्यासाठी 'आंबेडकरी' वा 'आंबेडकरवादी' हे नामाभिधान यशवंत मनोहरांनी निश्चित केले आहे. आंबेडकर हा व्यक्तिविशेष राहिला नसून तो विचारविशेष आहे असे त्यांच्याप्रमाणेच माझेही मत आहे. ज्या परिवर्तनाची आस आज या समाजाने बाळगली आहे. तिला या विचारविशेषाचे विरुद शोभणारे व प्रेरणा देणारेही आहे. यशवंत मनोहरांना कोणत्याही साध्या नामांतरात रस नसून तो गुणांतरातच असणारा आहे. दलित

आणि आंबेडकरी या दोन शब्दातला फरक नावाचा नसून गुणाचा आहे. त्यातल्या पहिल्या शब्दात नकार तर दुसऱ्यात एक विधायक अभिक्रम आहे. तो शब्द स्वीकारण्यात यशवंत मनोहरांचा प्रतिभाविलास नसून त्यांची विधायक वैचारिकता व त्यांच्यातील चांगल्या कार्यकर्त्यांची विजिगीषू वृत्ती आहे.

यशवंत मनोहरांनी आता पासष्टव्या वर्षात पदार्पण केले आहे आणि वयाच्या मानाने त्यांनी या समाजाला भरपूर दिलेही आहे. खरे तर आता त्यांच्याविषयीची कृतज्ञता व्यक्त करून त्यांच्या क्रणातन मुक्त होणे एवढेच त्यांच्या चाहत्यांचे काम आहे. पण त्यांनी तसे करणे यशवंतराबांनाही फारसे आवडणारे नाही. त्यांच्या अनेक स्नेहांच्याही त्यांच्याबाबतच्या अपेक्षा संपल्या नाहीत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पश्चात त्यांच्या मागे गेलेला त्यांचा समाज विचारांच्या संदर्भात आज नेतृत्वाहीन आहे. त्या वर्गांच्या राजकीय नेतृत्वाने या काळात केलेल्या करामती हा आता सगळ्यांच्या करमणुकीचा भाग बनला आहे. दलितच नव्हे तर आंबेडकरी म्हणवून घेणारे लोकही परस्परांसोबत काम करण्याहून एकमेकांना खाली खेचण्यात धन्यता मानू लागले आहेत. त्यात राजकारणी आणि समाजकारणी जसे मागे नाहीत तसे प्रतिभाबंतही मागे राहिले नाहीत. परिणामी ज्या उत्थानाची दिशा यशवंत मनोहरांनी पाहिली त्या दिशेने होणारा समाजाचा प्रवास थांबला आणि दिशाहीन होऊन भरकटत गेला. अशावेळी ज्या प्रतिभाशाली विचारवंतांनी पुढे येऊन या गळतीला आळा घालायचा त्यात यशवंत मनोहर हे एक आहेत. त्यांचे आजबरचे संघटनकौशल्य या कामी पणाला लागले तर त्यातून काही चांगल्या गोष्टी घडू शकणार आहेत. नेते भरकटोत, पुढारी दिशाहीन होवोत, नाहीतर प्रतिभाबंत आत्मग्लानीत जावोत, आंबेडकरी जनता मात्र आपली निष्ठा बाबनकशी राखणारी आहे. तो आशेचा व विश्वासाचा भाग मानून विधायक वृत्तीच्या कार्यकर्त्यांनी पुढे होण्याची आज गरज आहे. ज्या कार्यकर्त्या प्रतिभावंतांकडून ही अपेक्षा बाळगायची त्यातले यशवंत मनोहर हे महत्त्वाचे नाव आहे.

कुणी काही सांगावे आणि मग ते आपण करावे असे मानणाऱ्यात ते नाहीत याची जाणीव मला आहे. म्हणूनच माझी अपेक्षा काही सांगणाऱ्यांच्या भूमिकेतून मी मांडली नाही. एका सहविचारी स्नेहाची ती भावना आहे एवढेच. मी त्यांना कोणती शुभेच्छा द्यायची? त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला वाढत्या वयासोबत जशी परिपक्वता येत राहिली तशीच ती त्यांच्या प्रतिभेतही येत गेली. ही सर्वांगीण प्रगल्भता त्यांच्या वाट्याला अशीच येत राहावी व तिचा लाभ त्यांच्या चाहत्यांएवढाच समाजालाही व्हावा.

डॉ. मनोहरः एक अस्सल कवी आणि बत्सल सखा

■ प्रा. पुरुषोत्तम पाटील

‘डॉ. यशवंत मनोहर गौरवग्रंथा’ साठी लेख देण्याचे विनंतीपत्र जेव्हा या ग्रंथाचे संयोजक प्रा. अनमोल शेंडे यांच्याकडून आले तेव्हा मन जरा विचकलेच. मनोहरांच्या लेखांनाचा आवाका फार मोठा आहे. त्यांची ग्रंथसंपदा विषुल आहे. ५ काव्यसंग्रह, १९ साहित्यसमीक्षात्मक आणि २६ वैचारिक ग्रंथ, ४ कादंबन्या, ४ पत्रसंग्रह, २ ललितनिवंधसंग्रह आणि १ प्रवासवर्णन मिळून एकूण ६० ग्रंथ त्यांच्या नावावर आहेत. वयाच्या चौसधीच्या आत एवढे आणि तेही कसदार लेखांन त्यांच्या हातून झाले याचा साश्चर्य आनंद कोणालाही व्हावा. (शिवाय १०-१२ तरी संकलिपत ग्रंथ आहेतच.) या साहित्यनिर्मितीत आंबेडकरी विचार, साहित्य, समीक्षा यांचा भाग सर्वात मोठा आहे. या अनवरत, व्यापक मंथनातून स्वाभाविकपणे जे चिंतनाचे नवनीत उपलब्ध झाले ते आंबेडकरी चळवळीच्या दृष्टीने शक्तिप्रद म्हणून अत्यंत मोलाचे आहे. त्याची दखल अनेक मान्यवर विचारवंतांनी घेतलेली आहेच.

मी माझी लेखामर्यादा त्यांच्या काव्यापुरतीच आखून घेतली आहे आणि काही थोडी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वविशेषांपुरती. अर्थात हेही काम तेवढे सोपे नाहीच. त्यांच्या काव्याचा एक मंत्रभारीत चाहता म्हणून आणि त्यांच्या सख्यभावाचा - मंत्रीचा एक भाग्यवंत लाभधारक म्हणून माझ्या अल्पकुवतीप्रमाणे काही नोंदी करण्याची विनम्र घडपड करून पाहतो.

उत्थानगुंफाने इतिहास घडविला! अपरंपार कौतुकाचा वर्षाव

विशेष गोष्ट अशी की यशवंत मनोहरांना साहित्यक्षेत्रात जे विलक्षण यश

मिळाले, अम्लान कीतो मिळाली ती प्रामुख्याने त्यांच्या काव्यामुळे. त्यांच्या 'जीवनायन'पर्यंतचा, 'मूर्तिभंजन'पर्यंतचा हा सिलसिला 'उत्थानगुंफा'पासून सुरु झाला हे विसरता येत नाही. आधुनिक मराठी काव्यसृष्टीत एक काहीसे निःस्तब्धपण आले होते. एक प्रकारचा कुचंबलेपणा जाणवत होता. 'सारेच दीप कसे मंदावले आता' ची अंधारचाहूल मन खिन्न करीत होती. प्रकाशाचे पुंजके थोडे दिसत होते. पण अल्पसंख्येने, विद्रोहात कंठाळी आक्रोशाला प्राधान्य मिळत होते. तेच ते शुष्क प्रबोधनाचे धडे गिरवले जात होते. वर्तमानातल्या विद्रूप वास्तवाची जाणीव क्वचितच आढळत होती. असा अनुभव अनेक काव्यरसिकांना येत असल्याचे चित्र डोळ्यांपुढे उभे राहात होते.

अशा वातावरणात 'उत्थानगुंफा' हा काव्यसंग्रह अवतरला आणि त्याने इतिहास घडविला. वाचकप्रियतेचा आणि नामवंत, अग्रगण्य साहित्यकांच्या पसंतीचा, त्यांच्या अपार कौतुकाचा असा सार्थ गौरव अलीकडच्या काळात फारच थोड्या नव्या कवींच्या बाट्याला आला असेल. हे सारे उत्स्फूर्त अभिप्राय म्हणजे या जाणकार, प्रथितयश मराठी ज्येष्ठ लेखकांच्या, एका नवागत प्रतिभासंपन्न कवीच्या बाबतीत बाटणाऱ्या जिव्हाळ्याचे ऐतिहासिक दस्तावेज आहेत. त्यांच्या उल्लेखांविना पुढे सरकता येत नाही. या अभिप्रायातून मनोहरांच्या कवितेचे विशेषच अधोरेखित झाल्याचे दिसून येईल.

कविवर्य कुसुमाग्रजांनी लिहिले - “ आपल्या कवितांचे वाचन हा मला एक विलक्षण अनुभव वाटला. जाळाच्या प्रवाहातून जात असल्यासारखा. कविता किती दाहक असू शकते याचा प्रत्यय इथे येतो. आपली कविता विद्रोहाच्या व्यापक सर्वक्षण समरात जाऊन ठाकली.” पु.ल. देशपांडे यांना वाटले की “उत्थानगुंफेतून प्रकट होणारी सांत्विक शापवाणी सतत निनादत राहावी.” मनोहरांची कविता म्हणजे काळे-गोरे, अस्पृश्य-स्पृश्य, शोषित, शोषक यांच्यातल्या संघर्षाचा वृद्धघोष” असा त्यांचा अभिप्राय आहे. बाबुराव बागुलांना ही कविता क्रांतीसारखी भव्योदात्त वाटते. ते म्हणतात, “ती अग्नीचे कंकण त्याली आहे. तिच्या हातात वाढळ आणि वणवे आहेत.” नरहर कुरुंदकरांना ही ‘मुठीत जाळ धरणारी कविता’ ‘उग, उत्कट चिंतन’ म्हणूनही भावते. रा.ग. जाधव सांगतात, “ ‘बी’ कवींनी गौरविलेल्या बंडखोर कवीची, बंडखोर वाचकांसाठी अवतरलेली ही कविता आहे.” “इतका समग्र विद्रोह मराठी साहित्यातच नव्हे तर भारतीय साहित्यातही अशा स्वरूपात प्रकट झाला आहे काय?” असा सवालही ते करतात.

म.सु. पाटील तर खूपच चिकित्सक, संतुलित प्रतिक्रिया व्यक्त करणारे समीक्षक म्हणान ओळखले जातात. अन्यन, अतिरिक्त अशी समीक्षा. कोठे कमी नाही की

कोठे जास्त नाही. असा मूल्यमापनाचा काटेकोरपणा. भावनेच्या ओढाळ प्रवाहात वाहून न जाणारे, पण तेही या धबधव्यासारख्या कोसळत येणाऱ्या कवितेने चकित आले, भारावून गेले, ते लिहितात - “मनोहरांची कविता ही कविता झाली आहे ती त्यांच्या अपरंपार, अशांत, धगधगत्या व विद्रोही व्यक्तिमत्त्वामुळे. त्यांच्या शब्दांतून एक पेटलेले आगच आलेले ज्वालाग्राही मन सतत वावरताना दिसते. मनोहरांच्या काव्यातील प्रतिमांच्या घटकांत एक प्रकारचा एलिमेंटल फोर्स (प्राकृतिक रगेली-रगेलपणा) असतो, तसेच हा कवी नेहमी समूहासमोर उभा राहून जणू बोलत असतो. त्याच्या वेदना समूहाच्या वेदना असतात, असे म.सु. पाटलांचे निरीक्षण आहे. आपल्या विवेचनात त्यांनी वापरलेली विशेषणे, प्रतिमा समुचित आहेत. ‘धबधव्यासारखी कोसळणारी कविता’, ‘संतापाचा दावानल’, ‘अग्निशिखाच भडकत जात असल्याचा भास’ यातून कवीच्या ‘उद्रेकी मना’चा सार्थ परिचय ते करून देतात. भालचंद्र फडके एका महत्त्वाच्या विशेषाची नोंद घेतात. “मनोहरांच्या कवितेतून व्यक्त होणाऱ्या बंडखोरीला राजकीय रंग नाही तर ती बंडखोरी अधिक मूलभूत म्हणून अस्सल आहे.”

‘कवी होणे म्हणजे स्वतःची त्वचा सोलणे...’ - सर्जी एसनिन

थोडक्यात ‘उत्थानगुंफा’ तसेच ‘मूर्तिभंजन’ व ‘जीवनायन’ या त्यांच्या काव्यसंग्रहातील बहुसंख्य कविता ही एका झपाटलेल्या मनाच्या अस्सल कवीच्या अनावर आविष्काराची कविता आहे. ज्याचे अंतःकरण कमालीचे संवेदनशील असते त्यालाच अशी कविता लिहिता येते. असे अंतःकरण असणे हा एक प्रकारचा शापही असतो. स्वतःला पदोपदी उसवणारा, रक्तवंबाळ, घायाळ करणारा. सर्जी एसनिनसारखा प्रतिभावंत रशियन कवी हे घायाळपण कमालीच्या तीव्र शब्दात व्यक्त करतो. “To be a poet means flaying your soft skin, to soothe with your own blood, another's heart.” (कवी असणे म्हणजे आपली स्वतःची नाजूक त्वचा सोलून स्वतःच्या रक्ताने दुसऱ्यांची हृदये माझत त्यांचे दुःखशामन करणे.)

मनोहरांच्या कवितेतले विविध उद्रेक पाहिले म्हणजे त्यातले व्याकुळपण वाचकांना अस्वस्थ करते. “मी कोसळतो एखाद्या बहिष्कृत पर्वताच्या दुभंगलेल्या कड्यासारखा। बेभान माझ्या कवितेत”; “जन्मव्याकुळ। एकेक संवेदन, एकेक याद ज्वालामुखी होऊन उरी। उकळणारी”; “मी पेश केले आहे माझे हंबरणारे काळीज आणि माझे माथे भडकलेले वादळ। माझ्या पद्धतीने माझ्या अक्षरांमध्ये”; “एकटाच भटकलो आक्रोशात माझे घायाळपंखी गाणे”; “खूप जखमांनी घरटी बांधली माझ्यावर”; “आपलेच काळीज खात रहावे। पीत रहावे आसू पोटभर। नाही तरी भूक पचवीतच आहेस। आता मरणही पचवायला शिकावे घोटघोटभर.”

- अशा या ओळीओळीतून बरसणाऱ्या या सुंती, या वेदना, हे व्याकुळपण तसे केवळ व्यक्तिसापेक्ष नाही. ते एका वर्षानुवर्षे दारिद्र्यात, अपमानात, क्रूर चेष्टेत दळल्या गेलेल्या अभागी समृहाचे समष्टीचे आहे. यशवंत मनोहर या कवीच्या मनाच्या माध्यमातून या दुःखाच्या तारा छेढल्या गेल्या आहेत.

मूर्तिभंजनातील अनावर आवेश!

दुःख जेवढे तीव्र, व्यापक तेवढीच प्रतिक्रियाही तिखट, ज्वलज्जहाल रूपात व्यक्त होते. सर्वकष क्रांतीसाठी आसुसलेले मन व्यवस्थेविरुद्ध बंडाचा झेंडा उभारते. व्यवस्थेतील कर्मविपाकजन्य अंधश्रद्धा आणि देव नावाचे खूळ यावर मनोहरांनी संतापून ओढलेले आसूड हा त्यांच्या काव्यातील महत्त्वाचा भाग आहे. त्यासाठी जबरदस्त हिंमत लागते. संबंधितांच्या शिव्याशापांचे आणि त्यांच्याकडून होणाऱ्या छळाचे धनी व्हावे लागते. केशवसुतांनी अगोदर हे धाडस केले. “बंदुनि या देवालागुनी। धाईधाई मानव रडती। पायपोस त्या हाणा संप्रति। देव कशाचे अश्रू जे पिती। क्रूरतर न का ते असुरांहुनी !!” देवाला जोडे मारण्याची भाषा पहिल्यांदाच मराठीत अशी एखाद्या जहाल स्फोटकासारखी अवतरली. श्रीकृष्ण पोवळे या कलंदर कवीनेही ‘बुतशिकन’ (मूर्तिभंजक) या कवितेतून या दगडी देवाचे वाभाडे काढले. उद्गारला तो “अरे फत्तरा। भुकेने जळाली पहा आतडी। तुला निजीवाला परंतु हवी। दीपारती, शेज, नैवेद्यही !!” इश्वराच्या मूर्तीवर शीर्षप्रहारासाठी उत्सुक असलेल्या मूर्तिभंजकाचे मनोगत असलेली ही कविता विलक्षण आहे. मनोहरांनीही या बंडखोर कविकुळाचा वारसा चालविला तो अशा संतप्त शब्दांत - “देवाच्या गळ्याचा। घेर्इन मी घोट। चितारीत पाठ। खेटराने !!”; “मी फासतो उकळते डांबर। तुमच्या तथाकथित देवाच्या तोडाला। देव उभा करणाऱ्यांच्या कारस्थानी शब्दांना !!”; “माझ्या देशा, तुझ्या डोळ्यावरून मनुस्मृतीचा गॅगल। त्यांनी कुणाला काढूच दिला नाही। तुझा मेंदू बांधला त्यांनी पुराणांच्या फडक्यात। आणि कुरतदून टाकले हृदय तुझे !!”; क्रांतिसावित्रीचाही या मनुवाद्यांनीच छळ केला. तिला संबोधताना कवी म्हणतो, “पगळ्यांच्या चिखलमातीने केला तुझा सत्कार। जानवी भुंकली मानवी उदयावर।” यातील उपरोधाची धार तीव्रतर आहेच. ती संबंधितांना अतिशय बोचक वाटेल. पण पु.ल. देशपांडे यालाच ‘सान्त्विक शापवाणी’ म्हणतात हे लक्षात घेतले पाहिजे. एवढेच नव्हे तर ती कानात सतत निनादत राहावी असे त्यांना वाटते. मनोहरांच्या या उद्गारांमागे शतकानुशतके उच्चवर्णीयांनी निम्नवर्णीयांचा केलेला भयानक छळ, या काळ्याकुट्ट इतिहासाची पार्श्वभूमी आहे हे विसरता येत नाही. अशी कविता तापट असतेच. याच कुळातील एक पूर्वसूरी मनमोहन हा प्रतिभावंत कवी. त्याने कालिमातेला

उद्देशून आशीर्वाद मागितला होता. “या माझ्या तापट कवितेला, ये, दे, चिरंजीव आशीर्वाद; तोंडे फोडाया शतकाची। सरकवली मी बाही!” असे उदाम उद्गार त्याचे होते. मनोहरांच्याही कवितेत अशी जहाल भाषा यावी यात नवल नव्हते.

उपाशी जन्मासाठी उपोषणाला बसलेली कविता

निषेधाचे आघाती गीतगायन आदर्शाच्या विधीसाठी होते. कोणी मोठा नाही, कोणी लहान नाही; सारीच या धरतीची लेकरे-त्यांच्यात भेदभाव नको. जे सततचे दुःखित, पीडित आहेत त्यांच्या दुःखहरणासाठी कवी सदेवच सज्ज आहे. ‘माझी कविता उपाशी जन्मासाठी उपोषणाला बसली आहे.’ असे तो म्हणतोच. या क्रांतीसाठी, आमूलाग्र परिवर्तनासाठी खूप सोसावे लागते. ‘जिंदगी भाजिली म्यां’ अशा स्वरूपाचा तो अनुभव असतो. ‘जखामांशी फुगडी खेळायला’ शिकावे लागते. ‘नभ भेटले फाटत। तम नाचले वेढत’ असा जीवनप्रवास. असे असले तरी ‘दिठीमुटीचे पोलाद’ शाबूत ठेवायचे असते. ‘जळतानाही जिद्दी जाग’ ढोळ्यात जपायची असते, काळोख पांधरून निजणार नाही अशी न्वाही द्यायची असते. संघर्षसाठी जागरूक रहावे लागते. ‘अन्यायाविरुद्ध सर्वस्व पणाला लावून लढणे। हा माणसांच्या जगण्यात उगवलेला दीपोत्सव असतो’ असे त्यांनी एके ठिकाणी म्हटलेच आहे. प्रहार झेलावे लागतात. ‘घाव झेलता झेलता। युद्ध होत जाते छाती’ अशी अवस्था होणे अटल असते. त्यातूनच अधिकाधिक बळ मिळत जाते. विद्रोहापाशीच विश्राम घ्यायचा नसतो, नवे समतेचे जग उभारायचे असते. अंधाराचा निषेध केलेलाच असतो. आता प्रकाशाचे गाणे गात विश्व उजळ करायचे असते. ‘ज्यांच्या गावात सूर्य नाही त्यांच्या हातात उजेड देण्या’चा वसा पत्करलेला हा कवी पावसाळी मोसमांना उद्देशून जो आशावाद व्यक्त करतो तो बघण्यासारखा आहे. ‘क्रांतीसाठी आरती जुळवणाऱ्या पावसाळी मोसमांनो। आपण उद्याच्या सूर्याशी करू दोस्ती। आणि विजांशी करू गोथी। आपण नाचू वादळांच्या मोर्च्यात, उजेडाची आपण उभारू वस्ती!!”

आपले शब्द गॉर्की, मायकोबहस्की होतील, केशवसुतही होतील असा या कवीचा विश्वास त्याच्या काव्यातून सार्थ ठरला आहे. त्याच्या वाचकांना क्रांतीची प्रेरणा देणारा, अखंडित आत्मबळ देणारा ठरला आहे.

मराठीचा मायकोबहस्की

बऱ्याच वर्षांपूर्वी मागे अस्मितादर्शाचा वार्षिक मेळावा धुळ्याला भरला होता. त्यात बोलताना मी यशवंत मनोहरांचा मराठीचा मायकोबहस्की असा आवर्जून उल्लेख केला होता. (त्यावेळी काहींच्या भिवया उंचावल्याचे आणि भाळ

रेपांकित झाल्याचे मला जाणवले होते.) १९६७ च्या ऑक्टोबर रशियन क्रांतीशी, लेनिनच्या नेतृत्वाशी अतूट बांधिलकी असलेल्या या प्रतिभावंत कवीने अत्यंत जळजळत्या शब्दात शोषितांच्या आशा-आकांक्षांना उद्गार दिला होता. क्रांतिकवी म्हणून त्याचेच नाब अग्रक्रमाने घेतले जाते. पाब्लो नेस्लदाने त्याच्यावदल म्हटले होते - "His power, tenderness and wrath remain unparalleled as models of poetic accomplishments." तसेच मनोहरांच्या काव्यावदल म्हणावे लागते. तीच अदम्य आक्रमकता, दळत्या जाणाऱ्या अभाग्यांविषयीचा तसाच करुणाकोमल भाव आणि त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्धचा ज्वालामुखी उद्रेक पाहता ही तुलना उचितच ठरावी.

आणखी एक साम्य आहे. मायकोव्हस्की ऑक्टोबर क्रांती ही माझी क्रांती म्हणत असे. लेनिनच्या तत्त्वज्ञानाशी, क्रांतिकार्याशी मायकोव्हस्की सर्वार्थाने एकरूप झाला होता. त्याचे पडसाद त्याच्या लेनिनवरच्या प्रदीर्घ कवितेत उमटलेले दिसतातच. मनोहरांनीही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे एक प्रदीर्घ प्रभावी चिंतनकाव्य बाचकांना सादर केलेले आहे. मनोहरही आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाशी, चळवळीशी तसेच एकरूप झालेले आहेत. आपल्या आदर्श विभूतीशी असलेल्या अपार बांधिलकीचे दोघांतले साम्य डोळ्याआढ करता येणार नाही. लेनिन आणि डॉ. आंबेडकर दोघेही आपापल्या युगाचे समर्थ भाष्यकार आहेत.

आपल्या अखेरच्या 'Aloud and straight' या कवितेत मायकोव्हस्की म्हणाला होता - 'I myself will speak of me and my time.' मनोहरांची कविता बाचत्यानंतर अशा सार्थ दाव्यावर त्यांचाही अधिकार आहे असे मला बाटते. मायकोव्हस्कीची कविता इंग्रजी अनुवादातून बाचायला मिळते. मनोहरांची मिळत नाही आणि म्हणून जागतिक पातळीवर तिची ओळख होऊ शकत नाही ही फार मोठी खांत बाटायला लावणारी गोष्ट आहे. जागतिक भाषांतील अनुवादाच्या बाबतीत त्यांच्या कवितेची उपेक्षा थांबेल तो सुदिन.

हिरव्या चाप्यात गुंतलेले हळवे मन

एक फरक आहे. झांझावाती क्रांतीच्या आणि आपल्या क्रांतिकवितेच्या अभियानात पार गुंतून गेलेल्या मायकोव्हस्कीला स्त्रीप्रेमाच्या मातव्वरीला बाजूला ठेवावे लागले का? 'Down with your love' असे धिक्काराचे शब्द त्याला का काढावे लागले हे शोधले पाहिजे. प्रेम, कर्तव्याला बांध घालते. उर्वरित सारे निर्जीव होऊन जाते, भरताड होऊन जाते, असे तो म्हणतो. प्रेम सामाजिक ध्येयांशी जोडले जाण्याचा त्याचा आग्रह दिसतो. ('काढ सखे गळ्यातील। तुझे चांदण्याचे हात। क्षितिजाच्या पलीकडे। उभे दिवसाचे दूत;

बांधू न शकले प्रीतीचे वा कीर्तीचे धागे; या कुसुमाग्रजांच्या काव्यातील ओळीची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही.) मनोहरांचेही तसेच होते आहे की काय असे बाटत असताना त्यांच्या 'हिरव्या चाफ्या'च्या कविता हाती आल्या नि आशवस्त झालो. (त्यांचा 'प्रतीक्षायन' हा प्रेमकवितासंग्रही आता प्रकाशित झाला आहे.)

'मूर्तिभंजन' या कवितासंग्रहात या काही लहान-मोठ्या स्फुट कवितात हे प्रेमाचे अवतरण झालेले आहे. "तू हिरवा चाफा | माझ्या हातात | हात तुझा | मी गुलमोहर | आणि मोहर | आग लागलेल्या शेतात"; "हिरवा चाफा | माझ्या डोळ्यांच्या यमकात मेघमल्हार | आयुष्यभर | तू चाफा देत फांदी | आणि दर क्षणी नवा भुकेला जन्म मी"; "तुझे हात | माझे हात | आणि चौकात | हिरवा चाफा | व्याकुळ सुंगंध | तुझ्या डोळ्यात | गुप्त लिपीत बंद" अशी बीरीचशी चाफ्याची सुंगंधित मुक्तके काही पानांवर सलगपणे आली आहेत. ओढ, विरह व्याकुळपण याची हळवी स्पंदने त्यातून सहज उलगडतात.

आपल्या तळहातावर उमटलेल्या प्रेमाच्या या स्मितरेषा त्यांना माहीत होत्याच पण त्यांच्या क्रांतिकाव्यातील, विद्रोही काव्यातील वीरनायक त्यांचे दर्शन घडवायला संकोचत असावा!

बत्सल सखा!

मनोहरांच्या कवितेशी गाढ मैत्री अगोदरपासून झालेली होतीच. प्रत्यक्ष परिचय आणि चढता वाढता स्नेहभाव हा टप्पा उशिराने आला. साहित्य अकादमीच्या मराठी सल्लागार मंडळावर काम करण्याच्या निमित्ताने एकब्र आलो. मंडळाच्या बैठकी निरनिराळ्या ठिकाणी होत. अशीच एक बैठक हैदराबादला घेण्यात आली होती. आम्हा दोघांच्या निवासाची सोय एकाच ठिकाणी केलेली होती. त्यामुळे हैदराबादेतल्या त्या दोन तीन दिवसांच्या मुक्कामात व सफरीत त्यांच्याशी खूप बोलता आले. त्यांना जवळून समजून घेता आले आणि लक्षात आले की त्यांच्या संतप्त विद्रोही काव्यातल्या या वीरनायकांचा स्वभाव भलताच प्रेमळ आहे. साधाभोळा आहे. ऐट कसलीच नाही. ते हळवेही आहेत. कविता-रतीच्या प्रेमात पडले. वर्षानुवर्षे दिवाळी अंकासाठी न विसरता कविता देत राहिले. कविता-रतीचे काव्यवैभव वाढवीत राहिले. धुळ्याला एखाद्या वाढमयीन कार्यक्रमानिमित्त आले तरी घरी भेट दिल्याशिवाय, चार सुखदुःखाच्या गोष्टी केल्याशिवाय कधी धुळे सोडले नाही. महाराष्ट्राच्या उत्तर टोकाला वसलेल्या धुळेनामक विशालकाय खेडेवजा महानगरात माझ्यासारखा एकटा माणूस कविता-रती सारखे केवळ काव्याला वाहिलेले

नियतकालिक दोन दशकांहून अधिक काळ एकहाती कसा चालवितो याचे त्यांना अपार कौतुक हे कौतुक केवळ 'कविता-रती' पुरतेच मर्यादित नव्हते. 'कविता-रती'च्या जोडीला मी लोकमत, देशदूत, केसरीसारख्या दैनिकातून प्रबोधनपर साप्ताहिक सदरेही चालवीत असे. त्यातून निष्पन्न झालेले 'तुकारामाची काठी' या पुस्तकाची त्यांनी केलेली भलावण ('तुकोबाची काठी' भूतांचे पाळण आणि कंटकांचे निर्दलण करण्याइतकी टणक आहे. ही चौकटतोड काठी आहे. तुम्ही तिला मिथच्या पदवीवर पोहोचवले आहे.) मला केवढीतरी प्रोत्साहक ठरली. हातचे राखून तुटपुंजे कौतुक करणे म्हणजे स्वतःचा मोठेपणा असे समजणारी शिष्ट मंडळी साहित्याच्या क्षेत्रातही आहे. तो बारा त्यांनी आपल्या रसिकतेला कधी लागू दिला नाही.

दोन वर्षांपूर्वी अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी, आपले साहित्यातले आणि साहित्य चळवळीतले सहप्रवासी प्रा. केशव मेश्राम यांची जेव्हा विनविरोध निवड झाली तेव्हा त्यांना किती आनंद झाला होता. तो त्यांनी त्यावेळी नागपूरच्या दे. लोकमतमध्ये त्यांच्यावर एक बहारदार लेख लिहून व्यक्त केला होता. त्यात त्यांनी म्हटले होते की "प्रा. केशव मेश्राम मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष होणे या घटनेला मौलिकतेचे अनेक संदर्भ आहे. एक अत्यंत लक्षणीय संदर्भ हा आहे की ते महाराष्ट्रातील सूर्यकुळाचे प्रतिभावंत साहित्यिक आहेत. महाराष्ट्राचे सूर्यकुळ म्हणजे परिवर्तनाचे उजेडगामी कुळच होय. सामाजिक न्यायाची प्राणप्रतिष्ठा करण्यासाठी भोवतीच्या अंधारात फुलणारे शब्दांगण, असे या शूरवीर बादमयीन वर्गचारित्याचे स्वरूप आहे." असे सांगून त्यांनी मेश्रामांच्या सवांगीण लेखनकर्तृत्वाचे, अध्यापन क्षेत्रातील व चळवळीतील योगदानाचे मनःपूर्वक अभिनंदन केले होते. अनेकांना हा छोटासा पण मेश्रामांबदलच्या जिव्हाळ्याने, कौतुकाने ओरंबलेला लेख आवडला होता. (म्हणून मी तो कविता-रतीच्या त्यावेळच्या अंकात पुनर्मुद्रितही केला होता) मनमोकळ कौतुक करणारा मनोहरांसारखा दिलदार माणूस विरळाच.

विनम्रता आणि परखड आत्मपरीक्षण

मनोहरांच्या विनम्र स्वभावाबदलही खास करून लिहिले पाहिजे. मागे मी एकदा कविता-रतीच्या एका अंकात त्यांची कविता, कविताविभागाच्या अग्रभागी टाकली होती, तेव्हाचे त्यांचे एक पत्र (ते त्यांच्या युगसाक्षी साहित्य या ग्रंथातील पत्रविभागात त्यांनी प्रसिद्ध केले आहे.) अतिशय सुंदर आहे. झालेला आनंद मर्यादिशीलतेने व्यक्त करीत असतानाच त्यांनी स्वतःच्या मर्यादांचे (स्वतःला जाणवणाऱ्या) केलेले परीक्षण विलक्षणच आहे. ते लिहितात - "खरं सांग पाटील, मी धडपडतो, तडफडतो, कुसुमाग्रजांच्या कोलंबसारखी कविता

आपणाला लिहिता येत नाही, केशवसुतांच्या 'नवा शिपाई' सारखी कविता आपणाला साधत नाही, बोरकरांसारखी जपानी रमलाची रात्र आपल्या शब्दातून येत नाही या जाणिवेच्या निर्दय आगीत मी जळतो आहे, स्वतःच्या मर्यादांनी जळणाऱ्या मनातून आलेल्या 'इतका माणूस खुळा हवा' या कवितेला अंकाची प्रारंभ कविता म्हणून ठापले, त्यामागे मी चांगले लिहावे ही कळकळ आहे, हे मी सजून घेतले आहे, आपली ही कळकळ मनातून विझू देणार नाही एवढेच वचन देतो."

अशी अनेक पत्रे, भावबहूल, अंतरंगाला छेडणारी, त्यांचे पत्रलेखन म्हणजे एकप्रकारचे काव्यच असते, आपल्या सख्यभावाला-मैत्री-बत्सलतेला वाट करून देणारे हे माध्यम त्यांचे फार आवडते आहे, मैत्रीची व्याख्या करता येत नाही, करण्याचा प्रथलही करू नये, फक्त तो जिव्हाळ्याचा सख्यभाव अनुभवावा, आनंद मिळतो, जीवन कळते, अधिकाधिक कळते आणि कविताही कळते, कविवर्य बोरकरांनी फार चांगल्या शब्दात हे मांडले आहे -

"व्याख्या न कळुनीही सख्ख्याने जीवन त्यांना कळते;
जीवन ज्यांना कळते त्यांना काव्यही आकळते!"

हे सत्य अनुभवायला लावणारा 'यशवंत मनोहर' नावाचा बत्सल सखा माझ्यासारख्याला लाभला हे माझे अहोभाग्यच.

ज्वालांची क्रांतिगीते गाणाऱ्या या अस्सल कवीच्या जबळ सतत गहिवरणारा एक गळाही आहे, हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील सत्त्वसारांश कुणालाही न विसरता येण्याजोगा.

कविवर्य मनोहरांच्या पुढच्याही नेत्रदीपक कर्तृत्वाच्या वाटचालीसाठी माझ्या हार्दिक शुभेच्छा !

♦ ♦

विद्वत्तेच्या मोहराने गदगदलेले झाडःडॉ. मनोहर ■ लक्ष्मण माने

नामदेव ढसाळांचं 'गोलपीठा' आलं आणि माझ्या पिढीच्या तरुण मुलांच्या
मुटी आवळल्या. दलित पंथरची चलवळ तेव्हा शिखराबर होती. परंपरेने चालूत
आलेल्या मराठी विश्वाला ढसाळांनी झिंज्या उपटून जागे केले होते.

'हान सख्या हान पहिलीच यारी
लोकशाही गेली तर डेंगण्या मारी'

'तुमची सनातन दया फॉकलंड रोडच्या
बढव्याहून उंच नाही.
खरंच तुम्ही आमच्यासाठी
आभाळाखाली मांडव घातला नाही.'

अशा एकापरीसएक आग ओकणाऱ्या कविता आम्ही त्याकाळात पाठ
केल्या होत्या. दया पवारांचा 'कॉडवाडा', 'ऑडीट'चे प्रल्हाद चेंदवणकर,
ज.वि. पवार, वामन निंवाळकर यांच्या कविता; प्रचंड पडलेल्या पावसाने
महापूराचे रूप धारण करावे आणि मोठमोठाले वृक्ष उन्मवून पडावेत, किनाऱ्याची
प्रचंड नासधूस करीत गदळधाण, केरकचरा सारे आपल्याबरोबर घेऊन जावे,
बघणाऱ्याच्या छातीत धडकी भरावी असा शब्दांचा महापूर दलित साहित्याच्या
रूपाने प्रकटला होता. तर आमच्यासाठी सारी शब्दसृष्टी पिढ्यांचा अंधार
हटवण्यासाठी करकचून दात, ओढ खात मुटी आवळीत विद्रोही जिहाद पुकारत
होती.

अशा भाराबलेल्या कालखंडात -

'कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही.
 सदरहू पीक आम्ही आसवांवर काढले आहे.
 कालपर्यंत पावलांनी रस्त्यांपाशी तक्रारी मांडल्या नाहीत.
 साडे करपली, माथी हरपली,
 नदीच्या काठाने मरण शोधित फिरली.
 आयुष्याच्या काठाने सरण नेसून भिरभिरलो
 कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही.''

अत्यंत संयमी भाषेत व्यवस्थेच्या रक्षकांना त्यांच्याच भाषेत असा मर्मघाती टोला प्रा. यशवंत मनोहर नावाच्या कवीने लगावला आणि सारे 'उत्थानगुंफे' कडे पळाले. शब्दांचा डील आणि शब्दांचे बैभव कोणताही आक्रस्ताळेपणा न करता, इंद्रिय गोचर शिव्याशाप न देता व्यवस्थेच्या कानफाटीखाली कसे मारता येते हे यशवंत मनोहरांनी केशवसुतांच्या दर्जाची कविता लिहून दाखवून दिले आहे. आम्ही केवळ ग्राम्य मराठीच बोलू शकतो असे नाही तर बोली आणि प्रमाण भाषाही आम्हाला अवगत आहेच. तुकारामाच्या वाटेने जात आम्ही बोलीभाषेचे पुत्र तिचा सुंदर बापर करतोच परंतु तितक्याच ताकदीने संस्कृतप्रचूर प्रमाणभाषेच्याही चापर करतो. सदाशिवपेठेतल्या प्रमाण मराठीतून वेदना आणि विद्रोह उत्तमरित्या पेरता येतो हे साऱ्या जगाला त्यांनी दाखवून दिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची मराठी भाषेतली उत्तम कामगिरी ही 'बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख' वाचले की लक्षात येते. बाबासाहेबांचे मराठी किती उत्तम होतं हे अग्रलेख वाचताना जाणवते, प्रमाण ग्रांथिक मराठी किती उत्तम लिहिता येतं हे समजते.

डॉ. यशवंत मनोहर या माणसाला जेव्हा मी पहिल्यांदा पाहिले तेब्हा हा माणूस काही आपल्यातला आहे असे काही केल्या मला वाटेना. सहा साडे सहा फूट उंचीचा हा टोलेजंग माणूस, गोरापान रंग, धारदार नाक, तीक्ष्ण डोळे, भव्य कपाळ, तगडं बलदंड शरीर, केसाच्या बटा बाऱ्यावर उडताहेत आणि जिभेवर मराठी साहित्य नाचतेय असा आगळावेगळा राजबिंडा माणूस आपल्या वस्तीत असेलच कसा? याची कविता तर आरपार आपलीच. जाणिवांपासून नेणिवांपर्यंत हा ठासून भरलेला आंबेडकर, मी काही बाबासाहेबांना पाहिलेले नाही. पण असाच आखीव-रेखीव, तेजःपुंज देह लाभलेला आणि डॉ. आंबेडकर विद्रूतेच्या मोहराने गदगदलेले हे झाड, लक्षावधी कर्तव्यगार पुत्रांच्या रूपाने फुललेले, फळलेले हे झाड त्या असंख्य फळातले गोमटे, रसरसलेले, देखणे गोड रसाळ फळ म्हणजे डॉ. यशवंत मनोहर.

तर्कसंगत, विद्रूताप्रचूर लेखन करणाऱ्या नानासाहेब गोऱ्यांच्या ललितलेखनाची,

चाहमयीन लेखनाची सतत आठवण होत राहते, डॉ. यशवंत मनोहरांना वाचताना. इतके दर्जेदार मराठी भाषेचे वैभव डॉ. यशवंत मनोहर यांना लाभलेले आहे, गेली २०-२५ वर्षे सरांना आम्ही पाहात आहेत. काळाच्या ओघात सर हळूहळू निवृत्तीकडे झुकले, मराठी शिकवत शिकवत निवृत्त झाले. आज पन्नास साठ पुस्तके सरांच्या नावावर आहेत, आंबेडकरी चळवळीला, बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीला आपले बौद्धिक योगदान देत चळवळीतल्या नेमक्या उणिवा दाखवत आपल्या परीने त्यात भर घालीत सर वेगाने निघाले आहेत. प्रत्येक झालेल्या कोळीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दाखविला आहे. तिथपर्यंत पोहोचण्याचा रस्ता सरांनी त्यांच्या वैचारिक लेखनातून दाखविला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिदर्शन आणि विचारदर्शन घडवणारी सामर्थ्यशाली आणि सीदर्यशाली कविता सरांनी लिहिली. त्यांच्या कवितेतली शब्दकळा आणि प्रतिमासृष्टी आस्वादकाला मोहीत करतात. त्यांनी शब्दांनी चितारलेली भावचित्रे आणि कोरलेली विचारशिल्पे प्रतिभाशक्तीची खाही देतात. 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' या कवितेतील कोणत्याही ओळीबरून नजर फिरवली तरी सरांच्या कवितेचे लावण्य, विचाराला, चितनाला दिलेली भावोत्कटतेची जोड अभ्यासकाला, आस्वादकाला आणि समीक्षकाला खिळवून ठेवल्याशिवाय राहात नाही. त्यासाठी 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' या कवितेतील काही भाग पाहा.

तू तुफान मेलेल्या सागरातले
आणि बठल्या झाडांचा बज्जकठोर मोहोर तू
बाट पाहायला बाट नाही
मरायलाही वेळ नाही
समग्र आभाळ मंदिरांच्या खुंट्याला बांधलेले
इकडे आग तिकडे आग
निखाऱ्यांच्या पायधळ्या खाली
अभावाचा पूर आणि त्यात बाहणारी प्रेते
तोडलेले हात कापलेल्या जिभा
कुणी शब्द नाही वाली
आणि प्रेतांच्या पुरात तू उडी घेतलीस
हजारो वर्षांनंतर या प्रेतांच्या बद्धा तू
काठावर आणल्यास कोरड्या.

असे उत्तमोत्तम आंबेडकरवादी ग्रंथ सरांनी लिहिले आहेत. आंबेडकरवादी

मराठी साहित्याला सरांनी स्वकर्तृत्वाने अनेक नवे आयाम दिले आहेत. त्यांच्या प्रगल्भ चिंतनातून प्रकटलेली आंबेडकरवादी कविता आणि त्या कवितेला त्यांनी दिलेले विद्रोहाचे तत्त्वज्ञान, सौदर्य हे पाहण्यासारखे आहे. कवितेसारखेच आंबेडकरांच्या धर्मनिरपेक्ष विचारसूत्रांच्या अधिष्ठनावर त्यांनी समर्थपणे मराठी दलित साहित्य, आंबेडकरवादी साहित्य उभे केले आहे. आंबेडकरी इहवादाच्या आग्रहामुळे त्यांचे वैचारिक लेखन इतर सर्व लेखकांपेक्षा वेगळे उढून दिसते. त्यांची 'उत्थानगुंफा' असो, 'डॉ. आंबेडकर एक चिंतन काव्य' किंवा 'मूर्तिभंजन' असो, 'रमाई' नावाची कादंबरी असो की 'स्मरणांची कारंजी' हे प्रवासवर्णन असो या माणसाच्या विचारात ठासून भरला आहे तो डॉ. आंबेडकर, समीक्षेचे दालन तर सरांच्यामुळे खूपच समृद्ध झाले आहे. सरांसारखा चिंतनशील बाटाढया मराठी साहित्यात अभावानेच भेटतो. कोणे एकेकाळी मराठीत समीक्षकांची मोठी दादागिरी होती. ते राईचा पर्वत करू शकत असत आणि पर्वतांच्या टेकडया. मराठीमधील ही कंपूशाही मराठी दलित साहित्याची समीक्षाच करू शकत नव्हती. दलित साहित्याची समीक्षा त्यांच्या आवाक्याबाहेरची होती. त्यातल्या अनेक समीक्षकांना, साहित्यिकांना दलित साहित्यातील मराठी समजतच नव्हतं. त्यांना प्रथम भाषा शिकावी लागत होती. कारण ती पारंपरिक, ग्रांथिकतेच्या पलिकडची होती. शब्द, शब्दकळा, त्यातील लालित्य आणि सौदर्यस्थळ, त्यातील दुःख, दारिद्र्य, वेदना आणि विद्रोह अनेक समीक्षकांच्या ढोक्याच्या पलिकडची होती. त्यामुळे प्रस्थापित मराठी साहित्य समीक्षकांकडून फार न्याय मिळण्याची शक्यता नव्हती. त्या काळात प्रा. रा.ग. जाधव, डॉ. भालचंद्र फडके हे दलित साहित्याचे, चळवळीचे मित्र होते. त्यांनी दलित साहित्याची समीक्षा यथोचितपणे केली आहे.

समीक्षेच्या दालनात मनोहर सर दाखल झाले ते १९७८ मध्ये, 'दलित साहित्य:सिद्धान्त आणि स्वरूप', 'स्वाद आणि चिकित्सा' हे १९७८ साली दोन ग्रंथ आले. त्यानंतर १० वर्षांनी १९८८ मध्ये 'दलित साहित्य चिंतन' आणि 'निबंधकार डॉ. आंबेडकर' हे दोन ग्रंथ आले. याच वर्षी कलावादाला प्रखर विरोध करीत प्रतिगामी जीवनमूल्यांविरुद्धचा संघर्ष या ग्रंथातून सरांनी केला आहे. १९९१ साली 'आंबेडकरवादी आस्वादक समीक्षा' हा ग्रंथ दिला. या ग्रंथात नवनव्या साहित्यिकांच्या साहित्याची दखल घेत त्यांच्या समर्थ पाठराखणीचे काम मनोहर सरांनी केले आहे. इहवादी सामाजिक समीक्षेचे उत्तम स्वरूप समजावून घ्यायचे असेल तर सरांचा १९९२ साली प्रकाशित झालेला 'समाज आणि साहित्य समीक्षा' हा ग्रंथ वाचावा. याच वर्षी मुकिंबोधांच्या कवितांचे संपादन डॉ. यशवंत मनोहर यांनी साहित्य अकादमीसाठी

केले आहे. समीक्षेच्या क्षेत्रात आंबेडकरी चळवळ आणि साहित्य (१९९६), 'परिवर्तनवादी जीवनमूल्ये' आणि वाद्यमयीन मूल्ये (१९९८), आंबेडकरवादी मराठी साहित्य (१९९९), युगसाक्षी साहित्य (२००१), नवे साहित्यशास्त्र (२००१), विचारसंघर्ष (२००४), प्रतिभावंत साहित्यिक आत्माराम कनोराम राठोड (२००५), दलित साहित्याचे नामांतर आंबेडकरवादी साहित्य (२००५), आंबेडकरवादी महागीतकार वामनदादा कर्डक (२००५), साहित्य संस्कृतीच्या प्रकाशवाटा (२००५) इ. समीक्षात्मक ग्रंथ सरांनी लिहून आंबेडकरवादी मराठी साहित्यात आपले मोलाचे योगदान केले आहे.

आंबेडकरवादी सौदर्यशास्त्राचा आग्रह त्यांनी जसा धरलेला आहे, तसा त्या सौदर्यशास्त्राची मांडणी करण्याचा आग्रह त्यांच्या या सर्व समीक्षात्मक लेखनाच्या मुळाशी दिसतो. आंबेडकरवादी साहित्याचे स्वरूप व मीमांसा यशवंत मनोहरांना वाचल्याशिवाय पुरीच होऊ शकत नाही.

विलक्षण प्रतिभेदे देणे लाभलेला हा आमचा ज्येष्ठ मित्र आंबेडकरवादी कवितेला विद्रोहाचे जडवादी तत्त्व देणारा कवी, सूर्यकुळातील इहवादी वैचारिक निबंधकार, लालित्याची कारंजी फुलवणारा प्रवासवर्णनकार, ललित निबंधकार, वैचारिक स्तंभलेखन करणारा पत्रकार, काढंबरीकार, आतून आणि बाहेसून लढणारा भीमसैनिक, आतल्या शत्रूंना आणि बाहेरच्या शत्रूंना समर्थपणे आपल्या बुद्धिवादी मीमांसेच्या जोरावर सर्वांनाच विचार करायला भाग पाढणारा विचारवंत, बुद्धाच्या आणि डॉ. आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाची क्रांतीदिशा धोक्यात येऊ नये यासाठी प्रज्ञा पणाला लावून लेखन करणारा तेजस्वी साहित्यिक, विषमतावादाला चूळ लावायला निघालेला हा भीमपुत्र, मी बौद्धधर्म अनुसरणार या कल्पनेनेच प्रचंड भारावून गेला. माझा आणि माझ्यासोबत येणाऱ्या जनसमूहाचा प्रवास सुखकर व्हावा, निर्विघ्नपणे व्हावा आणि बाबासाहेबांच्या रस्त्याने जाऊन तथागत भगवान गौतम बुद्ध सामान्यातल्या सामान्य माणसाच्या झोपटीपर्यंत जावा, सम्यक क्रांती व्हावी; स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांवर आधारलेला नवा समाज निर्माण व्हावा, वर्ण-जातीअंताची लढाई यशस्वी व्हावी म्हणून मनोहर सर आईच्या मायेने माझ्या मार्गात येऊ पाहणारे काटे बाजूला सारून सम्यक सम्बुद्धाकडे मला जायला मदत करताहेत.

मला मार्गदर्शन करताना सर म्हणतात, "मी लक्ष्मण मानेना काहीच देऊ शकत नाही. त्यामुळे त्यांना कोणत्या मोहात अडकवण्याचा मुदाच उपस्थित होत नाही. मी एक साधा साहित्यिक आहे. आंबेडकरनिषेचातर, बाणेदारपणाखातर स्वतःचे नुकसान करून घेणारा मी आंबेडकरवादी माणूस आहे. माझ्याजवळ

स्वच्छ अंतःकरण आहे, सरळ स्वभाव आहे, भावासाहेबांनी माझ्या स्वाधीन केलेला बुद्धिवादी आणि समतावादी बुद्ध एवढोच माझी दीलत आहे. मानसन्मानाखातर, पुरस्काराखातर वा पैशाखातर हे आंबेडकरइनाम मी कधीही सोडू शकत नाही. काहीही होवो. आता क्रांतिनायकाचा हात सोडायचा नाही. या क्रांतिनायकाने जे विघातक म्हणून फेकले त्याकडे दुंकूनही पाहायचे नाही. या क्रांतिनायकाने जो धम्मदीप आपल्या हातात दिला तो कुठल्याही वाच्यावादात विझू द्यायचा नाही. हा धम्मदीप हाच आता आपला प्राण आहे. या सर्व भूमिकेमुळे स्वतःचे नुकसान करून घेणारा मी साहित्यिक आहे. मी लक्ष्मण मानेना काय देऊ? पण ते मला भावासारखे आहेत. डॉ. आंबेडकर नावाच्या सर्व सूर्यांच्या सूर्याने अंथरलेल्या प्रकाशवाटेवरून चालताना त्यांचे पाऊल डगमगू नये, त्यांनी आंबेडकरांचा आणि आंबेडकरांनी शिकविलेल्या बुद्धिवादी आणि इहवादी बुद्धाचा हात सोडू नये असे मला प्रामाणिकपणे वाटते म्हणून मी त्यांना ही धम्मपत्रे लिहिली.”

मला खात्री आहे या पुढच्या कठीण काळातही सर अशीच पाठीवर थाप मारतील आणि एक दिवस सारा भारत बौद्धमय बनेल.

आता २ ऑक्टोबर २००६ ला मी पवित्र दीक्षाभूमीवर माझ्या निवडक सहकाऱ्यांसह पोहोचेन, तेव्हा सरांच्या ‘दीक्षाभूमी’ या कवितेच्या ओळी मनात रुंजी घालत असतील.

लेक तू आंबेडकरांची; क्रांतीची तू पाठशाळा
तू विजांचा शस्त्रसाठा; चांदणे तूच; तूच ज्याळा. ||४||

तू भीमाईचा कलिजा; संगराचे पत्र तू
तू फुलांची मातृभाषा; नागवंशी आग तू. ||१||

तू प्रशांती सागराची; तू रसायन काळजांचे
तूच दिघले तडफडीना; शास्त्र दुःखे मारण्याचे. ||२||

पीणिंमा तू प्रेरणांची; तूच मोसम भरतीचा
वाटतो सत्यम् अहर्निश; सूर्य इथे लुम्बिनीचा. ||३||

भीमगीतम पाजणारी; पक्षीणीची चोच तू
ग्रंथ जन्मा घालणारा; ग्रंथ ग्रंथांचाही तू. ||४||

स्वप्न तू आंबेडकरांचे; स्वप्न स्वप्नांच्या जगाचे
युद्ध मारून टाकणारे; युद्ध तू महायुद्ध तू. ॥५॥

तूच चंद्राच्या मुठीतील; भूकलाडू पीडितांचे
तूच ठिणग्यांच्या करातील; तहानलाडू चंचितांचे. ॥६॥

तू अशांती, तूच शांती; तूच दृष्टि आंधळ्यांची
तूच अंधारात दिवा; मायभू समतायुगाची. ॥७॥

तूच पिवळा बोधिवृक्ष; कूस तू प्रज्ञावीरांची
बुद्धिवादी काफिला तू; तूच मैफल चंदनांची. ॥८॥

तू चिरंतन चालणारी; संगीती आंबेडकरांची
तू उजेढाचा महोत्सव; लेक तू आंबेडकरांची! ॥९॥

♦ ♦

आंबेडकरी प्रतिभेचा वारसा

■ प्रा. रणजित मेराम

यशवंत मनोहर मला आवडतात. ते आवड निर्माण करतात म्हणून. ते त्यांचे शक्तीस्थळ. एखाद्याचे गाणे आवडते; तोही आवडावा असा आग्रह नको. मनोहरांचे असे नाही. ते मुळातून आवडतात. यात समग्रता आहे. त्यांचे लिहिणे आवडते. बोललेले आवडते. तेही आवडतात.

या आवडीत बंधुभाव आहे. मित्रता आहे. ती एका धार्यात बांधलेली आहे. त्या धार्याचे नाव आंबेडकर! जो प. पू. बाबासाहेब आंबेडकरांशी इमानदार असतो, तो मला आवडतो. याचमुळे मनोहर मला आवडत असतील. मनोहर केवळ झेंड्याचे आंबेडकरवावी नाहीत. आंबेडकर त्यांचे प्राप्तीस्थळ नाही. केवळ देणे आहे. यात कर्जमुक्ती नको. आंबेडकर या महापुरुषाने जेव्हढे दिले त्याचा अंश तरी परत यावा हा ध्यास घेऊन मनोहर जगत आहेत. हे जगणे पुढच्या पिढीला दिलासा ठरेल. या जगण्यात सातत्य आहे. सातत्यात काळजी आहे. आंबेडकरी विचार पुढे कसा जाईल? हे काम साधे नव्हे. आंबेडकरी विचार समजून घेणेच कठीण! अनेकांना ते साधले नाही. मनोहरांना ते साधले. या अर्थनि ते श्रेष्ठतम साधक ठरतात. आंबेडकरी श्वास व ध्यास याचा सुंदर मिलाफ म्हणजे मनोहरा!

मनोहर मांडताना आंबेडकर विसरता येत नाहीत. ही बाध्यता मनोहरांनी निर्माण केली. जिवंत आंबेडकरांपेक्षा मृत आंबेडकर अधिक प्रभावी ठरतील! हे भाकित कशाच्या भरवशावर होते? पुढच्या अनेक दीप्तीमानांच्या भरवशावर. मनोहर त्यातले एक. मनोहरांनी हे भाकित खरे ठरविण्यात जीव ओतला. वाणीने, लेखणीने, कृतीने, मराठीला ते कीर्तिवंत आहेत. ही भाकितपूर्णीच! मनोहरांनी विपुल लिहिले. अनेक अंगांनी लिहिले. अप्रतिम लिहिले. लेखनाचे सुंदर लेणे ठरावे. यातला बुद्ध-आंबेडकर अक्षरप्रांत आवडतो. व्यक्तिचित्रणे आवडतात.

अध्यक्षीय भाषणांना दिशावोध, बोट धरून सोबत नेतो. प्रासंगिक लेखनात जीव गुंततो. ते घटनांवर नजर ठेवून असतात. लिहितात दृष्टि ठेवून. हेच भावते. ते व्यक्तींना लक्ष्य करीत नाहीत. विचारांना करतात. हल्ला बोलतात. भाषेची सर्व आयुधे वापरतात. भाषा लख्ख आहे. उजेड देणारी. त्यांना निखळ आंबेडकर हवा आहे, आंबेडकरांशी प्रामाणिक आंबेडकर, बुद्धाच्या निकट आंबेडकर. इथे गफलत नको. साधी गफलत, पिढीची गल्लत करेल. त्यांची आवड आणि नावड पक्की आहे. म्हणून ते आग्रही लिहितात. अगदी स्पष्ट शब्दात! हे लिहिणे सम्यक असते. निर्भीक असते.

मराठीत हा माणूस सहज बावरतो. चौफेर बावरतो. जिकडे जागा मिळेल तिकडे असा अघळपघळ जात नाही. आंबेडकरी संगत-पंगत याला कळते. नीट कळते. ते भान मोठे. तेच महत्त्वाचे. तसेही आंबेडकर कळणे कठीण. पेलणे त्याहून कठीण. मनोहरांना ते साधले. मशागत मोठी असेल. आंबेडकरांनी दिलेच दिले. कुणाला काय काय? मनोहरांनी निवळून घेतले. प्रतिभेचा वारसा. मिळाला की मिळविला. दोन्हीही. इथे खूप स्पर्धा नाही. मनोहर टोकावर आहेत. आंबेडकरांना हे हवे होते. टोकावरून टोह घेणारी माणसं. मनोहर कर्तव्य बजावत आहेत. अगदी निकून, निरखून. तेही अखांड, विचारक म्हणून. प्रवक्ता बनून. कधी लेखनातून, तर कधी व्याख्यानातून. त्यांचे व्याख्यान म्हणजे आव्हानांचा आढावा. त्यावर आंबेडकरी निदान. पुढची छावणी झालेली. समोर माईक घेऊन सेनापती उभा. सोबतीला आंबेडकरांची चिकित्सा. बुद्धाचा संवाद. हे सर्व अवर्णनीय आहे. तेवढेच संस्मरणीय.

हा सर्व प्रवास आहे. चलवळीच्या चाकावरील प्रवास. वैचारिक प्रवास. थांबलेले कुठेच नाही. सर्वत्र सुरु आहे. प्रवासी येतील, जातील. वेगवेगळे जत्थे चालत आहेत. दिशा स्पष्ट आहे. तरीही काही चुकत आहेत. काही भरकटत आहेत. अशावेळी मार्गदर्शक लागतो. तो केवळ समीक्षक नसतो. पालक असतो. हे पालकत्व कुणी देत नसते. घ्यावे लागते. मिळवावे लागते. लोक देतातही. नायकत्वाचे हेही एक अंग! मनोहर याच दिशेने जात आहेत. त्यांना माझ्या शुभेच्छा !

डॉ. यशवंत मनोहर

■ प्राचार्य मदन धनकर

डॉ. यशवंत मनोहर यांचे नाव आमच्या पुढे आले ते १९७४ च्या सुमारास, १९७४ साली आमच्या सरदार पटेल महाविद्यालयात नागपूर विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषदेचे चवथे अधिवेशन घेण्यात आले. कार्यक्रम पत्रिका तयार करताना प्रा. यशवंत मनोहर यांचा सहभाग हवा असे आम्हाला वाटले, परंतु हा योग जुळून आला नाही. याच सुमारास प्रा. डॉ. विनायक तुमराम यांच्या पुढाकाराने भद्रावती येथे भरलेल्या आदिवासी साहित्य संमेलनात ते सहभागी झाले. त्यांना प्रथम याच संमेलनात ऐकले.

डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या विचारात कुठेही संदिग्धता नाही हे याचवेळी जाणवले. त्यांच्याशी बोलताना त्यांची मांडणी डाव्या विचारसरणीशी जुळणारी असल्याचे जाणवले. तर्कनिष्ठ आणि चिकित्सा ही डाव्या विचारवंतांची वैशिष्ट्ये त्यांच्या लेखनात, वक्तव्यात स्पष्टपणे - ठळकपणे जाणवली. त्यानंतर १९७९ साली चंद्रपूरच्या ५३ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात त्यांना सन्मानपूर्वक पाचारण करण्यात आले.

१९८१ मध्ये सरदार पटेल महाविद्यालयात मराठी विषयाचे स्नातकोत्तर वर्ग सुरु झाले. विद्यार्थी हाच आमच्या काळजीचा केंद्रबिंदू होता. पहिली चार वर्षे आम्ही नागपुरातील नामवंत प्राध्यापकांना निमंत्रित करून त्यांची अभ्यासक्रमातील विषयावर व्याख्याने घेतली. याचा लाभ आमच्या विद्यार्थी-विद्यार्थिनींबरोबर आम्हालाही झाला. याच सुमारास 'उत्थानगुंफा' हाती आले. नरहर कुरुंदकर यांची झापाटून टाकणारी प्रस्तावना आणि वेगळी शब्दकळा घेऊन अवतरलेली मनोहरांची कविता वाचली, शिकविलीदेखील. विद्रोही विचारांच्या आधारावर कवितेची उभारणी करताना कवीचे पाय जमिनीवर घटूट रोवून आहेत हे जाणवले.

म्हणूनच कदाचित प्रतिष्ठाप्राप्त दैनिकातून पु.ल. देशपांडे यांच्यासारख्या साहित्यिकाने त्यांची मनःपूर्वक पाठराखण केली असल्याचे लक्षात आले.

‘बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख’ हा रत्नाकर मणवीर संपादित ग्रंथ अभ्यासक्रमात होता. त्या निमित्ताने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लेखन व त्यांच्यावरील पुस्तके पुन्हा झापाढून वाचली. विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडतील अशी नेमकी, सारगर्भ पण संदर्भबहुल पुस्तके वाचली. अभ्यासक्रमीय मर्यादा ओलांढून झालेले लेखन अशी माझी प्रतिक्रिया झाली, ती ‘निबंधकार डॉ. आंबेडकर’ या पुस्तकाबद्दल. याच काळात प्राध्यापक म्हणून विद्यार्थ्यांमध्ये ते खूपच प्रिय असल्याचे लक्षात आले. केवळ गुरुपद मिरविण्यासाठी नव्हे तर विद्यार्थी तयार करण्यासाठी ते झटत आहेत हे लक्षात आले.

आज निवृत्त होऊन पाच वर्षे त्यांना झालीत तरी त्यांची विद्यार्थीप्रियता ओसरली नाही. उलट आचार्य पदवीसाठी त्यांच्याकडे संशोधन करणारे विद्यार्थी भेटतात तेव्हा त्यांच्या शिस्तप्रिय अध्ययनाची कल्पना येते. असे संशोधनकार्यात व्यस्त असलेल्या विद्यार्थ्यांशी चर्चा करताना त्यांच्याकडून कठोर अध्ययन करून घेण्यात मार्गदर्शक डॉ. यशवंत मनोहर कुठेही कुचराई होऊ देत नाहीत हे प्रकरणी जाणवते.

डॉ. यशवंत मनोहर यांच्यात एकाचवेळी प्रभावी शब्दकळा लाभलेला कवी आणि चिकित्सक विचारवंत खोलवर दडी मारून असलेला लक्षात येते. त्या दृष्टीने त्यांची दोन पुस्तके मला लक्षणीय वाटतात. एक काव्यसंग्रह ‘जीवनायन’ आणि दुसरे साहित्य अकादमीने प्रकाशित केलेले ‘बाळ सीताराम मर्देकर’ भरतमुनीपासून तर अभिनव गुप्तांपर्यंतचे साहित्यशास्त्र कायम आहे. डॉ. ग.त्र्य. देशपांडे यांनी आपल्या ‘भारतीय साहित्यशास्त्र’ मध्ये यांची मांडणी करून त्यास परिपूर्णता देण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

सौंदर्यशास्त्रीय मीमांसक व नवकवी म्हणून मर्देकर पुढे आले व मान्य झाले. सौंदर्यशास्त्र व साहित्यशास्त्र यांची मीमांसा डॉ. यशवंत मनोहर यांनी या पुस्तकात केली. आकाराने लहान असला तरी मूल्यदृष्ट्या हा प्रबंधच आहे. इतके यातील विवेचन समर्थ आहे. जीवनायनातील सत्त्व डॉ. मनोहर यांनी काव्यबद्ध करून मांडण्याचा प्रयत्न ‘जीवनायन’ या काव्यसंग्रहात आहे. हे त्यांचे चिंतन वरच्या दर्जाचे असून मराठीतील जीवनवादीच नव्हे तर जीवनसन्मुख वाढमयात अधोरेखित व्हावे असे आहे. यातूनच ‘नवे साहित्यशास्त्र’ मांडण्यासाठी ते पुढे सरसावले.

मला भावलेले त्यांचे नंतरचे पुस्तक ‘मुक्तिबोधांची निबडक कविता’ हे

आहे. मराठीतील श्रेष्ठ कवी, मार्क्सवादी विचारवंत, जीवनसन्मुख कादंबरीकार व साहित्यशास्त्रज्ञ प्रा. शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांचा विद्यार्थी राहण्याचा सुयोग मला लाभला. नागपूर महाविद्यालयात पदव्युत्तर अभ्यासासाठी मी नियमित विद्यार्थी होतो. कवी-कलावंत आणि अध्यापक-समीक्षक मुक्तिबोध यांना जवळून पाहिले. डॉ. यशवंत मनोहर यांचे 'समुचित' प्रारंभापासून मी वाचत असे. मुक्तिबोधांचा व त्यांचा क्रणानुबंध त्याचवेळी माझ्या लक्षात आला. 'समुचित'चा मुक्तिबोध विशेषांक त्यांनी मनःपूर्वक काढला. 'मुक्तिबोधांची निवडक कविता' हे साहित्य अकादमीने प्रसिद्ध केलेले पुस्तक आहे. दि. के. बेडेकर यांच्यापासून तर सा. भा. पाटणकर यांच्यापर्यंत समीक्षकांनी मुक्तिबोधांचा वेद्य घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि डॉ. यशवंत मनोहर यांनी केलेले मूल्यमापन श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. मुक्तिबोधांना गद्यप्राय ठरवणाऱ्या रा. श्री. जोग यांना यातून परस्पर उत्तर मिळावे एवढी ही समीक्षा स्पष्ट आहे. डॉ. यशवंत मनोहर यांची याबाबतची समीक्षा अपूर्व आहे.

शरच्चंद्र मुक्तिबोधांचा पिच्छा पुरवणारा दमा, त्यांचा वक्तव्यीरपणा व प्राध्यापकीय प्रामाणिकपणाच्या आड कधीच आला नाही. प्रथम वर्ष एम. ए. ला अवाचिन कविता त्यांनी शिकविली. एक लेखक कवी-कलावंत दुसऱ्या सर्जनशील लेखक-कवी कलावंताकडे कसा पाहतो किंवा विचार करतो याचा अनुभव त्यांच्या अध्यापनात आला. साहित्यातील सामाजिकता मुक्तिबोधांना नेमकी काय अभिप्रेत होती हे जाणवले. त्या दृष्टीने डॉ. यशवंत मनोहर यांनी शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांना चांगला न्याय दिला आहे.

डॉ. यशवंत मनोहर आपल्या भाषण, लेखन व चित्र यातून गेली २५ वर्षे दोन बाबी सतत मांडत आले आहेत. बांद्र धर्म या ऐवजी बांद्र धर्म शब्द रुद्ध करण्याचा त्यांनी कटाक्षाने प्रयत्न केला आहे. धर्म व धर्म यातील फरक स्पष्ट करून धर्म सतत समजावून सांगण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. दलित साहित्य याऐवजी आंबेडकरवादी साहित्य अशी संज्ञा बापरून कटाक्षाने रुद्ध करण्याचा प्रयत्न ते करीत आहेत. हा त्यांचा अटूहास केवळ भावनिक नाही.

बुलडाणा येथील विदर्भ साहित्य संमेलनाचे ते उद्घाटक होते. अध्यक्ष डॉ. द. भि. कुलकर्णी होते. दोन्ही भाषणे मुद्रित होती. दोन्ही भाषणे दोन टोकाची होती. या संमेलनास दोन दिवस मी उपस्थित होतो. वैचारिक ठिणगी उडण्याची भीती खूप होती. परंतु परस्पर सामंजस्य व औदार्य यातून ते टळले. डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक वेगळा पैलू त्यावेळी लक्षात आला. कटूटर वैचारिक भूमिका घेताना ते संयमी राहतात, ती त्यांची मर्यादा नव्हे हे खास.

गेल्या काही वर्षांत त्यांचा जवलून संबंध आला. आमच्या हरिवंश प्रकाशनाने अँड, भगवान पाटील यांचा 'क्रांतीचक्र' काव्यसंग्रह प्रकाशित केला. त्याला त्यांची विस्तृत-विवेचक प्रस्तावना आहे. ही प्रस्तावना मला फार आवडली. 'क्रांतीचक्र'च्या प्रकाशनासाठी डॉ. मनोहर स्वतः आले, त्यांचे उद्बोधक भाषणही झाले. गेल्या चार वर्षांपासून मी नागपूर विभाग ग्रंथालय संघाचा अध्यक्ष आहे. डॉ. रमेश जनवंधु व अशोक खंडाळे या मित्रांच्या स्नेहस्निग्ध वागण्यातून डॉ. यशवंत मनोहर यांचा परिचय अधिक झाला. ग्रंथालय संघाच्या काही कार्यक्रमात आम्ही एकत्र आलो. त्यामुळे त्यांची भाषणे ऐकण्याची संधी मिळाली. चर्चा झाली. त्यातून व्यावसायिक निवृत्तीची बाधा त्यांना झाली नाही हे लक्षात आले. ती बाधा त्यांना होऊ नये, त्यांच्या या व्यासंगात खंड पढू नये ही शुभेच्छा, शुभकामना!

♦ ♦

डॉ. मनोहर : एक प्रश्नावंत लेखक

■ डी. बाय. हाडेकर

डॉ. यशवंत मनोहरांनी प्रथम कवी व पुढे समीक्षक, वैचारिक निवंधकार, कादंबरीकार आदि म्हणून मराठी वाङ्मयाच्या विविध क्षेत्रात मागील उणेपुरे पस्तीस छत्तीस वर्षांपासून विपुल प्रमाणात प्रतिभासंपन्न असे लेखन केलेले आहे. सुरुवातीचा त्यांचा काव्यप्रांतातील विद्रोह जरी मराठीतील पहिला क्रांतिकारक कवी केशवसुताच्या वैचारिक प्रेरणेचा भाग वाटत असला तरी त्याची पाळेमुळे फार खोलवर रुजलेली होती असे दिसून येते. पिढी दर पिढी खदखदत असलेल्या अन्याय, अत्याचार आणि असंतोषाचा काळाकभिन्न अंधार डॉकटरांच्याही जन्मापासूनच वाट्याला आला होता. त्यांच्या पोसलेल्या विद्रोहाला वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची जाणीव लाभली आणि मग त्यांनी परंपरावादी व्यवस्थेचे बाभाडे काढणे अथवा स्थितीप्रिय समाजव्यवस्थेच्या विरोधात काव्य प्रसवणे, इतकेच मर्यादित राहिलेले नाही. डॉ. मनोहरांच्या प्रतिभेला डॉ. आंबेडकरांच्या साहित्याचे भांडार गवसले. डॉ. आंबेडकरांचे आणि त्यांच्या साहित्याचे अध्ययन, मनन, चिंतन डॉ. मनोहरांकरिता मोठा प्रेरणादायी भाग होता. तेथेच त्यांच्या प्रझोचे सर्जन झाले आणि डॉ. मनोहर म्हणू लागले, “मी आंबेडकरांच्या ओठावर उगवलेला प्रलयंकारी सूर्य आहे.” आणि वैचारिक काव्यात नवनवोनमेषशालिनी प्रकट होऊ लागली.

ती पिढ्यान्‌पिढ्या अन्याय, अत्याचार आणि असंतोषाचा भस्मासूर धरणीचे हृदय चिरफाड करून ज्वालामुखीप्रमाणे वर उसळून येण्याची पराकाष्ठ करते. कधी ती म्हणते, ‘मी फासतो उकळते डांबर, तुमच्या तथाकथित देवाच्या तोंडाला, देव उभा करणाऱ्या कारस्थानी शब्दांना, त्या कावेबाज अभिनयसप्ताट कलृप्त्यांना आणि विघातक भावकल्पनांना प्रेरणा देणारा चंद्र, मी उकळत्या

डांबरात बुढवितो.' (उत्थानगुंफा), तर कधी ती योद्धाची भूमिका घेते. 'माझ्या पुढची अटळ युद्धभूमी, जिथे जमीनदोस्त होणारी, तुमची संस्कृती, तुमचा परमात्मा, तुमचे अध्यात्म, तुमची मंदिरे, ही समग्र शस्त्रागारे आणि त्यांचे लाडके मायबाप तुम्ही' (उत्थानगुंफा), तर कधी ती निषेध निर्भत्सना करून 'मृठभरांना कवचकुळले देणारी इथली प्राक्तनवादी तत्त्वज्ञाने, जिवंतपणी जे जगत नाहीत, त्या प्रेतांचा देश कुठे आहे' असा राग व्यक्त करते. तर कधी उपहासाने बहुजनांचे बास्तव टिपते. 'स्वातंत्र्याचे तिकिट काढतो आणि गुलामीच्या गाढीत बसतो आपण.' पण सर्जनशीलता हा ठॉ. मनोहरांच्या लेखनाचा प्राण आहे. 'अंधाराच्या मुठीत गोटू नये, अंधाराला करावे मुठीत बंद' किंवा 'बंधो! राखेत पुन्हा उद्घाणाची रोपे उगवतात, बणव्यात जळालेली झाडे पुन्हा हिरव्या हाका होतात.' (जीवनायन) ते माणूसपण जागवते. माणूस जिंकावा म्हणून मी लिहितो' असे म्हणते च त्याकरिता 'संविधान संस्कृती'चे गोडवे गाते.

प्रझेला उपजत मानण्याची परंपरागत प्रथा आहे. असे असते तर माणसाच्या शारीरिक मानसिक वाढीवरोबर तिचाही विकास झाला असता. पण असे होताना आपण पाहात नाही. परंपरागत उच्चभू वर्ग तर प्रझेला आपली बटीक समजत आलेला आहे. पोथीतील दोन चार श्लोक कंठरवाने तालासुरात म्हणता आले की झाला प्रज्ञावान. घराघरांतून प्रज्ञावान बनविण्याच्या आश्रमशाळा यांनी चालविलेल्या आहेत. या सौंगाढोंगालाही बहुजन समाज आजतागायत बळी जात आलेला आहे. मायबाप इंग्रज सरकारने शिक्षण सर्वांसाठी खुले केले तरी 'आम्हाला शिकून काय बामन बनायचे आहे?' असे तो मोठ्या अभिमानाने सांगत असे. अवडंबर पांघरून झोपी जाणे त्याचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले पाहिजे.

नागार्जुनाने 'प्रज्ञा पारमिता'मधून प्रज्ञा अलौकिक असल्याचे दाखविले आहे. नागार्जुन महायान्यातील माध्यमिक मठाच्या संप्रदायातील होता. कुठे कुठे माध्यमिक मताचा संस्थापक म्हणूनही त्याचे नाव घेतले जाते. नागार्जुनाच्या 'माध्यमक कारिका' हे एक महत्त्वाचे दस्तावेज मानले जाते. नागार्जुनाच्या नावावर बरेच ग्रंथ आहेत. त्यातले खरे किती हा एक संशोधनाचा विषय आहे. नागार्जुनाच्या 'शून्यवाद' हे तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात एक गाजलेले प्रमेय आहे. वस्तुचे अस्तित्व सत् किंवा असत् नसून प्रतीत्यसमुत्पन्न असते, असे बुद्धाने सांगितले होते. नागार्जुनाने त्यावर एक प्रमेय मांडले. 'सत्' नाही, 'असत्' नाही, 'सदासत्' नाही', 'न सदासत्' ही नाही. म्हणजे शून्य असते. शून्य म्हणजे नेमके काय? काहीच नाही म्हटले तर उच्छेदवादाला शरण गेल्यासारखे होते. बुद्धाने तर आपण उच्छेदवादी नाही असे निकून सांगितले होते. येथेच नागार्जुन अलौकिकाला शरण गेलेला आहे, नव्हे त्याने अलौकिकत्वाचा प्रचारही केलेला आहे. नागार्जुन म्हणतो शून्य

म्हणजे काहीच नाही असे नाही, त्यात जे आहे ते अनिर्वचनीय आहे, ते साधारण माणसांना दिसत वा कळत नाही, ते जाणण्याकरिता अलौकिकत्वाची आवश्यकता असते, असे सांगून त्याने संवृत्ती व पारमार्थिक अशा दोन सत्यांचा आधार घेतला. इतकेच नव्हे तर माध्यमक मताचे अनुयायी बुद्धाने सर्वसाधारण जनतेकरिता आणि बुद्धिवंतांकरिता वेगवेगळ्या धम्म सांगितला, असेही ठोकून देत असल्याचे त्यांच्या साहित्यातून दिसून येते. शंकराचार्याचे नागार्जुनाने शोधलेल्या दोन सत्याने भागण्यासारखे नव्हते. राहुल सांकृत्यायन म्हणतात, “शंकराचार्यानि सर्व शक्तिमान एकेश्वराची दीक्षा केरळमध्ये इस्लामकडून घेतली. त्याचे परमात्म्याच्या रूपात मंडन करण्याकरिता दोन सत्याने भागण्यासारखे नव्हते. त्यांनी त्यात प्रातिभासिक हे तिसरे सत्य जोडून अद्वैतवादाची मांडणी केली. शंकराचार्याला ‘प्रच्छुन्नबुद्ध’ म्हणतात ते उगीच नव्हे.

थोडक्यात नागार्जुन अलौकिक झानाला प्रज्ञा मानतो, जसे नागार्जुनाला प्रज्ञा हे अलौकिक तत्त्व वाटते तसे डॉ. आंबेडकरांना अजिबात वाटत नाही. डॉ. आंबेडकर प्रझोला सुझाता अथवा समजूतदारपणा मानताना दिसतात. इतकेच नव्हे तर ते नागार्जुनाच्या बहुचर्चित शून्याचीही परिभाषा देताना दिसतात. डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, ‘शून्यतेमुळे सर्व अस्तित्व शक्य होते ही गोष्ट फार थोड्यांच्या लक्षात येते. शून्यतेशिवाय काहीही शक्य झाले नसते. सर्व वस्तुच्या स्वभावाच्या अनित्यतेवरच इतर दुसऱ्या वस्तुचे अस्तित्व अवलंबून असते. द्वंद्वात्मक भीतिकवादात याला वेग म्हटलेले आहे. यावर विपुल लेखन झालेले आहे. म्हणजे थोडक्यात प्रज्ञा ही देखील उपजत वा अलौकिक शक्ती नसून ती प्रतीत्यसमुत्पन्न अशीच आहे. ती घडविण्यात, अर्थातच माणसाला अपार मेहनत, प्रयत्न तसेच अध्ययन, चिंतन, मनन करावे लागते. एके ठिकाणी जे.पी. सार्व म्हणताना दिसतो “To be is to live, to live is to act, to act is to choose, and to choose is to invent values, to invent values is to be responsible and to be responsible is to be moral...”

अखिल मराठी वाङ्मयीन क्षेत्रात डॉ. मनोहरांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. त्यांनी साहित्यात आपले स्वतंत्र असे वेगळे व्यक्तिमत्त्व निर्माण केले आहे. त्यांनी भाषेला नवनवीन शब्दाच्या अभिषेक चढवून शब्दार्थांला लांबी, रुंदी आणि खोली बहाल केली आहे. परंपरागत शब्द वापरल्न खूपच गुळगुळीत आणि अर्थहीन बनत गेले होते. अर्थाचे गांभीर्य गमावून बनलेल्या अशा अनेक शब्दांना डॉ. मनोहरांनी नवनवीन आकार देऊन अर्थग्रंथ बनविले आहे. डॉ. मनोहर, ज्याप्रमाणे टंकसाळीतून नाणी पाढली जाते, त्याप्रमाणे शब्द पाढतात. नवनवीन शब्द नवनवीन अर्थात पेश केले जातात. शब्द जर आपला मूळ अर्थच गमावून बसले

तर काय करणार? नुसते हात चोळीत बसणार काय? जे.पी. सार्व अन्य एका ठिकाणी म्हणतात, If the words are sick, it is upto us to cure them. आजारी शब्दावर उपचार करण्याची डॉ. मनोहरांची शैली अगदी वाख्याणण्यासारखी आहे.

वाढमयात सर्वत्रच फार पूर्वीपासून भौंगळ भावनातिरेकाला फार महत्त्व प्राप्त झाले होते. याची पालेमुळे यात्वात्मक धर्माच्या सोमपेय, सुरापानादि धार्मिक विधीपर्यंत जाऊन भिडतात. त्याकाळी पुरोहित नशेत बेधुंद होऊन नाचायचा. हातवारे करून काहीबाही बरलायचा. तथाकथित ईश्वराशी तादात्म्य पावण्याचा हा प्रकार सर्वच आदिम टोळ्यांत आजदेखील पाहावयास मिळतो. त्यांच्या भावनातिरेकातील बरलुण्याला ईश्वरीय आळा मानण्याचा प्रधात होता. या भावनातिरेकाचे अलौकिकत्व अवाधित राखण्यास धर्मसंस्थेने अहमहमिकेची भूमिका अदा केली. हाच अलौकिकतेचा पाट बहात बहात वाढमयीन क्षेत्रात अलगाद मिसळून गेला आहे. भावनातिरेकाला अलौकिकत्वाचे पाठबळ असल्यामुळे भावनातिरेकाने वाढमयीन क्षेत्रात बराच धुमाकूळ माजविला आहे. पण आंगल विद्वान टी.एस. इलिएट म्हणतात की 'काव्य म्हणजे भावनातिरेकाने भरकटणे नव्हे तर कवीची भावनेपासून सुटका झाली पाहिजे. काव्य म्हणजे त्यांच्या व्यक्तित्वाचे प्रदर्शन नव्हे. त्या व्यक्तित्वापासून मुक्त झाले तरच काव्य प्रसवते. म्हणजे जनसमृहातील मानवाचे भाव्य लिहिण्याकरिता त्याला तटस्थ, डोळस आणि सम्यक भूमिका घेता आली पाहिजे, कारण मानवी जीवनाची चिकित्सा करणे म्हणजे काव्य असते, असे प्रसिद्ध आंगल विद्वान मेंथु अँर्नाल्ड सांगतो, त्यात खूपच तथ्य आहे. या पाश्वभूमीवर डॉ. मनोहरांची वाढमयीन मूल्ये अभ्यासणे, हा एक 'मनोहारी' कार्यक्रम ठरतो.

डॉ. मनोहरांनी डॉ. आंबेडकरांचे साहित्य अभ्यासून, त्यावर सखोल चिंतन, मनन करून आंबेडकरवादाची सुस्पष्ट मांडणी करण्याचा जो प्रयास केला, तो अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो. त्यामुळे साहित्यिकांचे नव्हे तर सामान्य वाचकांचेदेखील वैचारिक दिग्दर्शन होण्यास फार मोठी मदत मिळते. पूर्वी दलित साहित्य अशी मोघम स्वरूपाची संझा वापरण्याची प्रथा होती. 'दलित' हा शब्द डॉ. आंबेडकरांनी १६ नोव्हेंबर १९२८ च्या बहिष्कृत भारताच्या अंकात वापरला होता, असे दिसते. त्यावरून ही संझा घेतली गेली असावी. दलित साहित्यात इतक्या समासम विचारी लोकांनी विचरण केले होते की त्यातील भेसळयुक्त विद्वृपता असहा झाली होती. त्याची नेटकी व्याख्या देणेही अशाव्य झाले होते. सर्वच आम्ही आंबेडकरी प्रेरणेने लिहितो असे सांगून काहीबाही लिहू लागले होते. काही दलित जातीच्या लेखकांनी काहीबाही लिहिले तरी ते आंबेडकरांना

अपेक्षित दलित साहित्य होते, अशी समजूतच्या करून घेतली होती. त्याचप्रमाणे परंपरागत पठडीतील एखादा लेखक एखादे दीनदुबळे पात्र निवडून त्याच्या लक्तराच्या बाबड्या उडवून शेखीही मिरवीत होता. मध्यांतरी भारतीय कॉमरेड्सना तर आपणच दलितांचे एकमेव कैबारी आहोत, अशी स्वप्नेही पडायला लागली होती. मार्क्सच्या नावावर भारतीय कॉमरेड्सनी जसा धुडगुस घातला तसाच कित्येक लेखक आंबेडकरवादी प्रेरणेचे आभास निर्माण करीत होते. त्याला कुठेतरी आवर बसणे आवश्यक होते. आंबेडकरवादी दर्शन हे एक स्वतंत्र तत्त्वज्ञान आहे, हे कित्येकांच्या लक्षातच आलेले दिसत नाही.

वस्तुत: मार्क्सवाद व आंबेडकरवाद ही दोन्ही दर्शने भौतिकवादी पायावरच उभी आहेत, त्यामुळे तसे पाहाता, त्यांच्या आपसात परस्पर विरोधी मते निर्माण होण्याचा प्रश्न उपस्थित होऊ नये, पण भारतीय कॉमरेड्स हे जन्मजात उच्चजातीय वंशाच्या नेतृत्वाने ग्रासले असल्याने त्यांनी मार्क्स आणि एंगल्सच्या तत्त्वज्ञानाचा त्यांना अपेक्षित अर्थ घेतला आहे. मार्क्स धर्माला अफीमची नशा म्हणतो. पण भारतातील कोणत्याही कॉमरेडने बहुजनाची पिल्लवणूक करण्याकरिता प्रस्थापित वर्णाश्रम धर्माविरुद्ध साधा ब्रदेखील काढलेला नाही. उलट तथाकथित जन्मजात श्रेष्ठवाचा उपयोग भारतीय कॉमरेड्सचे नेतृत्व प्राप्त करण्याकरिता केला. ऐतिहासिक सामाजिक घडामोडी केवळ अर्थकारणाबरहुकम घडतात एवढेच ते मार्क्स आणि एंगल्सचे तत्त्वज्ञान सांगतात. पण मार्क्स आणि एंगल्स यांनी अर्थकारणाबरोबर अन्य कारकांचाही उहापोह केलेला आहे. त्यावर ते मीन पाळतात. आंबेडकरवादाचा मार्क्सच्या ध्येयधोरणाला विरोध असण्याचे काही कारण नाही. 'आम्ही जोडीने काळमार्क्स घेऊ किंवा' असे डॉ. आंबेडकर एकदा म्हणाले होते. यावरूनही हे स्पष्ट होते की आंबेडकरवादाचा पिल्लवणूकीविरुद्ध संघर्ष असा समान कार्यक्रम आहे. पण दोन्हीच्या साधनसुचिता व प्राप्त करावयाच्या ध्येयधोरणात खूपच तफावत आहे. आंबेडकरवादाचे अंतिम ध्येय धम्म म्हणजे समदृष्टी आहे. ती भारतीय कॉमरेड्सच्या नेतृत्वाला पेलण्यासारखी नाही.

पाश्चिमान्त्य जगतात घडून आलेल्या क्रांतीचे परिणाम अतिशय मर्यादित प्रमाणात असल्याने इतिहासाने नोंदले आहे. एकदा सत्ता परिवर्तन झाले की सामाजिक परिवर्तन आपोआप घडून येईल, अशी क्रांतीकांत्यांची अटकळ होती असे दिसते. फ्रान्सच्या ऐतिहासिक क्रांतीनंतर काही काळ अराजक माजते व फ्रान्सची जनता नेपोलियन बोनापार्टला लुईसच्या जागी सप्लाट म्हणून स्वीकारताना दिसते. तिकडे इंग्लंडमध्येही यशस्वी क्रांती घडून येते. पण क्रॉमवेलच्या मृत्यूनंतर पुन्हा इंग्रज (सीमीत का होईना) राजेशाहीला शरण गेलेली दिसते. या विषयावर

शेवत्सपियरने त्याच्या 'ज्युलिएस सिझर' नाटकात मोठा मार्मिक प्रसंग चितारला आहे. सिझर हा रोम प्रजासत्ताकाच्या ट्रिब्युनचा निवडलेला कॉन्सल कारभारी असतो. कॅशियसच्या राजकारणाला बळी पढून ज्युलिएस सिझरचा खुद मित्र ब्रुटस् रोमचे प्रजासत्ताक वाचविण्याकरिता एक दिवस त्याच्या कार्यालयातच ज्युलिएसचा खून करतो. आपल्या कृत्याचे समर्थन करण्याकरिता लोकसमूहाला संबोधन करतो. प्रजासत्ताक पद्धतीचे गुणगान कथन करून तो सांगतो, रोमचे प्रजासत्ताक वाचविण्याकरिता मी ज्युलिएस सिझरचा खून केला. त्यावर जनतेतून उत्स्फूर्त आवाज आला. 'वा! छान! आता तुम्ही समाट बना!' ब्रुटसची यापेक्षा वेगळी कोणती अशी शोकांतिका असू शकते?

क्रांती समाजपरिवर्तनाचे अमोघ शस्त्र आहे. पण त्याकरिता सामाजिक, बौद्धिक आदि सर्वच स्तरावर प्रबोधन होण्याची आवश्यकता असते. रक्तरंजित वा घडपशाही मार्गाने घडवून आणलेली क्रांती तिच्या अंगभूत उज्जेने व्यवस्थेला फार मोठा धक्का देते. त्यामुळे धरणीकंप होऊन जो ज्वालामुखी बाहेर पडतो त्यात बरेच काही (काही वाईट तर काही चांगलेदेखील) जवून खाक होऊन जाते. एकदा का ज्वालामुखी विझला व धरणीकंप थरथर करत थांबला की पुन्हा नेहमीच्या प्राकृतिक नियमाप्रमाणे सर्व काही मिळेल त्या ठिकाणी थोड्या बहुत मूळच्या प्रमाणेच स्थिरस्थावर होऊ पाहतात. त्यात बदल घडून येत नाही असे नाही तो तर प्राकृतिक नियमच आहे. पण तो क्रांतिकारकांना अपेक्षित असतो तसा आणि तितका असतोच असे नाही. इंग्रजी राजवटीविरुद्ध भारतीय चळवळीत भाग घेणाऱ्या प्रतिनिधींचे मनोगत जाणले तर पुरेसा खुलासा होण्यास चांगली मदत होईल. कित्येकांना तर उठाव करून चूक केल्याचा पश्चात्ताप अस्वस्थ करीत असल्याचे दिसते. एकदा विझलेली माणसे पुन्हा पुन्हा पेटविता येत नाहीत.

डॉ. मनोहरांवरदेखील ते मार्क्सवादी कॉमरेड असल्याचा सुरुवातीला शिक्का मारला गेला होता, कारण त्यांनी मार्क्सवर एक कविता लिहिली होती. त्याचा खुलासाही त्यांनी आपल्याच शब्दात दिला. ते म्हणतात, "ज्या प्रजावंताविषयी मला आदर आहे, मार्क्स त्यापैकी एक आहे. त्यांच्याविषयी मी कविता लिहिली आहे, हे कारण आहे, पण मार्क्स माझी प्रेरणा नव्हे. माझे रक्त अक्षरवद्ध होण्यासाठी धावायला लागले. त्याला कारण आंबेडकरच." आंबेडकरवादावर सूत्रवद्धरित्या विपुल लेखन त्यांच्या हातून घडल्यानंतर मात्र त्यांच्यावरील रुसवे फुगवे बरेच कमी झाले असतील, असे वाटते. परिवर्तन प्रतीत्य समुत्पन्न असते. त्याकरिता समाजाचे उचित शिक्षण प्रबोधन होणे अगल्याचे असते. त्यात आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्याची आणि ते टिकविण्याची क्षमता असली पाहिजे. अन्यथा

पुढारलेल्या शिक्षणाचा उपयोग जुनेच पशूदैवत लक्षणवादी देवांचे उदात्तीकरण आणि सुशोभीकरण करण्याकरिता होत असतो.

आंबेडकरवादी सौंदर्यशास्त्राची संकल्पना मांडून डॉ. मनोहरांनी समीक्षाक्षेत्रात फार मोठी मोलाची भर घातली आहे. वस्तुतः सौंदर्यशास्त्र हे समीक्षा व्यापारात बापरल्या जाणाऱ्या संकल्पना, मूल्ये, विधाने, सौंदर्यादि निकषाचे शास्त्र आहे. त्याला तत्त्वज्ञानाची एक शाखा मानण्याची प्रथा पडली आहे. संकल्पना, मूल्ये, सौंदर्यादि कल्पना ही सामाजिक व्यवहारातून निर्माण झालेली असतात. त्यात शाश्वत असे काहीही नसते. मागे कलेला अलीकिक समजून कलेकरिता कला आणि जीवनाकरिता कला हा वाद नासी. फडके आणि वि. स. खांडेकर यांच्यात बराच काळ गाजला होता. सत्य केवळ शाश्वत असते, बाकी शेष मिथ्या, हा प्रवाह ब्राह्मणी तत्त्वज्ञानाला अगदी आवडता विषय आहे. तेच वेगवेगळ्या स्वरूपात मांडले जाते. 'सत्यं शिवं सुंदरम्' हे भारतीय सुभाषित जॉन किटस् या आंग्ल कवीच्या 'Truth is beauty, beauty is truth' ह्या महाबाक्यावरून घेतलेले दिसते. सत्य शाश्वत, त्याबरोबर सौंदर्यदेखील शाश्वत असे आग्रही प्रतिपादन भारतीय साहित्यातून मांडलेले दिसते. आंग्ल वाड्मयातील एक श्रेष्ठ विचारवंत डॉ. जॉनसनचा पटूशिष्य व चरित्रकार डॉ. बॉस्वेलने What is truth? हा प्रश्न डॉ. जॉनसनला विचारला होता. डॉ. जॉनसन त्यावर उत्तरला. There is no absolute truth, my boy, every truth is relative.

♦ ♦

शब्दांचे महाभाष्यकार डॉ. यशवंत मनोहर

■ पार्थ पोळके

इंदापुर तालुक्यातील बावडा गावात दलितांच्या पाणवळ्यात सवणीनी मेलेल्या गुराची हाडे टाकली आणि बावड्याच्या दलितांवरती गावकऱ्यांनी बहिष्कार टाकला. महाराष्ट्रात एकच खळबळ उडाली. पंचवीशी-तिशीत असलेला दलित तरुण पेटून उठला. डॉ. बाबासाहेबांनी भारतीय घटनेत मागासवर्गीयांच्या शिक्षणासाठी राखीव जागांची तरतुद करून ठेवली होती. १९६५ पर्यंत त्याचे काही अंशांनी परिणाम दिसून घेत होते. शिक्षणाने तयार झालेली बौद्धांची दुसरी फळी या काळात तयार झाली होती. प्रचंड वाचन, चिंतन चालू होते. जगभरात उपेक्षितांच्या चळबळीचे संदर्भ ही मंडळी गोळा करीत होती. अमेरिकेत नियोनी वळैक पैथर ही चळबळ सुरु केली होती. त्याचा परिणाम महाराष्ट्रातील दलित समुहावरती, विशेष वाचक असलेल्या समुहावरती होत होता. एक विचारशील तरुणमन वेगळ्या भरारीची तयारी करीत होते.

डॉ. बाबासाहेबांच्या बरोबर असलेले दलित पुढारी सुस्तावले होते. रिपब्लिकन पक्षाचे सापडतील तेवढे तुकडे घेऊन बाबासाहेबांच्या काळातील पुढारी पळत होते. काहीनी हे तुकडे जमवून घेण्यापेक्षा मोठ्या प्रवाहात सामील होण्याचा निर्णय घेऊन काँग्रेसवासी झाले होते. अशा या परिस्थितीत बावडा प्रकरण घडले आणि दुसऱ्या फळीच्या डोक्याला झिणझिण्या आल्या. थंड पडत चाललेल्या मुठी वळल्या गेल्या आणि महाराष्ट्रात 'दलित पैथर्स'चा जन्म झाला.

विचाराचा पक्केपणा, डोक्यात शब्दाची आग असलेली ही फळी अनेक आघाड्यांवर दंड ठोकून उभी राहिली. साधारणपणे चळबळीत परिवर्तनाचा विचार साहित्याद्वारे मांडणारा एक वेगळा गट आणि रस्त्यावर उभा राहणारा दुसरा गट अशी चळबळीची मांडणी होती. दलित पैथर्समध्ये विचार मांडणारे

आणि रस्त्यावर येणारेही तेच होते.

विचाराची आयुधे, कादंबन्या, कविता, ज्याच्या विचाराने आपण उभे आहोत त्या क्रांतीसूर्य डॉ. बाबासाहेबांची भूमिका सांगणारे कार्यकर्तेच कवी होते. कादंबरीकार, समीक्षक होते. कादंबरीकार, समीक्षक असणारे असे शिकले सवरलेले होते. तसेच ते झोपड्यात राहणारेही होते. रस्त्यावर बाबासाहेबांची कवणे म्हणणारेही होते. त्यांनी तथाकथित रिपब्लिकन नेत्यांच्या नाकतेंपणाला आव्हान दिले. असे आव्हान देणारे अनेक आंबेडकरी सेनिक, सेनापती होते. त्यापैकीच डॉ. यशवंत मनोहर हे एक सेनापती. यशवंत मनोहर तथाकथित रिपब्लिकनच्या नाकतेंपणावर तुटून पडले. एका नवनिर्मितीचा धगधगता अंगार जिभेवरती घेऊन डॉ. बाबासाहेबांच्या क्रांतीची, शब्दांची अग्निफुले मध्यमवर्गीय समाजावर फेकत गेले.

डॉ. बाबासाहेबांच्या या प्रेरणा अनेकांना मिळाल्या. परंतु बाबासाहेबांनी निर्माण केलेल्या छावण्यांमध्ये जाण्याची ओढ औरच. आपण कुठेही असलो तरी बाबासाहेबांच्या ज्या मातीला, ज्या दगडविटांना स्पर्श झाला त्याठिकाणी आपण जावे आणि त्या ठिकाणी छावणीची धग आपल्याला लागावी, त्या धगीच्या शब्दांनी रानरान पेटवावे अशी लहानपणापासूनच काही जणांमध्ये भावना निर्माण झाली. जरा कळतपण झाले की अनेकजण बाबासाहेबांनी निर्माण केलेल्या छावण्या शोधत होते. कोणी बेळगाव, निपाणी, सातारा, कोल्हापूरपासून निघत होते. कोणी रत्नागिरी, ठाण्याहून निघाले. कोणी धुळे, जळगाव, मालेगावकडून निघाले. कोणी भंडारा, चंद्रपूर, नागपूरहून निघाले. डॉ. बाबासाहेबांनी औरंगाबाद छावणी विभागात मिलिंद महाविद्यालय सुरु केले. पूर्वाश्रमीच्या महारांच्या पोराबाळांना औरंगाबादच्या छावणीतील मिलिंद महाविद्यालय आंबेडकरी विचारांची अग्निफुले वेचावयास बोलवीत होते. मिलिंद महाविद्यालयात कला, विज्ञान, कॉर्मस विषयात दाखल व्हा, वैदिक ब्राह्मण धर्मवाद्यांनी तुम्हाला अक्षर कळू दिले नाही. पुस्तक वघू दिले नाही. आता जगाच्या या ज्ञानसागरात बुडा असा संदेश औरंगाबादच्या छावणीतून महाराष्ट्रात गेला.

नागपूर जिल्ह्यातील काटोल तालुक्यातील येरला गावातला यशवंत मँट्रीक झाल्यानंतर औरंगाबादला आला. आता आमच्या एकमेकांच्या ओळखी आहे. परंतु आम्हीतरी एकमेकांची जन्मगावे कुठे वधितलीत? खरंतर डॉ. रावसाहेब कसवे, दया पवार, अर्जुन डांगळे, भीमसेन देठे, डॉ. भाऊ लोखंडे, राजाभाऊ ढाले, केशव मेश्राम, वामन होबाळ, नामदेव ढसाळ यांची जन्मगावे बघण्यात

आणि ते जन्मलेली ती घरे आज बघण्यात वेगळाच अनुभव येऊ शकतो.

काटोलला आंबेडकरवादी मराठी साहित्य संमेलनाला संयोजकांनी बोलावले. यशवंतदादांच्या घरी नागपूरला गेलो आणि तिथून दादांबरोबर काटोलला गेलो. तसा काटोल फार सुपीक भाग नाही. भली मोठी शेती, उत्तरेच्या बाजूला थोडासा डोगरी भाग अशा काटोलला साहित्य संमेलनासाठी भेटलो. थोरली माणसे डॉ. भालचंद्र मुणगेकर वगीरे मंडळी आली होती. साहित्य संमेलन सुरु होण्यापूर्वी नेहमीप्रमाणे खेड्यातील लोकांची सवय असल्याने लोकांना विचारत होतो, कुठचे? काय? बरेच लोक सांगत होते आम्ही यशवंतसाहेबांच्या गावचे, 'येरल्या'चे. डॉ. यशवंत मनोहर आतापर्यंत नागपूरचे समजत होतो. काटोलला गेल्यानंतर यशवंतदादांच्या गावाचा खरा पत्ता लागला.

यशवंतदादांच्या गावाचा पत्ता लागल्याने ढोक्यात अनेक प्रश्न निर्माण झाले. डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारकांतीने झापाटलेला हा माणूस या तालुक्यातील एका छोट्याशा खेड्यातून औरंगाबादमध्ये बाबासाहेबांनी निर्माण केलेल्या ज्ञानाच्या छावणीत मिलिंद महाविद्यालयातच का गेला? बाबासाहेबांनी धर्मातर केले तेव्हा यशवंतदादांचे वय अवधे १३ वर्षांचे, धर्मातरानंतर ४ ते ५ वर्षांनी यशवंतदादा मैट्रीक झाले. डॉ. बाबासाहेबांच्या धर्मातर क्रांतीचा जबरदस्त प्रभाव विदर्भावरती असताना यशवंतदादांनी औरंगाबाद का निवडले? याचे उत्तर पुढे बी.ए., एम.ए. होऊन मिळाले नाही तर डॉ. बाबासाहेबांच्या क्रांतीच्या शब्दाची 'अग्निफुले' आपल्या साहित्यातून मांडावयास त्यांनी सुरुवात केली. तेव्हा येरला काटोल ते औरंगाबाद या शिक्षणासाठी केलेला प्रवास दिसून येतो आणि या पिढीतील इतरांप्रमाणे यशवंतदादांना डॉ. बाबासाहेबांनी निर्माण केलेल्या विचाराच्या अंती छावणीत मिलिंद महाविद्यालयात का यावेसे वाटले याचे उत्तर मिळते.

मिलिंद महाविद्यालयातून बी.ए.(ऑनर्स), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठातून एम.ए. होऊन यशवंतदादा आपल्याला मिळालेला परवान्याचा वापर पोट भरण्यासाठी वापरत बसले नाहीत तर डॉ. बाबासाहेबांच्या वैचारिक क्रांतीचा वारसा पुढे चालवत राहिले. प्राध्यापकाची नोकरी स्वीकारून जुन्या नोटसूची भेंडोळी उलटीपालटी करून कॉलेजच्या चार भिंतीत आणि घर असा व्यवहार यशवंतदादांनी केला नाही, तर महाराष्ट्रातल्या तमाम चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांबरोबर आपले संबंध, आपली नाळ बांधून ठेवून डॉ. बाबासाहेबांची वैचारिकता चळवळीतील कार्यकर्त्यांना सांगत महाराष्ट्रभर फिरत राहिले. चळवळीतील कार्यकर्त्यांच्यामार्फत डॉ. बाबासाहेबांच्या समाजातील

शेवटच्या माणसापर्यंत पोहचण्याची धडपड यशवंतदादा करताहेत.

क्रांतीला नुसती कार्यकर्त्यांची भरती असून चालत नाही. त्यासाठी निरनिराळ्या स्वरूपाच्या वाढमयाची गरज असते. क्रांतीचे वाढमय आपण ज्याचे वारस आहोत त्याच्या वारसदाराने समाजापर्यंत पोहचवायचे असते. डॉ. यशवंतदादा हे बाबासाहेबांचे वारसदार आहेत. डॉ. यशवंतदादांनी बाबासाहेबांचा क्रांतिविचार आपल्या लेखणीतून, भाषणातून, महाराष्ट्रभर सांगितला आहे आणि सांगत आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्या समाजाचे दुःख, वेदना घेऊन आयुष्यभर लढत राहिले, त्याच समाजाचे दुःख, वेदना यशवंतदादा आपल्या लेखणीने शब्दबद्ध करीत राहिले आणि करीत आहेत.

क्रांतीसाठी प्रस्थापितांचे पितळ उघडे करणारे वाढमय हवे असते. सर्वसामान्यांच्या वेदना, दुःख, त्यांच्या भावना व्यक्त करून या समाजात अन्याय, अत्याचारविरोधी लढणारे एक मन तयार करणारा नवीन लोकसंचिताचा ठेवा निर्माण करणारा शब्द त्या क्रांतिसमूहाला यायचा असतो. त्या 'शब्दा'ने तो समूह पेटून उठला पाहिजे. डॉ. यशवंतदादांनी 'उत्थानगुंफा' लिहिले. ती क्रांतिगीते होती. या क्रांतिगीतांनी १९७९ च्या काळात महाराष्ट्राच्या मनात एक 'धग' निर्माण केली. आजही 'उत्थानगुंफा' घेऊन अनेक विचारवंत कार्यकर्ते उत्थानगुंफाला आपले जीवनाचेच काळ्य मानतात. ते त्यांचे जीवन यातून व्यक्त झाले आहे असेच मानतात.

डॉ. यशवंतदादांनी लिहिलेले प्रत्येक पुस्तक हे डॉ. बाबासाहेबांच्या वैचारिक वारशाचेच अपत्य आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्या वैचारिक वारशाचा वंशवेल डॉ. यशवंतदादांनी वाढवलेला आहे आणि तो पुढे चालविला आहे.

'उत्थानगुंफा', 'मूर्तिभंजन', 'जीवनायन' या कवितासंग्रहात बाबासाहेबांच्या समाजासाठी त्यांनी काम केले आणि आजही करीत आहेत.

डॉ. यशवंतदादा हे प्राध्यापक असल्याने आणि साहित्यक्षेत्रात काम करीत असणाऱ्याने साहित्य हे मानवाच्या सुख-दुःखासाठी असले पाहिजे ही इहवादी भूमिका घेऊन पुढे जाणे असल्याने इतरांनी समाजासाठी मानवी सुख-दुःखासाठी काही लिहिले आहे का? हे तपासणे गरजेचे आहे. त्याची चिकित्सा होणे आणि कोणी समाजाभिमुखता सोडून काही लिहीत असतील तर त्या निरुपयोगी साहित्याची चिरफाड करणे हे क्रांतिकारक साहित्यिकाचे काम आहे. ही क्रांतिकारक समीक्षा हे कोणत्यातरी क्रांतिकारक महामानवाच्या विचाराचा

बारसा असतो, यशवंतदादांनी 'दलित साहित्यः सिद्धान्त आणि स्वरूप', 'स्वाद आणि चिकित्सा', 'निबंधकार डॉ. आंबेडकर', 'दलितसाहित्य चिंतन', 'आंबेडकरी आस्वादक समीक्षा', 'समाज आणि साहित्य-समीक्षा', 'आंबेडकरी चळवळ आणि साहित्य' इत्यादी पुस्तके लिहिली आहेत. ज्याचे प्रस्थापितांचे वाढमय हे व्यक्तिगत अथवा शोषणाच्या मूल्याचेच मैथुन करणारे आहे, त्याची चिरफाड केल्याशिवाय समाजाभिमुखता वाढमयातून निर्माण होणार नाही. वाढमयात समाजाभिमुखता असणे गरजेचे असतेच हा डॉ. यशवंतदादांचा आग्रह आहे.

डॉ. यशवंतदादांनी काळाच्या बरोबर समाज बदलण्याचा आग्रह कायम ठेवला आहे. बाबरीमशीद विध्वंस आणि मंडळ कमिशन या १९२२ सालातील महत्त्वाच्या घटना आहेत. या देशातील संस्कृतीवर हक्क सांगणारे आणि बहुजन समाजाचे 'मूळच' 'Roots' नष्ट करू पाहणारे विचार गेली हजारो वर्षे कार्यरत आहेत आणि हा विषमतावादी, जातिवादी, वर्णवादी विचार करण्यासाठी त्या विचारवंतांनी राजकारणाच्या आणि या सर्वांचे समर्थन करणाऱ्या आर.एस.एस. सारख्या संघटनांनी इथल्या एकत्र असणाऱ्या समुहाचे विघटन, वर्ण, जातीत करीत असतानाच त्यांची सांस्कृतिकता ही वेगळी आहे, अशी मांडणी केली. व्यवहार आणि अशी मांडणी करणारे परकीय आर्यवंशीय वैदिक ब्राह्मणवादी मंडळी एत्तदेशीय समुहाचे नामाभिधान हक्क नसताना करीत राहिले. हे नामाभिधान हे त्याच्या स्वतःच्या आयडेंटीटीला बाधा येऊ नये यासाठी करीत राहिले. त्यातून कोणाला बनवासी, कोणाला 'दलित' असे शब्दप्रयोग वापरून ते प्रचलित केले, तर काही करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. हे सर्व डॉक्युमेंटरी पुस्तकातून, वर्तमानपत्रातून निरनिराळ्या प्रचार माध्यमातून ते करतात. आता या वैदिकांनी केलेल्या नामाभिधानाला बहुजन समाजातून विरोध होत आहे. आदिवासी ना बनवासी असे हे परकीय वैदिकवादीय ब्राह्मण म्हणतात आणि त्यांचा संघर्ष चालू आहे. आम्ही बनवासी नाही. आम्हाला बनवासी म्हणून उपरे ठरविले जात आहे. आमची मूलनिवासी असणारी ओळख नष्ट करण्याचा डाव आहे. हाच प्रकार इथल्या गावकुसाबाहेरच्या एका मोठ्या समुहाला 'दलित' हा शब्दप्रयोग ते वापरत राहिले. त्यांनी तो प्रचलित केला. त्याला आता विरोध होऊ लागला आहे. आणि तो योग्य आहे. कोण दलित, कोण बनवासी? आम्ही 'मूलनिवासी' आहोत. आज या देशाचे मालक आहोत हा आवाज बुलंद होत आहे. हे दलितत्व आम्हाला नको आहे. आमच्या समुहासाठी चालू असलेली ही वैचारिकता दलित नावाने चालवीत आहात. तेही आम्हाला मान्य नाही. आता आमची वैचारिकता आंबेडकरांनी सांगितलेली वैचारिकता आहे. त्याच रस्त्याने आम्ही जात आहोत. डॉ. यशवंतदादांनी दलितत्व, दलित

साहित्य नाकारले आहे, आणि आज या शोषित समाजाची वैचारिकता 'आंबेडकरी' नावाने ओळखली जाईल असे जाहीर केले. त्याची वैचारिक मांडणी करून दलित साहित्य नाही तर आंबेडकरी साहित्य हे मांडले. डॉ. यशवंतदादांनी मांडले आणि केकांनी ते स्वीकारले आहे.

आता आम्हीच आपले बाप आहोत, ही भूमिका आंबेडकरी वैचारिकता आहे. डॉ. यशवंतदादा महाराष्ट्राच्या वैचारिक क्रांतीचा वारस आहेत.

डॉ. यशवंतदादांनी ही वैचारिकता गतिमान करण्यासाठी 'दलितत्व' हे आमचे नाही. भारतीयत्व मूलनिवासी ही आमची ओळख आहे. आम्ही शाक्य कुलोत्पन्न सिद्धार्थाचे वारस आहोत, त्यांच्या धर्माचे पाईक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते आणि डॉ. आंबेडकरांचा वारसा चालवीत आहोत. आम्ही त्यांचे जैविक अपत्य आहोत, तसेच वैचारिक अपत्य आहोत.

१९५६ साली डॉ. बाबासाहेबांनी बुद्धाचे वारसदार म्हणून स्वतःला जाहीर केले. डॉ. यशवंतदादांनी बुद्धांवरती अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. बुद्धच जगाचा मुक्तिदाता आहे. बुद्धाच्याशिवाय या जगाला पर्याय नाही. ही भूमिका महत्वाची आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९५६ साली अशोका विजयादशमी दिवशी बुद्धाचा धर्म स्वीकारला आणि भारतात बुद्धाच्या विचाराचे पुनर्गमन झाले. याच मातीत जन्मलेला शाक्य क्षत्रिय शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या 'सिद्धार्थ' शाक्यने जगापुढे एक मानवमुक्तीचे तत्त्वज्ञान मांडले. १/३ जगाने हे तत्त्वज्ञान स्वीकारले. परंतु परकीय वैदिकधर्मीय आर्यवंशीय ब्राह्मणांनी बुद्धविचाराला अनेक युक्त्या-प्रयुक्त्या करून या देशात रुजू दिले नाही. त्यांच्या विचाराचा पराभव बुद्धांच्याच देशात करण्यात वैदिकधर्मीय यशस्वी झाले. बाबासाहेबांनी बुद्धाला पुन्हा उभे केले आणि बुद्धच या मानवजातीला तारू शकतो. समतेच्या मानवमुक्तीचा महान तत्त्ववेत्ता, निर्माता बुद्ध आहे, हे भारतीय जनतेला डॉ. बाबासाहेबांनी पटवून दिले. डॉ. यशवंतदादा हे बाबासाहेबांच्या तत्त्वविचाराचे अनुयायी आहेत. धर्म म्हटले की अनेक गोष्टींची सरमिसळ करण्यात येते. अनुयायांबरोबर अनेकजण सहभागी होतात. त्यामुळे बुद्ध धर्म तत्त्वज्ञान मानव, व्यक्तिपुढे, समुहापुढे मांडले जात नाही. डॉ. बाबासाहेबांनी बुद्धविचार स्वीकारल्यानंतर थोड्याच दिवसात डॉ. बाबासाहेबांचे महापरिनिर्वाण झाले. त्यामुळे आपण स्वीकारलेल्या या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करण्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वेळ मिळाला नाही. डॉ. यशवंतदादा आज ते काम करताहेत, विशेषत: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वीकारलेल्या धर्मदिनाच्या या

सुवर्णमहोत्सवी वर्षात बुद्ध धम्माची गरज काय आहे? अशी लक्षण माने यांना यशवंतदादांनी जी पत्रे लिहिली आहेत, ती बाचनीय आणि महत्त्वाची आहेत. डॉ. यशवंतदादांनी बुद्धाचा तात्त्विकपणा आपल्यासमोर ठेवला आहे. डॉ. बाबासाहेबांचे क्रांतिविचार बुद्धांपर्यंत येऊन थांबतात. अनेक कवितासंग्रह, समीक्षाग्रंथ लिहिणाऱ्या डॉ. यशवंतदादांचे थांबणेही पुन्हा बुद्धाजवळच आहे. डॉ. यशवंतदादांच्या जीवनातोल ही महत्त्वाची बाब आहे. क्रांतिविचार गतिमान असतात. काळाच्या गतीबरोबरच क्रांतिविचार गतिमान होत असतात. डॉ. यशवंतदादांनाही गतिमानता मंजूर आहे. उर्वरित आयुष्यात बदलत्या काळासाठी क्रांतियुद्ध पेटणार आहे, तेही पुन्हा अक्षर आणि शब्दानेच, यशवंतदादा हे या क्रांती आणि अक्षराचे महास्तोत्र आहेत, ते महाभाष्य आहेत. येणाऱ्या काळाच्या आव्हानाला या शब्दांच्या महाभाष्यकाराला आमचा सविनय जयभीम!

♦ ♦

डॉ. यशवंत मनोहर : एक समविचारी मित्र

■ डॉ. सीमा साखरे

डॉ. यशवंत मनोहरांना मित्र म्हणण्याचे धाडस मी करतेय. कारण मैत्रीच्या नात्यात श्रेष्ठत्वाची, विद्वत्तेची भिंत आडवी येत नाही. एवढ्या महान बुद्धिवादी वाइमयतत्त्वज्ञाला, सातत्याने चौफेर मूलगामी आणि विपुल लेखन करून ग्रंथनिर्मितीच्या शताब्दीकडे वाटचाल करणाऱ्या ज्येष्ठ आंबेडकरवादी साहित्यिक आणि महान वक्त्याला मित्र म्हणण्याची आगळीक मी केली नसती.

होय! मी डॉ. मनोहरांना मित्रच म्हणते. कारण कुठेतरी आम्ही समविचारी आहोत. त्यांची महात्मा जोतीवा फुले आणि भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमधील गुंतवणूक काही प्रमाणात माझीही आहे. कार्याच्या दिशा वेगळ्या असल्या तरी आणि आम्ही दोघेही आपापल्या क्षेत्रात खूप व्यस्त असलो तरी कोणत्या तरी निमित्ताने त्यांच्याशी संवाद करायला सवड मिळाली तर दूरध्वनीवरही विचारांचे आणि भावनांचे सूर जुळतात. आणि कधी मी त्यांच्या क्षेत्राबदल तर कधी ते माझ्या क्षेत्राबदल बोलत राहतो. त्या बोलण्यातून एका विचारवंताशी आपण आपल्याला हव्या असलेल्या विषयावर चर्चा करीत आहोत याचा आनंद मिळतो. डॉ. यशवंत मनोहरांना किती लोकांनी खळखळून हसताना पाहिलं असेल? ते मला माहीत नाही. पण आम्ही बोलायला सुरुवात केली की ते जोरात हसून म्हणतात, “बापरे, बहिणाबाई तुम्ही बेळ काढला होय?” उत्साहाने “बोला-बोला” म्हणतात आणि मग हाताशी असलेल्या सर्व विषयांवर आम्ही आपापली मते मांडत बोलत राहतो. विषय आणि मुद्दे बरेच जुळतात आणि हसत हसत दिलखुलास चर्चा करू शकतो. बोलणे संपले की आपण एका विद्वान व्यक्तीशी चर्चा केल्याचा आनंद मिळतो. जेव्हा मी अनुभवत असलेल्या स्त्रियांवरच्या अत्याचारांच्या आणि बलात्कारांच्या, मला व्यथित करून टाकणाऱ्या घटना त्यांना ऐकवीत असते, तेव्हा ते त्यांची

वैचारिक मांडणी करीत असतात, पण मी स्त्रियांबाबतची माझी दुःखे, माझ्या वेदना त्यांच्या संवेदनक्षम मनात पोहचविण्याचा आनंद मिळविते, त्यांच्याशी बोलणे झाले की एकदम वरे वाटते, हलके-हलके वाटते, कारण मनातील व्यथांना वाट मोकळी करून देण्यासाठी तितकीच संवेदनक्षम व्यक्ती मिळालेली असते, माझ्या मनातील चळवळीचे यशापयश आणि सततच डोक्यात साठलेला वेदनांचा गोंधळ इतक्या तन्मयतेने ऐकणारा मित्र इतर मंत्रिर्णिपेक्षा मला सहजपणे मिळून जातो, म्हणूनच मधून मधून वेळ काढून त्यांच्याशी बोलावेसे वाटते.

डॉ. यशवंत मनोहर, ज्यांना मी कधी यशवंतराव संबोधिते, किंवा मनोहरराव म्हणते, त्यांच्या आडनावातही राव लावण्याची सोय आहे, ते नागपूर विद्यापीठाच्या मराठी विभागाचे विभाग प्रमुख होते, मी मराठीत एम.ए. केलेले असले तरी या विद्यापीठातील विभागाचा माझा कधी संबंध आला नाही, पण एम.ए. मराठीच्या अभ्यासक्रमात “स्त्रीवादी साहित्याची समीक्षा” हा विषय असल्याचे कळले होते, हा विषय मराठीचे प्राध्यापक कर्से शिकवीत असतील? याची माझ्या मनात उगाचच काळजी होती, कारण स्त्रीवाद वर्गे शब्दाचं लोकांना फार लवकर आकलन होत नाही, त्याबदल विद्वानांमध्येही ‘स्त्रीवादाची संकल्पना पाश्चिमात्त्व आहे, आपल्या समाजाशी त्याचा काही संबंध नाही’ या विचारातून नकारात्मक भूमिका असल्याचेच मला जाणवते, पण डॉ. यशवंत मनोहरांशी या विषयावर अचानकपणे संवाद करण्याची संधी मिळाली, तेव्हा त्यांनी सुमोऱ द बोवा यांच्या “द सेकंड सेक्स” पासूनच बोलायला सुरुवात केली आणि एकदम वरे वाटले, म्हणून त्यांच्याशी मधून मधून संवाद करू लागले, कधीतरी “आगरकरांचे स्त्रीशिक्षणातील योगदान” या विषयावर त्यांनी विद्यापीठाच्या मराठी विभागात सेमिनारमध्ये बोलण्यासाठी निमंत्रित केले, त्यावेळी चर्चा करताना तर मला ते स्त्रियांच्या चळवळीचे सखोल अभ्यासक वाटले आणि मग मी जमेल तेव्हा त्यांच्याशी महात्मा जोतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संदर्भ घेऊन वरेचवेळा चर्चा केली, पण यशवंतरावांचे कार्यक्षेत्र आणि त्यांच्या विद्वत्तेची उंची फार मोटी आहे, त्यांच्या कार्याचा आवाकाही फार मोठा आहे, विभाग प्रमुखाची भूमिका सातत्याने साहित्यनिर्मिती, ठिकठिकाणी भाषणे आणि आंबेडकरवादी चळवळ चालविण्यात, खूप तरुण विद्यार्थ्यांचा संच जगवून सातत्याने विचारमंथन चालविणे असे ते सतत कशात तरी गुंतलेले असतात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हा त्यांचा अत्यंत जिव्हाळ्याचा विषय आहे.

मी त्यांच्या घरी त्यांच्या नुकतेच बोलणे शिकलेल्या लहानशा नातवाला

“बाबासाहेब करा” असे म्हणून बाबासाहेबांचे ते दृढनिश्चयी बोट शिकविताना त्यांना पाहिले आहे. मला खूप आश्चर्य वाटले. कारण जेव्हा लोक लहान मुलांना आणि नातवंडांना द्रिंबंकल-द्रिंबंकल लिटील स्टार शिकवितात किंवा नुकतेच उभे राहणे शिकलेल्या मुलांना टी.व्ही.वर लागलेल्या गाण्यावर नाचायला शिकवितात, तेव्हा यशवंतराव लहान नातवाळा “बाबासाहेब करा” हे शिकवत होते.

यशवंतराव या व्यक्तिबद्दल मनात नितांत आदर आहे. स्त्रियांची चळवळ फुले-आंबेडकरी विचारातच गुंतलेली आहे. दलित साहित्याप्रमाणे तीही मुळात विद्रोही आहे. परंतु तो विद्रोह व्यक्त करण्याचे भान आणि पोटतिडीक आमच्यापैकी अनेकींमध्ये नाही. त्या विद्रोहाच्या गोष्टी यशवंतरावांबरोबरच करू शकते. घडलेल्या घटनांना, सामाजिक अन्यायाला त्यांच्यासोबत बोलताना तात्त्विक बैठक मिळते आणि माझ्या स्वतःच्या चळवळीच्या तथ्यांविषयीच्या कल्पना अधिक स्पष्ट होत जातात. यशवंतरावांचे भाषण ऐकणे हाही एक फार मोठा आनंदसोहळा असतो. ऐकणाऱ्यांची दमळाक होईपर्यंत खूप तात्त्विक विचार ते वेगवान शैलीत, मराठी शब्दांची वेगवेगळी रूपे तयार करून ऐकवितात. त्यांच्या भाषणातला आवेग माझ्या मनाला खूप जाणवला आहे. त्यांच्या प्रत्येक शब्दातील एक ताकद मी अनुभवली आहे आणि म्हणूनच त्यांच्या कार्याचे क्षेत्र आणि माझ्या कार्याचे क्षेत्र वरवर पाहता भिन्न वाटत असले तरी त्यांची नाळ एकच असते हे जाणवते आणि आपल्याला समविचारी मित्र आहे, आपण ज्या विषयात गुंतलेले आहोत, त्या विषयावर त्यांच्याशी संवाद साधता येतो याचे मनोमन समाधान मिळते.

डॉ. यशवंत मनोहरांची प्राथमिक ओळख ८०-८२ च्या काळात वृत्तपत्रांच्या कचेन्यात झाली. मी १९७८ पासून लोकमतमध्ये स्त्रियांचा स्तंभ लिहीत असे. तो एक झपाटलेला काळ होता. दर आठवड्याला देशातल्या आणि देशाबाहेरच्या स्त्रियांवरील अन्यायाबाबतचे विविध विषय संपादकीय पानावर विस्तृतपणे मी मांडत होते. त्यावेळचे माझे लिखाण हा सर्वांच्याच चर्चेचा विषय होता. त्या काळात लोकमत सर्वच सामाजिक चळवळीच्या अभिव्यक्तीचे माध्यम होते. डॉ. यशवंत मनोहरांची भेट अशाच विषयांना घेऊन वृत्तपत्रांच्या कचेन्यांमध्ये बहायची.

यशवंतराव त्यांच्या क्षेत्रात फार वरच्या दर्जावर आहेत. त्यांच्या क्षेत्राशी प्रत्यक्ष संबंध फार कमी येत असला तरी त्यांच्या साहित्याची, समाजविषयक, धर्मविषयक विचारांची मला दुर्लन का होईना चांगली ओळख आहे. महाराष्ट्रातील आणि महाराष्ट्राबाहेरील अनेक साहित्यसंमेलनांची अध्यक्षपदे त्यांनी भुषविली

आणि भारतीय आंबेडकरवादी साहित्यसंसदेचे अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी आयोजित केलेल्या संमेलनाविषयी मी ऐकलेले आहे. विशेषत: त्यांची ध्यानधारणेविषयीची आणि विपश्यनेबाबतची मते ही माझीही मते आहेत. त्यांच्या कलाबाद आणि सौंदर्यशास्त्राविषयीच्या वेगळ्या कल्पना या त्यांनीच मूर्त रूपात मांडलेल्या आहेत. प्रस्थापित सौंदर्यशास्त्राला आव्हान करून ते स्वतःचे सौंदर्यशास्त्र समाजापुढे ताकदीने मांडतात. त्यांचा 'उत्थानगुंफा' हा राष्ट्रीय पातळीवरचा बहुचर्चित आंबेडकरवादी कवितासंग्रह खूप उशिरा पाहिला. पण त्यात विद्रोहाचा वेगळा आविष्कार आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अतिव्यापक आणि आकाशाला कबेत घेणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वात त्यांच्या काव्याचा शोध घेण्याचे वेगळे कामही यशवंतरावांनी केलेले पाहिले. दलित साहित्य आणि आंबेडकरवादी साहित्य यांच्याशी चळवळीमुळे खूप जवळीक आहे. पण यशवंतरावांचे याबाबतचे साहित्यचिंतन खूप वेगळे आहे. त्यांचे 'मराठी कविता आणि आधुनिकता' हे पुस्तक मुद्राम बाचले. कारण मराठीच्या अभ्यासाच्यावेळी केशवसुत, मुकितबोध, मर्देंकर बाचले होते. परंतु यशवंतरावांनी या कवींच्या काव्यावर केलेली बुद्धिवादी समीक्षा फार वेगळी आहे. त्यांचे 'यशोधरा', 'सावित्री', 'रमाई' यांच्याबद्दलचे चिंतन खरे तर स्त्रीवादी चळवळीच्या खूप जवळचे चिंतन आहे. त्यांनी लिहिलेल्या सुंदर पत्रांचीही ते खूप वेगळ्या पद्धतीने मांडणी करतात. तेव्हा हा साहित्ययोगी चोबीस तास कसा चिंतनातच गदून गेला आहे याचा प्रत्यय येतो. यशवंतरावांच्या साहित्याबद्दल काही भाष्य करावे अशी माझी योग्यता नाही. पण आपल्याला आवडलेल्या साहित्यावर बोलण्याचा हक्क मी राखून ठेवला आहे, म्हणून बोलले.

एक महत्त्वाची आठवण

१९८० पासून स्त्रियांच्या चळवळीत खूप धावपळ करीत असताना कधीतरी, कुठेतरी यशवंतराव भेटत होते. परस्परांना ओळखत होतो. जवळ बसून चर्चा करण्याची फार संधी मिळालेली नव्हती. पण मी चालवलेल्या स्त्रियांच्या आक्रमक चळवळीचे त्यांना भान होते. हुंडा, बलात्कार आणि स्त्रियांवरील चौकेर अत्याचार यांच्याविरुद्धच्या लढाईत मी १९८०-८१ मध्ये धारदार तलवारी इतक्या वेगाने चालवीत होते की, सुनांना छळणाऱ्या अनेक सासवांना माझी दहशत बसली होती. त्याच काळात पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या मनेका गांधी नावाच्या सुनेबद्दल दिल्लीच्या वृत्तपत्रात मोठ-मोठ्या बातम्या आल्या की "इंदिराजींनी त्यांची धाकटी सून मनेका गांधीला मध्यरात्री घराबाहेर काढले." या घटनेची पाश्वभूमी अभ्यासायला मिळाली नव्हती. परंतु या बातम्यांचा गदारोळ चालू असतानाच नागपुरला तरुण-भारतच्या कचेरीत सायंकाळी

यशवंत मनोहरांची संपादकांच्या चॅबरमध्येच भेट झाली आणि मला पाहताच ते म्हणाले, 'काय मेंडम, तुम्ही सुनाना छळणाऱ्या खेड्यापाढ्यातल्या सासवांना तर खूप मोठ्या प्रमाणात तुरुंगात पाठवता. या दिल्लीच्या सासुबाईंनी त्यांच्या सुनेला मध्यरात्री तिच्या लहान मुलावरोबर घराबाहेर काढल्याची बातमी तुम्हाला 'सुनेबद्दलच्या अत्याचाराची' बातमी वाटत नाही काय? आणि वाटत असेल तर तुम्ही या घटनेबद्दल काहीच कशा बोलत नाही? तुम्ही पंतप्रधान इंदिराजींना घावरता वाटतं?"

मुळात हा अचानक आलेला प्रश्न होता. त्या प्रश्नाचा राजकारणाशी काही संबंध नव्हता. पण मी चालवीत असलेल्या चळवळीतील सामाजिक प्रश्नाशी त्याचा नवकीच संबंध होता. त्या काळात मी कुणालाच घावरत नव्हते. आजही घावरत नाहीच. कुणालाच घावरायचे नाही एवढीच एक ताकद मी माझ्या आयुष्यात मिळवली आहे, म्हणून यशवंतरावांनी 'इंदिराजींना तुम्ही घावरता काय?' असा प्रश्न विचारताच मी फक्त सामाजिक अनुंगाने म्हणाले की, "त्यांचे इतके महान व्यक्तिमत्त्व असूताना याबाबतीत मात्र त्या पारंपरिक सासुबाईप्रमाणे वागलेल्या दिसतात."

"Inspite of her Eminent Personality she behaved like a traditional Mother-in-law."

माझे हे वाक्य अगदी चळवळीतील उद्गार होते. पण मी ते वृत्तपत्राच्या कचेरीत संपादकांच्या चॅबरमध्ये आणि तेही तरुण-भारताच्या कचेरीत बोलले होते. त्यावेळी अजिबात वाटले नव्हते की हे आपले वक्तव्य पुढे आपल्या खूप अंगावर येणार आहे. त्यातून खूप मोठे वादळ निर्माण होणार आहे आणि त्याचे राजकारणही होणार आहे. पण ते झालेच.

दुसऱ्या दिवशी तरुण-भारतात बातमी आली की डॉ. सीमा साखरे म्हणतात, "'इंदिरा गांधी या एक खाष सासू आहेत. त्या ललिता पवारप्रमाणे वागल्यात.'" त्या बातमीने बरीच खळवळ माजवली. दुसऱ्या दिवशी मुंबईच्या टाइम्स ऑफ इंडियात "State leader raps Indira" असे माझ्या वक्तव्यावर संपादकीयच लिहिले गेले आणि मग 'त्या सीमा साखरेनी इंदिरा गांधींना खाष सासू म्हटले' असा आरोप करून महाराष्ट्रातील सारे काँग्रेसवाले माझ्यावर खूप नाराज झाले आणि पलीकडे तर ते राजकारण मला फार भोगावे लागले.

यशवंतरावांचे बरे होते. त्यांनी मोठ्या तलावात एक दगड टाकून वादळ उठवून दिले होते आणि मोकळे झाले होते. पण माझी जेव्हा जेव्हा इंदिराजींबाबतच्या या वक्तव्यावर राजकीय लोकांनी अडवणूक केली, मला खूपसे ऐकविले तेव्हा

तेव्हा मला यशवंतरावांची अप्रत्यक्ष आठवण येत राहिली.

हे आठवणीतले मित्र खूप दिवस भेटलेच नाहीत आणि भेटले तेव्हा या विषयाची चर्चाही केली नाही. कारण त्यांनी मला हा प्रश्न विचारण्यामागेही कोणतेच राजकारण नव्हते आणि मी दिलेल्या उत्तरातही कोणतेच राजकारण नव्हते. पण यशवंतरावांची नोंद मात्र त्यावेळी मी घेऊन ठेवली होती.

७० वर्षांची तरुण वाधीण

डॉ. यशवंत मनोहरांची आणि माझी कामाची क्षेत्रे भिन्न असली तरी त्यांनी १५ ऑगस्ट २००३ ला माझ्या वाढदिवसाच्या आणि 'बाई' या स्त्रीवादी कवितासंग्रहाच्या प्रकाशनाच्यावेळी मलाही न कळलेल्या, माझ्यातील न संपणाऱ्या संघर्षशीलतेची नोंद घेऊन मला गौरवाने "७० वर्षांची तरुण वाधीण" म्हटले. त्यांचे हे बक्तव्य वृत्तपत्रातून महाराष्ट्राच्या कानाकोपन्यात पोहचले आणि त्यांनी नकळत मला माझे वय मोजण्याचे अधिकारच काढून घेतले. आम्ही स्त्रियांबरील अन्याचारांविरुद्ध जो 'प्रेशर गुप्त' ३० वर्षांपासून सुरु केला आहे तो तितक्याच ताकदीने आम्ही चालवित आहोत, या वस्तुस्थितीला उजाळा दिला. 'बाई' या काव्यसंग्रहाला प्रस्तावना लिहिताना त्यांनी त्याला 'मराठी स्त्रीवादी कवितेची सर्जनशील पहाट' म्हटले. माझ्याकरिता हे एक आव्हान होते. त्यांच्या या विश्लेषणामुळे माझ्यावर स्त्रीवादी लिखाणाची एक जबाबदारी त्यांनी नकळतपणे टाकली होती. या त्यांच्या प्रस्तावनेतून माझ्यातील मी, जितकी मला समजली आहे, त्यापेक्षा त्यांनी मला खूपच मोठे केलेले आहे. अशी गुणग्राहकता फक्त सन्मित्रामध्येच असू शकते. मी केलेल्या कामाचे मूल्यमापन करणे मला कधीच जमले नाही. त्यांनी माझ्या आवाजाला 'आंदोलनाचा पोलादी आवाज' म्हटले. स्त्रियांबरील अन्यायाच्या विरोधात असलेल्या युद्धात सीमाताई सतत वीरनायिकेची भूमिका करीत आहे असे विश्वासाने प्रतिपादन केले. 'सीमाताई या वाधिणीचे काळीज घेऊन कार्य करणाऱ्या घडाडीच्या कार्यकर्त्या आहेत' असे म्हणून त्यांनी 'सीमाताईचे कर्तृत्व सामान्य नाही, काळाने माथ्यावर गवाने नोंदवावे असे विरुद्धपण या नावाच्या रूपाने साकार झालेले आहे' असे म्हणून 'सीमाताईसारखी स्त्री नेहमीच जन्माला येत नाही. सावित्रीबाई, ताराबाई, पंडिता रमाबाई ही विद्रोही कर्तृत्वाची परंपरा पाठीशी असलेल्या सीमाताई या संपूर्ण परंपरेचीच युगाला गौरव वाटावा अशी उपलब्धी आहेत' असे म्हटले. माझ्याबदलच्या या विचारांनी मला खरे तर खूप मोहरून टाकले आणि आपल्याला खूप काही केले पाहिजे असे मानसिक बळही दिले. एखाद्या व्यक्तीबदल काही पूर्वग्रहदूषित न ठेवता सम्यक विचार फक्त सन्मित्रच मांडू शकतो आणि म्हणून त्या अर्थाने डॉ.

यशवंत मनोहर हे माझे एक सन्मित्र आहेत. अशी माझ्या मनाने खूणगाठ बांधलेली आहे. आपल्याला खून्या अर्थाने ओळखतो तो आपला मित्र असतो. यशवंतरावांनी माझ्या स्त्रियांच्या चळवळीतील घडपडीची योग्य नोंद घेतलेली आहे. सामाजिक विषयावर आमचे विचार खूप मिळते-जुळते असतात. म्हणूनच जेव्हा जेव्हा भेट होते किंवा दूरध्वनीबरून चोलता येते तेव्हा तेव्हा अगदी मोकळ्या गप्पा करता येतात आणि त्या गप्पा मनाला एक वेगळेच समाधान देऊन जातात.

डॉ. यशवंत मनोहर हा सामाजिक जाणिवांचा एक महावृक्ष आहे. त्यांच्यावर लिहिणे सोपे नाही. मी माझ्या पद्धतीने त्यांच्याबद्दलच्या भावना व्यक्त करू शकले याचे मला खूप समाधान वाटते आणि एवढी मोठी विद्वान व्यक्ती आपला मित्र आहे या विचाराने मन फुलून येते.

♦ ♦

यशवंत मनोहर : एक प्रलयंकारी संवेदन

■ डॉ. आनंद तेलतुंबडे

बरेचदा असे होते, आपण ज्या माणसांच्या सानिध्यात वर्षोंनवर्षे घालवतो, पण त्यांच्याविषयी आपल्याला काही वाटत नाही. बन्याचशा गोष्टी आपण पाहतो, पण त्या आपल्याला दिसत नाहीत; ऐकतो पण ऐकू येत नाहीत. माझ्याबरोबर असे बरेचदा होते. कालपरवा अगदी आमच्या घराजवळ, अचानक एका दुकानाकडे पाहून मी उद्गारलो, “पाहा इथे पण आता दुकान उघडले आहे.” गाढीत माझ्यासोबत असणाऱ्या माझ्या मुलीने मला सांगितले की दुकान किमान १५ वर्षेतरी तेथेच आहे. आता दिवसाला निश्चितपणे दोन-तीनदा तिथून मी मागचे १५ वर्षे जात-येत आहे, पण ते मला कधीच दिसले नाही. इतक्या गोष्टी आपल्या नजरेखालून जातात पण सर्वच आपल्याला दिसत नसतात. जसे वस्तुंचे तसेच माणसांचे. ऑफिसातल्या शेकडो माणसांशी आपला संपर्क येतो पण त्यापैकी क्वचितच एखाद्याविषयी आपल्याला काही वाटून जाते. या असंख्य वस्तू, असंख्य माणसे, जी आपल्या डोळ्यासमोरून सरकत असतात, पण आपल्याला दिसत नाहीत. कित्येक आवाज आपल्या कानावर पडतात, पण आपल्याला ऐकू येत नाहीत. ते सर्व आपल्या पर्यावरणाचे घटक मात्र ठरतात. या उलट, एखादी गोष्ट, एखादा माणूस आपल्या मनात अचानक घर करून जातो. रेशनली त्याला कारण सापडणार नाही. पण उगाचच आपल्याला त्याविषयी बरेच काही वाटायला लागते. डॉ. यशवंत मनोहरांशी माझे संबंध काहीसे या दुसऱ्या प्रकारात मोडतील.

म्हटले तर ते माझे मराठीचे सर होते, पण कधीही न शिकविलेले. नागपूरच्या इंस्टिट्यूट ऑफ सायंस (तत्कालिन कॉलेज ऑफ सायंस) मध्ये प्रथम वर्षातीला असताना उत्तराधीत आमच्या मराठीच्या मँडमने, मला वाटते त्यांचे नाव देशपांडे होते, वर्गात आम्हाला त्यांची ओळख करून दिली. त्यांच्यावरून आणखी काही

अधिक कळण्यास मार्ग नव्हता. पण लवकरच नंतर ते 'आपले' आहेत हे कळले. त्यानंतर कित्येक वर्षांनंतर व्हीआरसीईमध्ये मी स्टुडंट्स जिमखान्यात 'मॅग्निन्स व डिवेट्स'चा सेक्रेटरी असताना, कॉलेजच्या वार्षिकासाठी योजिलेल्या स्पर्धेत आलेल्या मराठी कथांच्या निवडीसाठी परीक्षक म्हणून मी त्यांच्या घरी गेलेल्याचे आठवते, आजचा प्रछयात कवी व कथाकार धर्मराज निमसरकार, माझा गावचा मित्र, त्यांच्या चांगल्या परिचयाचा, तो मला घेऊन गेला होता, त्यावेळी ते हनुमाननगरमध्ये एका लहानशा घरात राहायचे, त्यानंतर असेच दोन-तीनदा अल्पशा भेटी झाल्या असतील, तब्बल तीन दशकांच्या दीर्घ कालखंडात कोणत्याच भेटीत आम्ही ओपचारिकतेपलीकडे काही विशेष बोललेलो आठवत नाही. पण जेव्हा कधी आम्ही भेटलो ते अशा तऱ्हेने की कोणालाही वाटावे की आमचा घनिष्ठ परिचय आहे. यात अर्थात पहल ही त्यांचीच असायची, माझ्यापुरतं सांगायचे तर मला कोणालाच भेटता येत नाही. एक मात्र निश्चित की या दीर्घ कालखंडात त्यांचे नाव मला नेहमीच आदरणीय वाटत आले आहे.

डॉ. मनोहरांसारख्या विख्यात साहित्यकाराबद्दल आदर वाटण्यासाठी व्यक्तिगत परिचय पाहिजेच असे काही नाही. त्यांना कधीही न भेटलेल्या कित्येकांना त्यांच्याविषयी आदर वाटत असणार, पण कदाचित या सर्वात व माझ्यात एक फरक आहे. त्यांच्याप्रमाणे की त्यांच्या साहित्याचा वाचक किंवा अभ्यासक आहे असे म्हणण्याचे धाडस मला होणार नाही. कविता लिहिण्या-वाचण्याच्या च्यात त्यांचे एक पुस्तक घेतले, अनेकदा वाचले. अजूनही ते माझ्या संग्रही आहे आणि अजूनही ते मला वाचनीय वाटते. ते पुस्तक म्हणजे त्यांचा कवितासंग्रह, बहुतेक पहिलाच, 'उत्थानगुंफा'! त्याशिवाय तुरळकपणे कधी कुठला लेख वा कविता, मिळाली अन् वाचली एवढेच. त्या काळात कोणालाही मराठी साहित्याविषयी आस्था वाटायची. अर्थात त्याचे सारे श्रेय दलित साहित्यालाच. माझी पण मराठी साहित्याविषयीची आवड दलित साहित्याने उजागर केली होती, पण लवकरच दलित पैथरच्या पतनाबरोबर त्या साहित्याचे पण पतन होते ते दिसले. गोलपिठातून इंदिरा प्रियदर्शिनीवर झालेली स्तुतिसुमनांची बरसात त्याचे सांकेतिक प्रतिनिधीत्व होते. सर्वसाधारणतः साहित्याच्या माझ्या आकलनानुसार भौतिक विश्वातील हे पतन साहित्यात प्रतिबिंबित होणे स्वाभाविकच होते. खरेतर त्यानंतर माझा मराठीशी संबंध फार विरळ झाला. काही भौगोलिक कारणांनी व काहीसे इंग्रजीच्या आवडीने, १९७३ ते १९८३ या १० वर्षांच्या काळात मी महाराष्ट्रात नव्हतो. या काळात माझा मराठीशी संबंध हा घरचा पत्रब्यवहार व 'मागोवा' या ढाव्या नियतकालिकात सीमित झाला. मागोवा बंद पडल्यावर मात्र त्यात खुंड पडला तो पडलाच. नंतर मुंबईत परतल्यावर 'ठिणगी'चा लेखक-संपादक

म्हणून मराठीशी परत संबंध आला आणि तो 'ठिणगी' बंद पडेपर्यंत ठिकला.
एवढाच काय तो माझा मराठी साहित्याशी संबंध!

नाही म्हणता, डॉ. यशवंत मनोहरांच्या 'उत्थानगुंफे'ने मी अतिशय प्रभावित आहे. 'उत्थानगुंफे'ला दलितसाहित्य चळवळीची पाश्वर्भूमी आहे आणि ती त्या चळवळीचा अविभाज्य भागसुद्धा आहे. त्या काळातील बहुतेक दलितसाहित्य मी वाचले होते. त्यातील बहुतांश भाग वाचनीय व प्रशंसनीय होता. दलित साहित्यातून दलितांची युगायुगातून साठलेली सृजनशीलता साऱ्या शक्तिनिशी बाहेर पडली होती. तिची उर्जा इतकी भयंकर होती की तिने प्रचलित साहित्याच्या ठिकन्या उडाल्या. शब्द, वाक्य, प्रतिमा, मानक काहीसुद्धा या प्रलयात पूर्वीसारखे राहिले नाही. दलित साहित्याच्या या वादळाने उच्चभू भटाळ मराठीचा साचेबंद पुरता तोडला गेला आणि ते कष्टकरी बहिष्कृत जनतेचे जीवनानुभव घेऊन अनिबंध वाहू लागले होते. सर्वच प्रस्थापित गोष्टींची त्याने ऐसी-तीसी केली होती आणि या नकारातच त्याचे सृजन दडलेले होते. अशीही कविता असू शकते, असे शब्दसुद्धा लिहायचे असतात, असे वाटत राहावे इतके भरघोस नावीन्य त्यात होते. इतके की त्याला साहित्य म्हणावे की नाही असे बांझ प्रश्न यातून लवकरच निर्माण झाले आणि काही हितसंबंधियांनी काही काळ घोटाळत ठेवले. त्याची पर्वा जरी दलित साहित्यिकांनी केली नसली, तरी मागे बळून पाहता, त्याला आधार त्यांच्यातील काहींनी निर्माण केला होता. हे सत्य नाकारता येणार नाही. विद्रोहाचा वारसा घेऊन जन्माला आलेल्या दलित साहित्याने विद्रोहाचाच एक प्रकारचा साचेबंद तयार केला. गावरान शिव्यावजा शब्द इतस्ततः फेकून दलित साहित्यिक म्हणून मिरवायला बरेच 'कवी' पुढे सरसावले होते. पुढे सारे काही स्थिरावल्यावर सरकारी पारितोषिकाच्या, साहित्यिकाच्या कोट्यातील मुंबईसारख्या महानगरात घर मिळण्याच्या किंवा एखाद्या विदेशी फाऊंडेशनकडून ग्रॅंट आणि परदेशावारीच्या आमिषाने त्याचे पीक वाढले. दलित साहित्याच्या या turbulent प्रवाहात, उदयोन्मुख साचेबंदाला मनोहरांचा 'उत्थानगुंफा' हा एक सन्माननीय अपवाद होता. विद्रोहाचा आगडोबालाही एक विलक्षण सौदर्य असू शकते, आतडे पिळून टाकणाऱ्या आक्रोशालाही संगीताची झालर असू शकते. विध्वंसाला सरसावलेल्या हातांनाही भावनिक कंपन, संवेदनशीलता असू शकते. पंडिती चाकोरी तोडल्यावरसुद्धा कवितेचे कवितापण शाबूत असू शकते हे उत्थानगुंफेने प्रथम दाखवले. दलित साहित्याचे ideologue बाबुराव बागूल याबद्दल दाखला देत त्याचा खुलासा करतात, "...यशवंत मनोहरांची कविता रुद्रसुंदर का आहे, क्रूरकोमल का आहे, क्रांतिसारखी भव्योदात्त का आहे; ती अंगावर अग्नीचे अलंकार का त्याली आहे आणि तिच्या हातात वादळे अन् वणवे का आहेत हे

मला कळले, ज्या वेदनेतून आंबेडकरी आंदोलन जन्मले अगदी त्याच जाणिवेतून, वेदनेतून मनोहरांची कविता जन्म घेते.”

ज्या काळात ‘उत्थानगुंफा’ प्रकाशित झाले तोपर्यंत विद्रोहाचा साचेबंद तयार झालेला नव्हता, पण तो येण्यापूर्वीच ‘उत्थानगुंफा’ त्याला आव्हान ठरले. ‘उत्थानगुंफा’ अनेकप्रकारे दलित साहित्याचे निर्विवाद एक अविस्मरणीय व सन्माननीय अपत्य आहे. विद्रोह, जो दलित साहित्याचे *raison de etre* आहे, तो सर्वकषणे उत्थानगुंफेतील पानापानातून, शब्दाशब्दातून ओसंडला आहे. दलित साहित्य विद्यमान जगाला नकार आहे आणि तोसुद्धा उत्थानगुंफेत ओतप्रोत भरलेला आहे. नकार तसा विद्रोहाची पूर्वअटच असते. “जीवनाची नमनता झेंड्यासारखी हाती घेऊन आजवरचे वंदनीय हिशेब नाकारावे लागतील. भारतीय परमात्म्याने डिक्कले अर केलेल्या गुलामीसारखी जीवनाची सर्व षंढ तत्त्वज्ञाने पुसाबी लागतील” असे म्हणत त्यात नकाराचा बीभत्स उत्सव आहे. “इतिहासाच्या पालखीत बसवून वर्तमान आमच्यावर तेजाब झोकतो आहे. शांत निश्चिंत बसून राहावे असे इथे काय आहे? वाजत-गाजत अंधार फिरतो, मनमानी करतो, प्रकाशाची चार दोन बदनाम बेटं सोडून जाळू नये असे इथे काय आहे?” या धर्तीवर सारे वर्तमान प्रश्नांकित करत उत्थानगुंफा आपल्या विद्रोहाला रक्त-मांस पुरविते. त्यात दलित साहित्यातील आत्मवंचना आहे. भरपूर प्रमाणात आहे. पानापानातून त्याचा आपल्याला प्रत्यय येतो. पण त्या केवळ दलित जीवनाचे दुखणे म्हणून अवतरत नाहीत. “मी इथल्या दिशांच्या सूडबुद्धीची थुंकी... तुमचा असहाय्य बळी होण्यापलिकडे संबंध नाही इथे कशाशीही माझा” असा आत्मानुभव होताच. ज्या देवांनी, ज्या धर्मशास्त्रांनी या परिस्थिती निर्माण केल्या त्यांना नकार देत ती उत्थानगुंफेतून गरजते, “मी फासतो उकळते डांबर तुमच्या तथाकथित देवाच्या तोंडाला. देव उभा करणाऱ्यांच्या कारस्थानी शब्दांना. त्या कावेबाज अभिनयसमाट कलृप्त्यांना आणि विद्यातक भावकवितांना प्रेरणा होणारा चंद्र. मी उकळल्या डांबरात बुडवितो. डांबर फासून मी निषेधितो सूर्याच्या बांधिलकीचे घृणास्पद षड्यंत्र.” यात वर्तमानाविषयीची चीड आहे, तिरस्कार आहे. ते घडवणाऱ्या कपटी कारस्थानाविषयी घृणा आहे आणि ते करणाऱ्याविरुद्ध प्रतिशोधाची भावना आहे. तरी उत्थानगुंफा नुसता नकार नाही. नुसता राग, घृणा, त्वेष, प्रतिशोध नाही. नुसता विद्रोह नाही. त्यात अभिप्सित भविष्यासाठी जागोजागी क्रातिचा हुंकार आहे. त्याचा नारा हा ‘इन्किलाब’ आहे.

या इन्किलाबाचा आकृतीबंध पेश करण्यासाठी ज्या प्रतिमासृष्टीचा उत्थानगुंफेत आविष्कार आहे, तो निश्चितच अद्वितीय आहे. नरहर कुरुंदकरांसारख्या समर्थ समीक्षकाने प्रस्तावनेत या प्रतिमासृष्टीची तोंड भरून प्रशंसा केली आहे. ते

लिहितात, “चिंतनशील कवितेतील चिंतनाला भावोत्कट पातळीवर नेणारी प्रतिमासृष्टिसुद्धा निराळीच असणार. कुठे उन्हाचे संसंदर्भ कळप दिसतात तर कुठे आचके देत मरणारे, शब्दातल्या सुगंधाला वनवास देणारे लूत भरलेले आसमंत दिसते. डोळ्यापुढून सरणाचे पूर वाहात जातात, ओढ विजा ओकणारे असतात, ज्वालांच्या धगधगत्या पारावर आपल्या वाटा आपणच बांधलेल्या असतात, अंधारगुहांचे महासागर समोर दिसत असतात. शेजारी रक्तातल्या गायी हंबरत असतात. ज्या जन्माने फसवणूक केली त्याची कहाणी सांगावे म्हटले तर ज्यांना सांगायचे त्यांची भाषाच येत नाही. अस्तित्वाचा कापूस पिंजून काढणारी एकेक क्रूर धनुकली अध्यात्मात दिसायला लागते. कुठे आभाळच चिंध्यांनी बनलेले असते. नासक्या शब्दांची आर्य पठारे उगीचच कुणी खांद्यावर ओळे म्हणून देतो. धूर्त शतकांच्या जंगलात भावडी स्वप्ने वेपत्ता होतात. अंगावर दुःखाचे थर घेऊन पालथी नगरी जगण्यातून नित्य उगवते आहे. कुठे पर्वतच बहिष्कृत असतात...” या प्रकारचा अद्भूत कल्पनाविलास, या प्रकारची समृद्ध प्रतिमासृष्टि माझ्यातरी पाहण्यात आलेली नाही. सान्याच बाबतीत मनोहरांचा उत्थानगुंफा दलित साहित्याच्या सान्या गुणवैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण असूनसुद्धा प्रस्थापितांच्या काव्यसृष्टीला लाजविणारा होता.

कविता म्हणून ‘उत्थानगुंफा’ निःसंशय एक माइलस्टोन आहे, पण त्याला नुसती कविता समजणे हे त्याच्या एकंदर व्यक्तिमत्त्वावर अन्याय होईल. ते कविता तर आहेच पण त्यावरोवरच कुरुंदकर म्हणतात त्याप्रमाणे ते ‘उग्र उत्कट चिंतन’देखील आहे. एक कविता म्हणून तिचे मूल्य सर्वमान्य आहे. पण एक चिंतन म्हणून त्यात एक गंभीर त्रुटी आहे. जी खरे तर त्यात दलित साहित्यातून प्रवाहित झालेली आहे. दुःखाची गोष्ट एवढीच की एरवी साहित्याच्या चरमसीमा गाठणाऱ्या उत्थानगुंफेला दलित साहित्याच्या चिंतनमर्यादा लांघता आल्या नाहीत. उत्थानगुंफेतील दुःख हे संपूर्णतः दलितांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक बहिष्कृततेत व त्याचा स्रोत हा ब्राह्मणी (हिंदू)धर्मात सीमित आहे. त्यातील सान्या विद्रोहाचा रोख हा ब्राह्मणी धर्माने निर्माण केलेल्या आदर्शवादाच्या जाळ्यावर आणि त्याच्या अमानुष कार्यान्वयनावर आहे. तो देव, परमात्मा, परमेश्वर, धर्मशास्त्र, परंपरा, कर्मकांड, संस्कृती इ. भोवती गटांगळ्या खातो.

चार्वाक, बुद्ध, जोतीवा, मार्क्स, केशवसुत, आंबेडकर आदिंच्या विद्रोहाचा वारसा उत्थानगुंफा सांगते. पण या वारस्याची संकल्पना, त्यांच्या विद्रोहाची परिभाषा या सामाजिक-धार्मिक-सांस्कृतिक व्यंगाच्या संदर्भाशी सीमित केल्याने अतिशय तोकडी वाटायला लागते. उदाहरणार्थ मार्क्सशी संवाद जणू त्याचे तत्त्वसार हे धर्म-थोतांडाच्या विरोधातच सामावले आहे असा भास निर्माण

करते. “‘धर्म ही अफूची गोळी आहे’ या तुड्या प्रहाराने आमच्या जन्मांच्या भाड्हावरील शापांचे चिरंतन चरकले आणि कर्मविपाकाच्या बेंड्या चळचळा कापल्या, इतक्या दुरुनही”. हे सांगण्यात मार्कसच्या विचारांचे दलित विश्वातील ओचित्य निर्देशित होत असले तरी त्यात मार्कसचे तत्त्वसार दिसत नाही. मार्कस बनाम आंबेडकर या तत्कालिन संघर्ष-संदर्भात एकाच उत्कटतेने बाबासाहेब आंबेडकर व कार्ल मार्कसला आलिंगन देणारे डॉ. मनोहर जरूर विद्रोहाशी एकनिष्ठ दिसतात. पण तरीही चिंतनाच्या पातळीवर त्यांनी मार्कसच्या तत्त्वसाराला दलितांच्या दुःखाशी जोडून एक वैशिवक आयाम दिला असता तर फार वरे झाले असते असे बाटत राहते. ही एक गोष्ट ते जर करते तर पुढची पिढी उत्थानगुंफेत हरवून जाण्याएवजी तिचे धागेदोरे पकडून चाचपडत का होईना पण आपल्या समग्र मुक्तीच्या दिशेने पुढे सरसावली असती. दलितांचे आजचे दुःख फक्त कोण्या मनुने कधी काळी गरळ ओकले त्यातच पाहणे नुसतेच चूक नाही तर ते अव्यवहार्यसुद्धा आहे. कारण ते जर तसे असेल तर पीडितांनी कितीही आकांत केला, कितीही आत्मवंचना केली, कितीही उग्र विद्रोहाची भाषा बोलली तरी ते बाबासाहेबांनी अॅनिहिलेशन ऑफ कास्टस्मध्ये निदान केल्याप्रमाणे, कधीच नाहीसे होणार नाही. कारण दलितांच्या दुःखाचे मूळ जर हिंदूधर्मातच असेल तर जोवर हिंदूधर्माला समूळ नष्ट केले जात नाही, तोपर्यंत ते नष्ट होणार नाही. या विचारानेच बाबासाहेबांनी हिंदूधर्माचा त्याग करायचे ठरवले आणि अंती बौद्धधर्माची दीक्षा घेतली. विशिष्ट प्रतिकूल परिस्थितीतील सामाजिक शोषणाला चब्हाट्यावर आणण्यासाठी, त्यावर विशेष जोर देणे आवश्यक समजले तरी इतर प्रकारचे शोषण, आर्थिक शोषण, दलितांचा प्रश्नच नाही असे बाबासाहेबांनी तरी कधीच सांगितले नाही. हा असा एकाकी समज आपण का करून घेतला हे कळत नाही. उत्थानगुंफेतील अतीव विद्रोहात अगदी चुकीनेसुद्धा या शोषणाचा नामनिर्देश नाही!

‘उत्थानगुंफा’नंतर डॉ. मनोहरांनी मराठी साहित्याला व विशेषत: दलित साहित्याला विविध प्रकारचे विपुल योगदान केले आहे. एक तर ते मी वाचलेले नसल्यामुळे त्यावर बोलण्याचा मला अधिकार पोहोचत नाही. या लिखाणातसुद्धा प्रचलित साहित्य मूल्यांपेक्षा चिंतनाचा भाग जास्त आहे, हे नुसते त्याची यादी वाचूनसुद्धा कोणाच्याही लक्षात येईल. डॉ. यशवंत मनोहरांच्या चिंतनात दलितांच्या आर्थिक शोषणालाही त्यांच्या सामाजिक शोषणावरोबर पाहण्याचा मूलगामी बदल आला किंवा नाही, याची मला कल्पना नाही. पण त्यांच्या एकंदरीत सातत्याने पुरोगामी समूहाचा भाग असण्याने, मला त्याची आशा जरूर आहे. या संदर्भात माझा व्यक्तिगत संबंध असलेल्या एका गोथीची प्रकरणे आठवण

येते, २००४ मध्ये मुंबईला बल्ड सोशल फौरमचे आयोजन होत असताना काही व्यक्ती व संघटनांनी एकत्र येऊन त्याच्या बोगस सामाज्यवाद-विरोधाला एक्सपोज करण्याच्या दृष्टीने एक पर्यायी कार्यक्रम, मुंबई रेलिस्टंस २००४ करण्याचे ठरविले. त्याच्या संघटन समितीसाठी प्रतिष्ठित पुरोगामी मान्यवरांना पाचारण करण्यात आले, त्यातील बरीचशी नावे मी सुचविली होती व त्यात अर्थातच डॉ. यशवंत मनोहरांचे नाव होते. त्यातील बन्याच जणांनी त्याला सहजपणे संमती दिली असली तरी कित्येकांनी वरेच प्रतिप्रश्न विचारल्यावरही ती दिली नाही. डॉ. मनोहरांबाबत मला सांगण्यात आले की केवळ या उपक्रमामागची भूमिका कळताच त्यांनी लगेच संघटन समितीत राहण्यासाठी आपली मंजुरी दिली. ३०० वर विविध प्रकारच्या देशभरावरील संघटनांचा समावेश असतानाही पोलिसांनी सुरुवातीपासूनच त्याला नक्सलबाब्यांशी जोडले आणि या कारणाने वरेच पुरोगामी म्हणवून घेणारे लोक त्यात सामील व्हायला कधरले, ज्यांनी शोषितांचे पक्षधर म्हणून पुरोगामीत्वाची बांधिलकी स्वीकारली होती अशाच लोकांनी त्याला आपले नाव दिले. प्रा. यशवंत मनोहर हे त्यातील सुपरिचित नाव!

उथानगुंफेसारख्या दलित साहित्यातील निर्भेळ विद्रोहावावत एक खंत राहून जाते ती ही की हा विद्रोह पुस्तकाच्या पानांतून रस्त्यावर पाझारला नाही. दलित चळवळीच्या काळात जसे आंबेडकरी जलस्यांनी गावागावात आंबेडकर नेला होता, माणसामाणसात त्याच्या पिढ्यांनी हरवलेला माणुसपणाचा स्फुलिंग पेरला होता, आणि त्यांना विद्रोही बनवून त्या चळवळीशी जोडले होते, तसे दलित साहित्यातून झालेले नाही. साहित्य नुसताच समाजजीवनाचा आरसा नसतो. त्याला प्रतिबिंबीत करत असतानाच ते त्याला घडवतसुद्धा असते. दलित चळवळीच्या इतिहासात मौखिक साहित्याचे जसे योगदान झालेले आहे, तसे दलित साहित्याचे दिसत नाही. त्याच्या प्रारंभीच्या काळात त्याने दलित पैंथरचा विद्रोह आकारला होता, पण दुर्देवाने त्याला तो टिकवून धरतासुद्धा आला नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. अर्थात राजकीय चळवळीच्या बन्यावाईटाची सारी जबाबदारी साहित्याची असू शकणार नाही. हे मान्य केले तरी मौखिक साहित्य आणि लेखी साहित्य यांच्या सापेक्ष गुणविशेषांचा विचार व्हायला पाहिजे. दलित समाजाची एकंदर प्रोफाईल बघता आपल्याला या तथ्याची जाणीव होईल की आजही ८१% दलित खेड्यात राहतात, त्यातील निम्मेअधिक लोक हे शेतमजूर आहेत. फक्त २६% लोकांजवळ स्वतःची थोडी जमीन आहे. जिच्यामुळे ते लहान वा सिमांत शेतकऱ्यांच्या कॅटेगरीमध्ये येतात. इतर लोक शेतीसंबंधित किंवा इतर कामधंदा करून आपली उपजिविका साधतात, यावरून एक गोष्ट लक्षात यायला पाहिजे की या ग्रामीण दलितातील बहुतेक लोक राबराब कष्ट उपसून कसेबसे जीवन कंठत

असतात, उरलेल्या १२% शहरी भागातील बहुसंख्य लोकांची आर्थिक परिस्थितीसुद्धा खेड्यातील दलितांपेक्षा फारशी बरी आहे, असे नाही. बहुसंख्य लोकांचा शहरातील इनफॉर्मल व असंघटीत क्षेत्रात भरणा असतो. फार तर १ ते २% लोक खाजगी संघटित क्षेत्रात चांगल्या पगारावर काम करत असतील. दलितांतील सुशिक्षित लोक हे सरकारी किंवा सार्वजनिक क्षेत्रात आढळतात. ज्यांची संख्या अजूनही दलितांच्या एकंदर लोकसंख्येच्या १-२%वर गेलेली नाही. यावरून असे अनुमान काढता येईल की बहुतांश दलितांमध्ये लेखी साहित्य-संस्कृतीचा फेलाव तसा झालेला नाही. जी गोष्ट कमी जास्त प्रमाणात संपूर्ण भारताला लागू होईल, तिथे दलितांचावत शंकाच नको. डॉ. यशवंत मनोहरांच्या प्रलयंकारी कवितांतील विद्रोह एकीकडे धगधगत असतानाच दुसरीकडे सहजपणे दलितांचे दलाल दलित-हितांची सौदेबाजी करून दलित चळवळीला दुर्दशेच्या गर्तेत ढकलत असल्याचे विदारक चित्र आपल्याला पाहावे लागते. आपल्या साहित्याचा जनमानसावर अपेक्षित परिणाम झाला की नाही हे तथ्य स्वीकारून सांत्याच दलित साहित्यिकांनी यावाबत अहंभाव न बाळगता विचार करण्याची गरज आहे.

पुढे जाऊन दलित साहित्यात जे वाद निर्माण झाले ते या साहित्याच्या जनतेपासूनच्या फारकतीलाच एकप्रकारे उजागर करते. दलित साहित्याला दलित साहित्यच म्हणावे किंवा नाही हा असाच एक वांझ वाद दलित पैंथर जशी काही महाभागाने आपणच आंबेडकरांचे अनुयायी या अभिनिवेशाने फोडली त्याचीच ही पुनरावृत्ती होती. याचाच अर्थ असा की दलित पैंथर नावाचा विद्रोह आकारणाऱ्या साहित्यिकांना तिच्या फुटण्याची खंत नव्हती. ती का फुटली, त्याला काय कारण? अशा प्रश्नांशी त्यांना स्वारस्य नव्हते. उलट आंधळेपणाने ज्यामुळे ती फुटली, त्याचा पुनर्उच्चार त्यांनी साहित्यक्षेत्रात केला. आपण काही आता दलित उरलो नाही असा 'ब्राह्मणी' साक्षात्कार कोणाला झाला तर कोणाला आपल्या अंतःप्रेरणा या आंबेडकरवाद व बौद्धधर्म या संयुक्त श्रोतातच आहे असा दिव्य अनुभव आला. सुदैवाने साहित्यिक हा प्राणी काही राजकीय भूमिका घेऊन संघटित वावर करणाऱ्यांचा अपवाद सोडला तर व्यक्तिवादी असतो आणि त्यामुळे या वादाचा असर दलित साहित्यावर दृश्य रूपात झाला नाही. दलित साहित्यसंमेलन, आंबेडकरवादी साहित्यसंमेलन, बौद्ध साहित्यसंमेलन अशा तळ्हेच्या नावांनी भरत असणाऱ्या साहित्यसंमेलनात अखोर तेच ते लोक जाणार हे ठरले होते आणि ते तसेच झाले. दलित शब्दाच्या जातकुळीत न शिरता एवढे नवकीच म्हणता येईल की तो जरी पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यसमुहाला निर्देशित करत असला तरी जातिवादी नाही. मात्र आज आंबेडकरवादी किंवा बौद्धवादी या संज्ञा दुर्दिवी जातिवादी झाल्या आहेत. साहित्याला जोपर्यंत सर्वक्य अनुभवाचा आधार

मिळत नाही तोपर्यंत ते अधुरे राहते. दलित पैथर्सच्या चळवळीत दलित शब्दाला विस्तृतवर्गीय अर्थ देण्याचा प्रयत्न झाला, तो स्वागतार्ह ठरायला पाहिजे होता. जरी त्यातून जातीच्या प्रश्नावर पांघरूण पडण्याची शक्यता असली तरी त्यात कुठलीच अनिवार्यता नव्हती. मात्र जेव्हा आपण आपल्या जातकुळीची ओळख निवडतो तेव्हा संकुचितपणाच्या दरीत कोसळणे अनिवार्य ठरते. या संदर्भात डॉ. यशवंत मनोहरांनी 'आंबेडकरवादी' लेबलाचा पुरस्कार केला होता, याची जाणीव आहे. पण त्यासाठी मी त्यांना दोष देणार नाही. पैथरोत्तर दलित चळवळीच्या पथभूष्टेला प्रतिबिंबित करणारा एक प्रबळ प्रवाह निर्माण झाला; त्यात व्यक्तिविशेषाच्या भूमिकेला विशेष वाव उरला नव्हता.

डॉ. यशवंत मनोहरांनी कवितेपलीकडे साहित्य चिकित्सा, सौंदर्यशास्त्र (मला वाटते अँटी-सौंदर्यशास्त्र), समाजर्चितन इ. क्षेत्रात अप्रतिम दर्जाचे योगदान केलेले आहे. दलित साहित्याला नवी प्रतिष्ठा, नवे अधिष्ठान देण्यात त्यांचा वाटा अनन्य आहे. आपल्या अढळ आंबेडकरी निष्ठ अबाधित राखीत त्यांनी पुरोगामी चळवळीशी दाखविलेली बांधिलकी, शासित-शोषितांच्या बाजूने घेतलेली खंबीर भूमिका, आणि सत्ता-संपत्तीच्या अमिषास न जुमानता आपल्या विद्रोहाशी राखलेले इमान या गोष्टी तरुण पिढीला नेहमी स्फुरणदायी ठरतील यात शंका नाही. बाढत्या वयाने त्यांच्या वृत्तीत काही फरक झाला असे अजिबात वाटत नाही. आजही ते तिशीत वागावे त्या उत्साहाने आणि जोमाने महाराष्ट्रमध्ये एक अनामिक ध्यासाने फिरत असतात. त्यांचा हा अथक प्रवास लक्षात घेता उत्थानगुंफेतील शेवटच्या कवितेतील काही ओळी प्रकरणाने आठवतात -

आहे जीव तोवर पाखडीत जाणारच आहे
शेवटचा दिस गोड होवो न होवो
आता बांधलेच आहे घर या निषिद्ध मैदानात
आतड्याचे गहिवर कुणी घेऊन येवो न येवो

.....

अंधारातून चाललो आहे मी श्वास पेटवून
माझ्या आयुष्याला हवी ती पहाट येवो न येवो.

आंबेडकरांच्या ओढावर उगवलेला हा प्रलयंकारी सूर्य शेवटपर्यंत असाच तळपत राहो हीच सदिच्छा.

दलित साहित्याचे चर्चाविश्व

■ प्रा. डॉ. गोपाळ गुरु

पन्नास वर्षांचे दलित साहित्य आता परिपक्व झाले आहे असे मानावयास काही हरकत नाही. या काळात दलित साहित्यानं आधुनिक परंपरेला शोभणारा व्यवहार केला याबद्दलही समाधान बाळगायला हरकत नाही. या परंपरेत दलित साहित्यानं आतील व बाहेरील आव्हानांना तोड देत देत आपली एक बेगळी अस्मिता निर्माण केली. आव्हानांना समर्थपणे तोड देत देत साहित्याला एक उंची प्राप्त करून देणे हे आधुनिक असण्याचे लक्षण मानले जाते. दलित साहित्याने कविता, नाटक, लघुकथा व आत्मकथने आदी सर्व प्रांतात (कादंबरी या साहित्यप्रकाराचा काही अपवाद वगळता) स्वतःचे मापदंड निर्माण करण्याची शक्यता दर्शविली. हे सर्व जरी खरे असले तरी काही वर्षांपूर्वी प्रा. भालचंद्र नेमाड्यांनी दलित साहित्याबद्दल काही अपेक्षा व्यक्त केल्या होत्या. दलित साहित्यात वैशिवक उंची गाठण्याची सर्वांगीण शक्यता व क्षमता आहे. परंतु दलित साहित्यकृती मात्र संकुचित परिधातच चावरताना दिसते असे त्यांनी म्हटले होते. एका अर्थने बहुतांशी दलित साहित्य विशिष्ट आयडेन्टीटीच्या प्रांतात रम्माण होताना दिसते. अजूनही दलित साहित्य वैशिवक शक्यतांना स्वीकारण्यात का यशस्वी होत नाही या एका प्रश्नासंबंधी काही ओटक चर्चा प्रस्तुत लेखात केली आहे.

दलित साहित्यात वैशिवक उंची देण्याचे शास्त्रीय सामर्थ्य असतानासुद्धा ते घडू शकत नाही यात दलित वास्तवाचा काही गुन्हा नाही. जे जे या वास्तवाचा आपापल्या परीने अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करतात त्यांचा हा प्रश्न आहे. उदा. दलित साहित्यात उपमांचा भरमसाठ बापर करण्यात येतो. (उदा. प्रज्ञासूर्य, क्रांतीसूर्य इत्यादी इत्यादी). बाबासाहेबांना क्रांतीसूर्य म्हणून संबोधणे अगदी यथार्थ आहे. ते क्रांतीसूर्य आहेत याचे कारण त्यांचे विचार समतावादी, परिवर्तनवादी

आहेत. त्यात बाबासाहेबांच्या सामाजिक व्यक्तिमत्त्वापेक्षा त्यांच्या वैचारिक व्यक्तिमत्त्वाचा विशिष्टतेकडून वैशिवकतेकडे जाण्याच्या प्रवासाला महत्त्व आहे. विचारामुळे च बाबासाहेब केवळ महाराष्ट्राचे न राहता जागतिक पातळीवर सर्वमान्य होऊ शकतात. दलित साहित्याने याचे भान ठेबाबयास हवे.

दलित साहित्याचा अनुबाद झाला म्हणून त्याने वैशिवकता गाठली असे म्हणता येणार नाही. या साहित्याचा इतर भाषांमध्ये अनुबाद होणे गरजेचे आहे. पण त्यातून अशा साहित्याला वैचारिक उंची मिळण्याएवजी फिजीकल मोचिलिटीच अधिक मिळते. अनुबादात जे सुमार व चांगले असते तेही इतर प्रांतात पोहोचते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास अनुबादात साहित्याला (Special space) अधिक मिळते. Conceptual space मिळते किंवा नाही याबदल खोली घेण्यास चराच वाव आहे. उदा. मराठी दलित आत्मकथनाचा अनुभव घेऊ या. या आत्मकथनातून हिंदी दलित साहित्यिक काय शिकले तर त्यांनी मराठी दलित आत्मकथनाच्या धर्तीवर हिंदीत जसेच्या तसे आत्मकथन लिहून काढले. या अर्थाने दलित साहित्याची भाषा एका विशिष्ट पातळीवर अडकून राहते. त्यात तोच तोपणा येऊन जातो. त्यात नावीन्य असे काही नजरेस येत नाही. याबाबतीत अनेक उदाहरणे देता येतील.

मराठी दलित साहित्यात उपमा किंवा घोषवाक्ये ही बहुतांशी सांगाडे किंवा सापळ्यासारखी असतात. त्यांच्यावर मांस कमीच असते. या ठिकाणी मुहामच वांझ हा शब्द वापरण्याचे टाळले आहे. कारण वांझ हा शब्द वापरणे पुरुषी शिष्टचारात बसत नाही म्हणून. परंतु सगळेच दलित साहित्यिक शब्दांना उंची व खोली देण्यात असमर्थ आहेत असे मात्र नव्हीच नाही. या ठिकाणी आपणास बाबुराव बागूलांचे उदाहरण घेणे आवश्यक आहे. बाबुरावांनी अस्पृश्यांना सूर्याची उपमा दिली. ते म्हणतात, अस्पृश्य सूर्यासारखे आहेत. कारण सूर्यही अस्पृश्यासारखाच आहे. त्यालाही स्पर्श करता येत नाही. बाबुरावांच्या सूर्याच्या उपमांमध्ये आणखी एक समतावादी अर्थ दडलेला आहे. बाबुरावांची सूर्याची उपमा Geocentric worldview ला एक आव्हान देते. या दृष्टिकोनातून सूर्य पृथ्वीभोवती फिरतो असे मानले गेले आहे. पण बाबुरावांच्या उपमेमध्ये सूर्याला केंद्रस्थानी मानले गेले आहे. सूर्यभोवती पृथ्वी फिरते या Heliocentric दृष्टिकोनास पुढी मिळते. बाबुरावांच्या उपमांना प्रगल्भ विचारांची-चिंतनाची पाश्वभूमी आहे. बाबुरावांच्या चिंतनाचा पाया intuition हा आहे. त्यामुळे त्यांच्या उपमा सांगाड्यासारख्या वाटत नाहीत. त्या पोकळ वाटत नाहीत. भरीव, अर्थपूर्ण वाटतात. या संदर्भात यशवंत मनोहरसुद्धा बाबुरावांसारखे उपमांना खोली देण्याचा प्रयत्न करतात. 'उत्थानगुंफा' या त्यांच्या काव्यसंग्रहात अशी काही आशयगर्भ खोली पाहावयास

मिळते. 'कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही' या ओळीतील पाऊस हा विविधांगांनी बरेच काही सांगून जातो, समाज उसवायला लागतो.

मराठी दलित साहित्याचे दुसरे स्थित्यंतर हे बदलत जाणाऱ्या भाषेशी संबंधित आहे. भाषेतील स्थित्यंतरे बदलत्या सामाजिक व भौतिक परिस्थितीशी सुद्धा निगडित असतात. दुसऱ्या शब्दात सांगायचं झाल्यास व्यक्तीचा भौतिक स्तर बदलला की त्याच्या साहित्यिक भाषेतही क्रमाने बदल होतो. उदा, दलित मध्यमवर्गीय कवीच्या भाषेत व झोपडीतील (मढहाऊस) कवीच्या उपमांमध्ये स्पष्टपणे फरक दिसतो. लोकसाहित्याच्या पातळीवर कविता करणारा कवी बाबासाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाला चटणी-भाकरीची उपमा देतो. तो म्हणतो, "बाबासाहेबांची वाणी जशी चटणी भाकरीवानी" याउलट शहरी मध्यमवर्गीय दलित म्हणतो, "बाबासाहेबांची वाणी जशी बर्फी-पेढ्यावानी" या दोन्ही उपमांतील गुणात्मक फरक अधिक स्पष्ट करण्याचे कारण नाही. झोपडीतील कवीची उपमा अधिक अस्सल व म्हणूनच अधिक जहाल वाटते. याउलट मध्यमवर्गीय बर्फी-पेढ्यांची उपमा आपल्या गुणधर्माप्रमाणे subversive जाणिवांचे inversion करते. म्हणजे क्रांतिकारी जाणिवांना गोड, साखरमय बनवते. त्यामुळे असल्या उपमा उपन्या ठरतात. कारण त्या बाहेरील सामाजिक वास्तवातून उसन्या घेतलेल्या असतात.

दलित साहित्यातील भाषेच्या स्थित्यंतरासंदर्भात आणखी एका बदलाची नोंद घेणे आवश्यक आहे. तो म्हणजे दलित साहित्यातील पुरुषी वर्चस्व सुचित करणाऱ्या भाषेला प्रश्न विचारणारी प्रतिभाषा किंवा ढोबळ मानाने स्त्रीवादी भाषाही आपल्या प्रत्ययास येताना दिसते. दलित पैथरच्या काळात काही आघाडीच्या दलित साहित्यिकांच्या कवितांमध्ये लिंगवर्चस्व दर्शवणारी भाषा वापरली गेली. त्यामुळे इतिहास एक ओङ्के असा समज असलेल्या मध्यम, दलित वर्गाला ही भाषा नैतिक-सामाजिकदृष्ट्या अधिक अडचणीची वाटू लागली. यातूनच बौद्ध साहित्याची निर्मिती झाली. बौद्ध साहित्याची भाषा सोज्बळ मानली गेली.

याउलट दलित साहित्याची अधिक सरळ सरळ भाषा दलितेतरांना जास्त आवळू लागली. आजही जे दलितेतर मध्यमवर्गीय मुख्य मराठी भाषेत लिहिल्या गेलेल्या साहित्याला कंटाळले, अशांनीच दलित साहित्याच्या या भाषेची खूप बाहवा केली. या दलितेतर चाहत्यांची मानसिकता जर आपण आणखी खोलवर जाऊन तपासली तर आपणास दिसेल की अशांनी कविता करताना आधुनिक म्हणूनच अधिक सोज्बळ समजली गेलेली भाषा वापरली. परंतु दलितांनी केवळ Foul भाषेतच लिहावे. आधुनिक सोज्बळ भाषेत लिहू नये म्हणून त्यांच्या भाषेचे गुण गायले. म्हणजे दलितेतरांसाठी सोज्बळ असलेली भाषा व दलितांसाठी Foul

भाषा असा भेद कायम ठेवला. दलितेतरांनी याच कारणासाठी दलितांचे साहित्य छापले.

दलित साहित्यिकांच्या भाषेला तोच तोपणा येण्याचे दुसरे कारण म्हणजे प्रकाशनाची साधने असलेले दलितांचे राजकारण. केवळ आपल्याजवळ प्रकाशनाचं माध्यम किंवा नियतकालिक आहे म्हणून केवळ एकाच पद्धतीने वैशिवकतेचा अब्हेर करणारे, काहीसे पांचट छापणे किंवा इतर दृष्टिकोनाचा तिरस्कार करणारे साहित्य नियतकालिकातून छापणे इत्यादीमुळे भाषेची मानखंडना तर झालीच पण भाषा अधिक दुबळीसुद्धा झाली.

दलित साहित्यातही सत्ता केंद्रे तयार झाली आहेत. ती न्यायालयीन खंडपीठासारखं काम करताना दिसतात. उदा. कोणत्या दलित लेखकांचे साहित्य दर्जेदार व कुणाचे हीन दर्जाचे हे ठरविण्याचा अंतिम हक्क यांच्याकडे असतो. निवाढे गुणवत्तेवर असते तर ते मान्यही करता आले असते. पण केवळ प्रकाशनाची साधने आहेत म्हणून त्यांना हा विशेषाधिकार प्राप्त झाला आहे. या सत्ताकेंद्रांनी दलित साहित्याचे अतिशय कठोरपणे मूल्यांकन करून ते छापले असते तर आज आशयाच्या बाबतीत आलेली कुंठीत अवस्था कदाचित आली नसती.

मुख्य प्रवाही दलित साहित्याची भाषा तीच तीच वाटते. ती बहुतांशी घोषवाक्यांमध्ये बंदिस्त होत आहे. उदा. आपल्या सांस्कृतिक प्रतिकांना प्रज्ञासूर्य, क्रांतीसूर्य म्हटले म्हणजे झाले. केवळ उपमांच्या पातळीवर भाषा वावरताना दिसते. सामाजिक-भौतिक संबंध जरी बदलले असले तरी, मुख्य प्रवाही दलित साहित्याची भाषा मात्र अजूनही घोषवाक्यातच वावरते. महत्त्वाकांक्षी दलित साहित्य जर निर्माण करावयाचे असेल तर प्रथमतः साहित्याचा वैचारिक पाया विस्तृत करणे आवश्यक आहे. बाबासाहेबांच्या प्रतिभेवर कविता करणे कुणालाही आवडेल पण बाबासाहेबांच्या प्रतिभेवर कविता करणे केवळ आवडीनिवडीचा प्रश्न नाही तर ती एक सामाजिक-ऐतिहासिक गरज आहे. ती केवळ दलितांचीच आहे असे नव्हे तर परिवर्तन घडवू पाहणाऱ्या सर्वांचीच आहे.

डॉ. यशवंत मनोहर नावाचा ‘माणस’

■ डॉ. आशा सावदेकर

काही माणसे आयुष्यात उशिराने भेटतात, पण भेटल्यावर त्यांचे आणि आपले नाते फार जुने आहे, असेच वाटू लागते. डॉ. यशवंत मनोहर हे नागपुरला आल्यानंतर आधी सायन्स कॉलेज व नंतर मॉरिस कॉलेज येथे प्राध्यापक होते. मी शिकत असताना सर नागपूरमध्ये नव्हते. त्यामुळे १९८५ पूर्वी मी त्यांना दुर्लभ पाहिले होते, पण १९८५ च्या एप्रिलमध्ये मी नागपूर विद्यापीठाच्या स्नातकोत्तर मराठी विभागात रुजू आले आणि विभागातील प्राध्यापकांशी दररोज भेट घडू लागली. पहिल्यांदा जाणवले ते या उंचनीच धिण्याड माणसाच्या अंतरंगाचे कोबळेपण आणि सर्वांशी हसतखेळत चालणारा संबाद. कवितेची पत्रिका आणि विशेष ग्रंथकार म्हणून सावरकर शिकवणे आम्ही दोघे मिळून वाटून घेतले आणि हळूहळू चर्चा घडू लागल्या. त्यांची धारदार आणि विचारांची धारा, मांडणीतील आवेश आणि मुदेसूद विवेचन करण्याची पद्धत मला अत्यंत परिणामकारक वाटली. विचारांचे आणि दृष्टीचे असे लख्ख भान मी अन्यत्र पाहिले नव्हते.

वाह्यप्रेमातही भाबडेपणा आणि आंधळेपणा नको, हे मला त्यातूनच कळले. डॉ. मनोहर आणि माझ्यात एक समान दुवा होता तो म्हणजे प्रा. शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्याबद्दलचे आदरयुक्त प्रेम. त्यांनी मुक्तिबोधांबरोबर काम केले होते आणि मी मुक्तिबोधांची विद्यार्थिनी होते.

काही काळाने सौ. पुष्पलता मनोहर या एम.ए. प्रथम वर्षाच्या विद्यार्थिनी म्हणून विभागात आल्या. मग मनोहर यांच्या कुटुंबाशी वेगळे नाते जुळले. मनोहरांची मुलगी कविता आणि माझी मुलगी अपणी या एकत्र शिकत होत्या. त्यातून स्नेहाचे दुवे वाढत गेले. एक पती आणि पिता म्हणूनही प्रा. मनोहरांचे दर्शन मला घडले. सौ. मनोहरांशी एका विद्यार्थ्यप्रमाणे वागताना सरांची तटस्थता

दिसे, तितकेच मुलीच्या शिक्षणाविषयी बोलताना वत्सल पित्याबरोबर आपल्या सहचारिणीला सुविद्य बनवून आधुनिक जगाचे खरे दर्शन घडवू पाहणारा बुद्धिवादी व विशालहृदयी पती म्हणूनही त्यांच्याकडे मला पाहता आले. सरांच्या बडिलांनी त्यांना विद्येचा लळा लावला होता. त्यांच्या मनाविरुद्ध त्यांना शाळेत घातले होते, शाळेत जावे म्हणून झोडपले होते आणि प्रसंगी चादरीत बांधून गाठोडे बळून शाळेत पोचवले होते. बडिलांनीच त्यांना वाचण्याचे आणि ज्ञानसूर्यांला पाहण्याचे स्वप्न दिले होते. तोच बसा सर पुढे चालवत होते. सरांचे पुतणेही त्यांनी शिकण्यासाठी नागपूरला स्वतःजबळ आणले होते. स्वतः ज्ञानाचे दर्शन घेऊन हा माणूस आपल्या कोशात मग्न झाला नव्हता, ती वाट आपल्या अवघ्या कुटुंबासाठी त्यांनी मोकळी केली होती.

सरांच्या विद्यार्थीप्रियतेचे मर्मही अशा अंद्यारल्या वाटा उजळण्याच्या कार्यातिच डडले होते. अनेकांना त्यांनी या वाटेवर आणून सोडलेले मी जवळून पाहिले. ज्यांच्या घरात ज्ञानसाधनेची परंपरा नव्हती त्या श्रमिकांच्या मुलांवर माया करणारे सर मी पाहिले आणि मलाही तो जिब्हाळा जपावासा वाढू लागला. सरांच्या आईला मी त्यांच्या घरी भेटले होते. आपल्या मुलाबदलचा अभिमान त्यांच्या चेहऱ्यावर पसरलेला मी वाचला होता.

१९८७-८८ मध्ये एम.फिल्.ला शिकवताना 'समकालीन साहित्य' ही विषयपत्रिका डॉ. मनोहर आणि मी मिळून शिकवणार होतो. वाचन करूनही या संझेचा पुरेसा उलगडा आपल्याला झालेला आहे, असे मला वाटत नव्हते. काही अनुभवी प्राध्यापकांना मी भेटले, पण माझे समाधान झाले नव्हते. माझी वाट मला दिसली नव्हती. मी सरांना माझे चाचपडतेपण सांगितले. त्यांनी माझ्याशी दीड-दोन तास चर्चा करून स्वतःला गवसलेले हातचे काही राखून न ठेवता माझ्यासमोर खुले केले. मग हव्हहव्ह माझी वाट मला सापडत गेली. आपले ज्ञान त्यांनी कृपणपणे राखून ठेवले नाही, ही कृतज्ञता माझ्या मनात अजून आहे. सर विभागप्रमुख झाले तेव्हा आम्ही दोघेच विभागात उरलो होतो. तो प्रवास विलक्षण होता, त्यात मतभेद असले तरी मनभेद नव्हते. तो प्रवास प्रकाशाचा आणि स्नेहाचा होता.

'शब्दांचे नक्षीकाम' न करता त्यांनी सहसंवाद साधला आणि आम्ही दोघांनी त्या वर्षी १२-१३ विद्यार्थ्यांना एम.फिल्.ला मार्गदर्शन केले. विद्यापीठाच्या विभागात नव्या कार्यपद्धती आल्या तेव्हा त्यांनी शांतपणे आपल्या खोलीचे दार आतून बंद करून घेतले. त्यांची एकटेपणाच्या वाटेची ही तडफड त्यांच्या चिंतनशील वृत्तीला उजाळा देत गेली. त्यातून नवे सृजन त्यांना करता आले, महत्त्वाचे लेखन हातून घडले. त्यांचे शब्द पेटल्या चुलीत पेटले आणि जिबाची काहिली शब्दात

उत्तरली, त्यांच्या कवितेतील अंतमुख्यता आणि भावोत्कटता अधिक गहिरी झाली आणि नव्या संग्रहाला वेगळी खोली लाभली.

सर रिटायर झाले तेव्हा विद्यार्थ्यांनीही निरोप यायचा नाही, असे त्यांनी बजावले; पण मी घडवून आणलेल्या सर्व प्राध्यापक व कर्मचाऱ्यांच्या कॉफीपान समारंभाला त्यांनी पाठ दाखविली नाही. सरांबरोबर विभागात मी १८ वर्षे काम केले. त्यातून निर्माण झालेले नाते दोन्ही बाजूंनी सांभाळले गेले; त्यात कधीही काटेरीपणा आला नाही. त्यांनी मानुषतेचे मूल्य फक्त लेखनात जपले नाही तर ते प्रत्यक्षपणे जगत राहिले.

एक आठवण अगदी वेगळी आहे. एकदा त्यांच्या घरी विद्यापीठीय निवासात गेले असताना सर लवकर बाहेर आले नाहीत. मी काहीशी अस्वस्थ झाले. मुलांशी बोलत राहिले. थोड्यावेळाने सर आले, म्हणाले, “मैडम, माफ करा. हातावर भाकरी होती म्हणून हात धुवून यायला बेळ लागला.” मी सहज म्हटले, “सर मला हातावरच्या भाकरी येत नाहीत.” ते पटकन उद्गारले, “सोपे आहे! तलव्याचा दाब काठाच्या भागाने देत जायचे.” वाद्यमयदृष्टीतील अनेक मर्में जशी त्यांनी सांगितली तशी व्यवहारातील मर्मेंही सांगितली. जे आपल्याला ठावूक आहे ते सगळे मत दुसऱ्यांना सतत सांगत राहिले.

आता सर पूर्वीच्या उच्चरवात, आवेगाने बोलत नाहीत, पण त्यांच्या शब्दातून भोगलेल्या अनुभवांचा अदम्य विश्वास पाझरताना दिसतो. ते बोलणे हृदयाला थेट भिडते. ते कवितेत म्हणाले होते, “काही दुःखांना जिवलग म्हणून कवटाळायचे असते.” या जाणिवेने अनेक सुखे जाणीवपूर्वक टाळून त्यांनी वेगळी वाट धरली. मग त्यांच्या पायालाच उढळाणे कुटली आणि वाटेला पंख फुटले. काळोखाशी वैर धरणे पत्करले म्हणून त्यांच्या प्राणातच सूर्यचंद्राचे झुंबर झुलू लागले.

सरांच्या या अखंड प्रवासात एकच एक भाषा होती. “सांच्या आसवांची एकच एक प्रमाणभाषा!” सरांमध्यला माणूस मला भेटला, तो मला पाहता आला, कारण ते बळही मी त्यांच्याच वाटचालीतून वेचले होते. आम्ही काही प्राध्यापक तत्कालीन गव्हर्नर पी.सी. अलेक्झांडर यांना भेटायला गेलो होतो. त्यावेळी सहजपणे कुलपतींनी मी आंबेडकर प्राध्यापक समितीबरोबर कशी? असा प्रश्न विचारला. मी उत्तरले, “सर, स्त्री ही तर दलितांहूनही दलित आहे.” या उत्तरासाठी पहिली शाबासकी मला डॉ. यशवंत मनोहर यांनी दिली होती. म्हणूनच लेखिका संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात मला वेगळा विचार मांडता आला. सरांनी ज्या अनेकांना ऋणी करून ठेवले आहे त्यात मीही आहे एवढेच!

++

इतिहासाचे आदेश ठोकरून वणव्यात आम्ही घरे बांधली

■ अनंत दीक्षित

परवा नागपुरात यशवंत मनोहरांची भेट झाली. चंद्रपूर आणि बाशीच्या साहित्य संमेलनानंतर फार वर्षांनी त्यांची भेट होत होती. मध्ये काळ बराच गेला; पण अंतर पडले नव्हते. ओघातच कविवर्य सुरेश भटांच्या अनेक मैफलींचा विषय निघाला. 'रंग माझा वेगळा' मधले सुरेश भट किती श्रेष्ठ दर्जाचे कवी आहेत, हे मनोहर भरभरून सांगत होते. अंतरंगाची ती सजावट, अंतर्नादाची लय, जिव्हारी लागलेले दुःख सांभाळून पेललेली विराटत्वाची आस असे हमसून हमसून बोलणे झाले. 'काव्यसंस्कृतीचा सारांश तेवढा पानोपानी उरला', असे मनोहर सांगत होते. 'मागे उरल्या त्या कविता. त्या शाश्वत आहेत. शरीर गेले, पण सुरेश भट मराठी आकाशात उरले,' असे सांगताना मनोहर काहीसे हळवेही झाले.

'उत्थागुंफा' पासून 'जीवनायन' पर्यंत मनोहरांच्या शब्दनिवडीची आणि शीलीची खासियत मराठी मनात कायमचे घर बांधून राहिली आहे. त्यांच्या बोलण्यात डॉ. भालचंद्र फडके, वा.ल. कुलकर्णी, सुधीर रसाळ अशा अनेक शिक्षकांविषयी आजही अपरंपार कृतज्ञता वाहत असते. हा माणूस सतत वाढता राहिला. वाढता वाढता साठीचा उंबरठा त्यांनी पार केला आहे. सहजच त्यांचे शब्द आठवले-

इतिहासाचे आदेश ठोकरून
वणव्यात आम्ही घरे बांधली
सरणासोबत वाटा चाललो
मरणासोबत जिंदगी बांधली

बाबासाहेब आंबेडकर नावाच्या सूर्याच्या प्रकाशात हा माणूस स्वतःच्या

पावलांनी चालला, या वाटचालीत जखमांची भळभळ होती. अधारातून जाव लागले म्हणून अंधार हे आपले ध्येय नव्हे, असा शब्द त्यांच्या कवितांनी सर्व शोषितांना दिला.

वर्तमानावरही त्यांची करडी नजर आहे. जगण्याच्या कोलाहलात वळचणीला थांबलेले श्वास त्यांना हाकारत असतात. सत्य बेवारस झाल्याची खंत मनात आहे. तरी निष्क्रियतेचा वारा त्यांनी जबळपास फिरकू दिलेला नाही. आजचा माणूस एकेकटा पण आतून जळतो आहे, या वस्तुस्थितीने ते अस्वस्थ असतात. आपल्या आत दाह आहे हेही आजकाल कोणी एकमेकांना सांगेनासे झालेय. त्यामुळे माणसांना जोडणारे सेतू नव्याने बांधण्याची उमी त्यांच्यात उफाळत असते. जागतिकीकरणाकडे पुढच्या काळात पाठ फिरबता येणार नाही; पण जागतिकीकरणाचे विपरीत परिणाम टाळता येऊ शकतील, अशी त्यांची धारणा आहे. जनावरीकरणातून माणसाची सुटका, हेच त्यांच्या जीवनाचे उद्दिष्ट आहे.

आपली अनेक स्वतंत्र दुखाणी आहेत. अशा एखाद्याच वाक्याने ते माणसाचा परीघ व्यक्त करतात. यासाठी शब्दांत अशू बांधण्याची यातायात त्यांना करावी लागत नाही. इथे अशूच होतात माझी कविता, असे ते सहजच लिहून जातात. अर्थात याचा अर्थ इथे अशूंचे रवंथ चालते असे नाही. अशूच्या थेंबातही त्यांना सृजनसामर्थ्य भेटते. अशू शून्यजन्मा नसतात. माणसाचा तो एक उद्गार असतो. जगाच्या पाठीवर एवढे रडणे झाले म्हणून अशू असहाय, निराधार असतात, असे नव्हे. जगण्यातला तो एक स्वल्पविराम असतो. सोशिकपणाचे एक दृश्य दर्शन त्या अशूंत असते. त्याचबरोबर जे भोगावे लागते त्याला पार करून पुढे जाण्यासाठी घेतलेला तो आधार असतो. पृथ्वीच्या चेहन्यावरचे सगळे अशू एकत्र झाले, तर शोषणाच्या व्यवस्था वाहून जातील, असा विश्वास मनोहरांना वाटत असतो.

मनोहर उत्तम समीक्षक आहेत. समीक्षकाला साहित्याची जशी प्रगल्भ जाण असावी लागते तशीच वर्तमानाची, परंपरेची अचूक जाणीवही आवश्यक असते. समीक्षेला, निर्मितीला आणि माणसालाही निश्चित दिशा असावी लागते. मनोहरांचे संपूर्ण बादमयीन आयुष्य म्हणजे माणूसपणाला पारख्या झालेल्या माणसाची पुनःस्थापना व्हावी, यासाठी चाललेली अथक धडपड होय. माणसाची मान खाली जाऊ नये, हेच त्यांचे व त्यांच्या साहित्य व्यवहाराचे ध्येय आहे. म्हणूनच मनोहर म्हणतात, “माणूस जितका परमेश्वरावलंबी होत जातो तितका तो स्वतःला गमावत जागतो. स्वतःच्या माणूसपणापासून तो तोडला जातो. माणूसपणाला विन्मुख होतो. विविध अपहरणांनी माणसाचे लचके तोडले आहेत. माणसाजवळ माणसाच्या देहाचा आकार राहिला.

देहातील माणूस विविध भागाकारांनी देशोधडीला लागला.”

अशी मीमांसा करण्यासाठी फक्त धाडस उपयुक्त ठरत नाही. जगण्याच्या, यशापयशाच्या गदारोळातही स्वतःची स्वच्छ दृष्टी बांधावी लागते. विचारांची स्पष्टता असेल तर धाडस स्वाभाविकपणे पाठोपाठ असतेच. त्यासाठी तत्त्व आणि तपशील यातील भेद लक्षात घेण्यासाठी बोंदिक कष्ट घ्यावे लागतात. जीवनाचा आवाका असावा लागतो. मनोहर म्हणतात त्याप्रमाणे अनेकदा तत्त्वाला तपशील समजून आणि तपशिलाला तत्त्व समजून परस्परांत भांडण्यात माणसांची कुशलता खाची पडते.

मनोहर विद्रोही आहेत, असे ठळकपणे व. बारंबार विविध हेतुंनी सांगितले जाते. अर्थात, यासाठी मुळात विद्रोही म्हणजे काय, हे नीट कळायला हवे. खुद मनोहरांनीच त्यासंबंधी अनेकदा तपशीलपूर्वक मांडणी केलेली आहे. विद्रोहाच्या एका बाजुने नकाराची कलमे लिहिलेली असतात, तर दुसऱ्या बाजुने माणसाचे निर्माण करणारी विधायकाची कलमे कोरलेली असतात. आमच्या उजेडाची दारे आम्ही उजेडासाठी कायम उघडी ठेवली आहेत. माणसाला पूर्ण प्रतिष्ठेच्या सर्व शक्यता उपलब्ध करून देत राहील, अशा जीवननिर्माणाचा सहप्रयोग म्हणजेच विद्रोह. ज्यांच्या जीवनावर मरण अंथरणारी प्रक्रिया गतिमान केली जाते, तिला रोखून मुक्त श्वासांची पेरणी करण्याचे काम मनोहरांच्या कवितेने, भाषणांनी सतत केले आहे. अत्यंत कठीण अशी ही कामगिरी अविचल निषेने व विचारशील वृत्तीने त्यांनी केली असल्याने त्यांच्या साठीला त्यांच्या कवितांचे उत्सव महाराष्ट्रात गावोगावी झाले पाहिजेत.

पृथ्वीच्या पाठीवर चाललेले वेगळे महायुद्ध मनोहरांच्या नजरेच्या टप्प्यात आहे. अर्थात त्यासाठी लोकजागर सतत झाला पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह आहे. सर्व प्रकारच्या दुष्काळाशी मुकाबला करता येईल; परंतु या देशातील मानवी चारित्र्याच्या दुष्काळाशी कसा मुकाबला करायचा, ही त्यांचीही चिंता आहे. वैचारिक कुपोषणाने तेही अस्वस्थ आहेत. मात्र त्यांनी स्वतःच्या आयुष्यात वैचारिक शिस्त सांभाळली आहे. वैचारिक शिस्त सांभाळणे आणि त्यासंबंधीचा प्रचार करणे, या दोन गोष्टी वेगळ्या आहेत. म्हणूनच कधीकधी विचारवंतांची संख्या उदंड असूनही समाज मात्र संभ्रमावस्थेत असतो. कधीकधी समाजही या अवस्थेला कारणीभूत असू शकतो. परंतु वैचारिक शिस्त सांभाळताना खूप सोसावे लागते. त्या सोसण्याची नोंद कदाचित इतिहास करीतही असेल; पण थेट परिणाम दिसत नसताना स्वतःला खाची घालावे लागते. डॉ. मनोहर यांनी आयुष्यभर हे काम केले आहे.

मनोहरांची कविता किंवा समीक्षाही हीच भाषा बोलते. अनेक कारणांनी त्यांची कविता वेगळी आहे. ती सरळ माणसात प्रवेश करते. माणसाच्या आत स्वतःची जागा स्वतःच निवडते. शब्दांचे अग्निपक्षी या कवितेत उतरतात. काळजात मशालीचे तोरण झुलते. हातात उजेडाचे पुस्तक असते. कुरूपतेचे उगम जाळायला ही कविता निघालीय. मोहून पडलेले युग तिला उभे करायचे आहे. इथली व्यवस्था श्वासही गहाण ठेवते. त्या श्वासांना मुक्ती घायची आहे. या कवितेला उजेड बाटतच चालायचे आहे. पावलापावलात ज्बाळा असल्या तरी त्यातूनच नृत्य बांधायचे आहे. दुःख मोजायचे नाही. सांडायचे नाही. त्यातूनही बांधणीचीच शक्यता मांडायची आहे. दुःखाचे दिवे हाती असले तरी माणूसपणाच्या प्रकाशात पावले टाकायची आहेत. स्वतःसाठी रडता येणे, हा जिवंतपणाचा पुरावा असतो. आप्जांसाठी रडता येणे, हा माणुसकीचा सारांश असतो. इतरांसाठी रडता येणे, हा जीवनानेच केलेला अश्रूंचा सत्कार असतो. मनोहरांची ही धारणा असली तरी त्यांना घाई करायची नाही. माणूस ही सर्वोच्च पदवी घाईने देऊ नका, असे ते बजावून सांगतात. नजरेतच जर दिवा नसेल तर अंधारात जाऊ नका, असेही ते बजावतात. त्यामुळे यशवंत मनोहरांची साठी म्हणजे महाराष्ट्रतील एका चिंतनशीलतेचा एक महत्वपूर्ण टप्पा आहे. त्यांना मनःपूर्वक शुभेच्छा.

♦ ♦

आंबेडकरी लढाईसाठी सैनिक बनविणारा प्रतिभावंत लोकशिक्षक : डॉ. यशवंत मनोहर ■ प्रा. इंदिरा आठवले

१९८० ते १९८२ या कालखंडात मी सरांची विद्यार्थिनी होते. विद्यापीठात ग्रामीण व दुर्गम भागातून आलेल्या दलित, आदिवासी विद्यार्थ्यांवर शहरी वातावरणात दडपण येत असे. त्यांच्यात एकप्रकारचा न्यूनगंड निर्माण होत असे. अशावेळी मायेचा, मदतीचा हात देऊन सक्षमीकरणाचे कार्य सरांनी केले. अनेक विद्यार्थ्यांना घडविण्याचे, वैचारिक बैठक देऊन आंबेडकरी चळवळीतील सच्चे सैनिक बनविण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या लेखणीत, वाणीत आहे. आंबेडकरी विद्यार्थी चळवळीतील एक कार्यकर्ता म्हणून त्यांचे मोलाचे मार्गदर्शन त्यावेळी मिळाले. सरांच्या सुविद्य पत्नी प्रा. डॉ. पुष्पलता मनोहर यांनीही सरांइतकीच आस्था दाखविली. मॅडमचे सर्व शिक्षण विवाहानंतरचे आहे. सरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा हा पैलू विशेषत: विद्यार्थिनींना महत्त्वाचा वाटायचा. घरी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांशी अनीपचारिकपणे गप्पा करणाऱ्या मॅडमचा सरांच्या सर्व वाटचालीत वाटा आहे.

विद्यार्थी असताना 'उत्थानगुंफे'तील 'कालचा पाऊस' आणि 'उत्थानगुंफा' हा कवितांनी स्वतःच्या परिस्थितीचे भान दिले. भारताच्या परिवर्तनाच्या दिशेने निघालेला हा तरुण आशावादी आंबेडकरी कवी आम्हा विद्यार्थ्यांना नेहमीच आदर्श वाटायचा. विद्यार्थींप्रिय प्राध्यापक असा त्यांचा लौकिक विद्यापीठात होता. त्यांच्या लोकप्रियतेचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे ते विद्यार्थ्यांच्या समस्यांचे नव्हे समकालीन वास्तवाचे भाष्यकार आहेत. अभावग्रस्त विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या परिस्थितीची व स्वज्ञांची भाषा बोलणारे सर मार्गदर्शक वाटायचे. आजही वाटतात.

त्या काळात दलित साहित्याची निर्मिती जोमाने वाढत होती. कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, ललित व वैचारिक या सर्व वाढमयप्रकारात दलित साहित्य

गुणवत्तेने भर घालत होते. परंतु या सर्व साहित्याचे एक साहित्यशास्त्र म्हणून सैद्धांतिक मांडणीचे चिंतन करण्याचा हा काळ होता. 'दलित' या शब्दाच्या मर्यादा जाणवत होत्या, त्यावरही चर्चेत मनोहरांनी मौलिक भर घालून 'आंबेडकरवादी साहित्यशास्त्र' ही नवी प्रभावी परिभाषा सुचविली. आंबेडकरी कला व साहित्यनिर्मितीच्या विश्लेषणासाठी मूल्यात्मक, गुणात्मक असा आकार मनोहरांनी दिला.

आजही मनोहरांची कविता कार्यकर्त्यांच्या पाठीवर काळजीने थाप देऊन 'जपून रे माझ्या फिनिक्स पक्ष्यांनो, खूपदा इथे आपला वध झाला आहे' असे सांगते, समजावते तेब्हा खरेच कार्यकर्त्यांच्या मनातील निराशेची जळमटं झटकून अंगार फुलविते, नव्या उमेदीने कार्यमान करते आणि क्रांतीचे स्फुलिंग गतिमान करते. त्यांच्या कवितांवर प्रेम करणारे असंख्य आहेत तसेच या कवितांवर लिहिणारे अनेक प्रतिभावांत समीक्षक आहेत, त्यांनी मनोहरांच्या कवितांवर अनेकांगांनी प्रकाशही टाकला आहे. परंतु माझ्यासारख्या रस्त्यावरच्या लढाईत गुंतलेल्या कार्यकर्त्याला, निकराच्या लढायांमध्ये या कवितेने सतत साथ दिली. त्यांच्या कवितेतील 'बंधो' हे विशेषण 'बंधो'ला चळवळीतील भूत-भविष्य-वर्तमान विषद करते. ही केवळ त्यांची शैली नाही तर 'कळवळ्याची जाती' आहे, याची साक्ष पटते. नवनव्या प्रतिभांना उमलण्याचे भान त्यांची कविता देते.

यशवंत मनोहरांनी आंबेडकरी चळवळीत आपल्या वैचारिक व्यक्तिमत्त्वाने स्वतंत्र ठसा उमटविला आहे. त्यांनी केवळ साहित्यनिर्मिती आणि समीक्षा अशा साहित्यक्षेत्रातच गुंतून न राहता समाजातील सर्व घटकांसाठी लेखन केले. विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, सामान्य स्त्रीपुरुष, कार्यकर्ते, नेते, लेखक, कलावंत इ. साठी शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय अशा चौफेर विषयांवर लेखन केले. एवढेच नव्हे तर बालसाहित्य हा आंबेडकरी साहित्यात दुर्लक्षित राहिलेल्या विषयासंबंधी सुद्धा लेखन केले. विचारवंतांची लक्षणे सांगताना मनोहर लिहितात, "सर्व मानवांना समान मानवी प्रतिष्ठा देणाऱ्या प्रज्ञा करुणामय समाजनिर्मितीचा विचार कुणाची भीडमुर्वत न ठेवता निषेने मांडतो तो माणूस विचारवंत होय." या अर्थाने निसंदिग्धपणे असे म्हणता येईल की मनोहरांतील विचारवंत हा समाजातील अनेक विषमतांनी अस्वस्थ आहे. अभावग्रस्तांसाठी, अन्यायग्रस्तांसाठी त्यांचे मन तडफडते, व्याकूळ होते. तर अन्याय करणाऱ्यांवर त्यांची लेखणी त्वेषाने बरसते. अभद्रांच्या तकांची चिरफळ करते आणि समाजाच्या उभारणीचा समता, स्वातंत्र्य, न्याय व लोकशाहीवादी विचार मांडते. आंबेडकरी विचारांचे सूत्र घट्ट पकडून, बुद्ध, चार्वाकाच्या इहवादी विचारांनुसार वास्तव परिस्थितीचे भाष्य करते. पुरस्कारांच्या स्वार्थी तडजोडीच्या वातावरणात, आमिषांच्या आंबेडकरी लढाईसाठी सैनिक बनविणारा प्रतिभावंत लोकशिक्षक: डॉ. यशवंत मनोहर / १३

गलबल्यात आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाची बांधिलकी त्यांनी जपली, तड़जोड केली नाही. तसेच प्रतिगामी विचारांशी हातमिळवणी करणाऱ्या दलित नेत्यांची, विचारवंतांची तमा न बाळगता कठोर चिकित्सा केली. त्यामुळे अनेक दिखावेबाज प्रस्थापित, आंबेडकरवादी म्हणविणारे बिनबुडाचे लेखक व विचारवंत त्यांचे शब्द बनले. परंतु त्यांच्या प्रदुषणरहीत आंबेडकरी वैचारिक बांधिलकीमुळे त्यांच्या चाहत्यांची, मित्रांची, शिष्यांची संख्याही विपुल आहे. किंवदृना बाढतच आहे. त्यांच्या व्याख्यानांच्या संख्येवरून, ग्रंथांच्या विक्रीवरून याचा सहज अंदाज येतो. धम्माच्या संदर्भात, विशेषत्वाने विपश्यनेच्या संदर्भातील त्यांची परखड मते अंधश्रद्धा नाकारणारी आहेत. नव्हे बादू तत्त्वज्ञानाचा गाभा असलेल्या इहवादाला, विज्ञानवादाला अधोरेखित करणारी आहेत.

साहित्यिक क्षेत्रात नाही तर एकूणच परिवर्तनाच्या बाबतीत ते म्हणतात, "जीवन सतत बदलत राहते. जीवन म्हणजे परिवर्तनाची एक कालजयी शृंखलाच आहे. व्यक्ती-व्यक्तीमधील परस्पर विधातक संबंध विसर्जित करणे आणि परस्परांना उपकारक असे इष्टसंबंध जन्माला घालणे म्हणजे परिवर्तन. मानवी जीवनाला मारक अशा श्रद्धांचा आचारविचारांचा ढाचा बदलणे आणि त्या जागी नव्या मानवोपकारक ढाच्याची गतिमान आणि सर्जनशील संबंधविश्वाची निर्मिती करणे म्हणजे परिवर्तन होय. परिवर्तन भौतिक असू शकते. पण इष्टमूल्यांच्या आचारविचारांचा आविष्कार म्हणजे च मौलिक परिवर्तन होय." अशा रितीने परिवर्तन म्हणजे मानवोपकारक इष्टमूल्यांची स्थापना करणे एवढेच नाही तर परिवर्तन म्हणजे मानवी जीवनाला मारक अशा कुश्रद्धांना नष्ट करणेही होय. सरांनी आपल्या विचारांच्या शस्त्रांनी अशा कुश्रद्धांवर प्रखर हल्लाबोल केला आणि मानवहीतकारक, समतेच्या, विज्ञानवादी इहवादी विचारांवर आधारित आंबेडकरी भारताचा युटोपिया आपल्या लेखनातून, भाषणातून सतत मांडला. त्यामुळे या विचारांवर प्रेम करणारे असंख्य परिवर्तनवादी, इहवादी त्यांचे चाहते बनले.

आजच्या लढवय्या विचारांच्या शस्त्रांनी लढण्यासाठी मनोहर हे एक विद्यापीठ बनले आहेत. मला स्वतःला नेहमी असे वाटत राहिले की या विद्यापीठाने म्हणजे सरांनी लेखनाबरोबरच सक्रीय राजकारणातही यावे. कारण लोकशाही हा परिवर्तनाचा प्रभावी मार्ग आहे. तिथे सरांनी आपली भूमिका घ्यावी एवढेच या निमित्ताने पुन्हा सुचवावेसे वाटते.

आंबेडकरी साहित्यातील हिमालय

डॉ. यशवंत मनोहर

■ डॉ. सुरेश वाघमारे

स्वातंत्र्याला पन्नास वर्षे झाली, तरी 'भारत माझा देश आहे, सारे भारतीय माझे बांधव आहेत' ही प्रतिज्ञा पुस्तकाच्या पहिल्या पानावर आहे. कारण जिभेवर घोळणाऱ्या या शब्दांना मेंदूतला मनू हृदयांशी भिटू देत नाही म्हणून हिंदू-हिंदुत्व व वांझोटे शब्द अफूची गोळी ठरतात. हिंदुत्वाची कवच असलेल्या व्यवस्थेचा आत्मा जात आहे. जिच्यामुळे दुःख, दैन्य, दास्य आणि अस्पृश्यता निर्माण केली ही अस्पृश्यताच पुढे या सुंदर देशाचा दुर्धर रोग बनला. तिच्या शोषणातून माणसाला पशुत्व प्राप्त झाले. देवाचा हवाला देऊन माणसांनी माणसावर अनन्वित अन्याय अत्याचार केले. या क्रूर अस्पृश्यतेने माणसांच्या भौतिक अन् आध्यात्मिक शक्तीचा संहार करणारी, माणुसकीची राखरांगोळी करणारी मानसिकता तयार केली. या मानसिकतेतून या देशात देव-देवळांच्या साक्षीने विषमतेचा आणि गुलामीचा पाया रचला गेला. या विकृत षडयंत्रामागे ब्राह्मणवादी विकृत मानसिकता आहे. कारण ब्राह्मणवाद हे एक असे जालीम विष आहे की, ज्याने हिंदू धर्मातील मूळ वास्तव तत्त्वज्ञान नासवून टाकले, अशा या वर्णभेदांनी, जातीभेदांनी व अस्पृश्यतेनी विषमताग्रस्त झालेल्या हिंदुस्थानला समतावादी, मानवतावादी भारत बनवण्याचे काम म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, छत्रपती शाहू महाराज यांच्या विचारप्रेरणेने केले. या प्रेरणेतून आंबेडकरी साहित्यिक आणि साहित्य उदयास आले. दैन्य, दास्यात न्हाऊन निघून दुःखाचे दर्शन घेतलेल्या साहित्यिकांनी आपल्या क्रांतिकारी लेखण्या फुले, आंबेडकरी विचार शाईत बुडवून घेतल्या व जातीयता, अस्पृश्यता, विषमता, दैव, देऊळ, आत्मा, परमात्मा, पुनर्जन्म यावर आधारलेल्या व्यवस्थेला नकार देऊन अनात्म, विज्ञानवाद, बुद्धीप्रामाण्यवाद यांच्या आधारावर समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय, प्रज्ञा,

करुणा, शील, मैत्री यावर आधारित समाज उभा करणे ही वैचारिक बांधिलकी मानून लिहू लागले. अशी लेखणी घेऊन पुढे येणाऱ्या आंबेडकरी साहित्यातील एक अग्रगण्य नाव म्हणजे यशवंत मनोहर होय. अशा प्रेरणेतून यशवंत मनोहर सरांनी आजवर मूळगामी लेखन केले आहे. या विचारप्रेरणेतून त्यांचे 'उत्थानगुंफा', 'डॉ. आंबेडकर एक चिंतन काव्य', 'मूर्तिभंजन', 'जीवनायन' इत्यादी कवितासंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. त्याचे प्रमाण या जगात माणूस वर्णानी, धर्मानी किंवा जातीनी उच्चनीच नसतो ही वास्तवता त्यांनी आपल्या काव्यातील नायक 'शंखूक-कर्ण-एकलव्य', 'आपल्या क्रांतीचे महानायक जोतीबा फुले' इत्यादी वैचारिक निबंधातून मांडली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्नी रमाई यांच्यावर त्यांनी लिहिलेली 'रमाई' ही कादंबरी त्यांच्या लेखनातील अप्रतिम नमुनाच आहे. याशिवाय 'आंबेडकर संस्कृती', 'आंबेडकरवाद', 'विद्रोही निबंध', 'आंबेडकरी चलवळीतील अंतर्विरोध', 'डॉ. आंबेडकरांचा बुद्ध कोणता?', 'मंडल आयोग', 'बहुजन क्रांतीचे महानायक जोतीबा फुले' इ. त्यांच्या वैचारिक निबंधातून त्यांचे या संबंधीचे चिंतन व त्यांची वैचारिक बैठक लक्षात येते.

आजवर यशवंत मनोहर सरांचे पाच कवितासंग्रह, बारा वैचारिक निबंध, एकोणीसपेक्षा जास्त पुस्तकांवर समीक्षा, पत्रसंग्रहाची चार पुस्तके, तीन कादंबन्या, एक प्रवास वर्णन असे अमाप लेखन प्रकाशित झाले आहे. त्यांच्या या लेखनास उत्कृष्ट लेखनाचे चार महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार मिळाले आहेत. याशिवाय आंबेडकर गौरव पुरस्कार, भालचंद्र फडके पुरस्कार, म. फुले, डॉ. आंबेडकर पुरस्कार, अनुकूलाच म्हणजे ऑगस्ट २००२ रोजी पद्मश्री विष्णे पाटील पुरस्कार त्यांच्या 'जीवनायन' या काव्यसंग्रहास मिळाला आहे. यशवंत मनोहर सर हे आजवर अकरा विविध साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष राहिले आहेत. विविध वाइमयीन चलवळीत, चर्चासत्रात सहभागी होऊन, विविध व्याख्यानातून आपले विचार त्यांनी मांडले आहेत. आज त्यांच्या साहित्यावर संशोधन केले जात आहे. यावरून त्यांच्या विचारमांडणीची कल्पना येते. फुले-आंबेडकरी विचाराचे बाढळ आकाशभर व्हावे हे त्यांचे स्वप्न आहे. पण दुर्देवाने आज सर्वच क्षेत्रात बाढत असलेली संकुचित वृत्ती, सज्जा व संपत्तीसाठी होत असलेली वैचारिक बेइमानी पाहून मनोहर सर अस्वस्थ बाटतात. म्हणून ते आपल्याच एका कवितेतून प्रत्यक्ष बाबासाहेबांनाच विचारतात.

'अरे, मी ज्याचे महिमान गावे, शक्ती करावी ते इमान तू कुठे ठेवलेस आणि आम्हास समजून घेऊ शकले असते, ते तुझे सागराएवढे शहाणपण कुठे ठेवलेस?' असे हे रुद्यातनाम कवी, लेखक, समीक्षक, विचारवंत म्हणून तमाम महाराष्ट्राला व महाराष्ट्राबाहेरही परिचित असलेले डॉ. यशवंत मनोहर सर बहुजन साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष झाले ही तुमच्या आमच्यासाठी अतिशय अभिमानाची गोष्ट आहे.

जीवनायन

■ प्रा. वसंत आबाजी डहाके

'कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही; सदरहू पीक आम्ही आसवांवर काढले आहे' या कवितेने आणि ही कविता ज्या संग्रहात आहे त्या 'उत्थानगुंफा' (१९७७) या आपल्या पहिल्याच कवितासंग्रहाने यशवंत मनोहर यांनी सत्तरीच्या दशकातील मराठी कवितेवर आपली नाममुद्रा उठवली. त्या संग्रहातील, आक्रमक गद्यात्म मुक्त शीलीतील, कवितांतून विद्रोहाची प्रखर जाणीव व्यक्त झाली होती. 'जाताना मुक्याने जाणार नाही या पसाऱ्याला शाप घेऊन जाईन। येताना उत्तरे घेऊन आलो होतो, जाताना प्रश्न घेऊन निघून जाईन' अशा ओळींनी सुरु होणारा 'निषेधनामा'; 'जन्माने केलेली फसवणूक' सांगणारी 'फसवणूक' ही कविता; 'ज्यांच्या गावात सूर्य नाही त्यांच्या हातात उजेढ देतो' असा आश्वासक भाव व्यक्त करणारी 'माणसांसाठी आरती'; 'मी इथल्या दिशांच्या सूडवुद्धीची थुंकी। तिरस्कृत। आणि त्यांच्या लाडक्या परंपरांचा निषिद्ध भ्रमनिरास' या शब्दांनी सुरु होणारी आणि समग्र सांस्कृतिक-सामाजिक व्यवस्था नाकारणारी 'मी इथल्या दिशांच्या' ही कविता या सर्वच कवितांतून पिलवटलेला, आक्रोश करणारा, संतप्त, क्षोभ आणि क्रोध व्यक्त करणारा, गहिरा आणि व्याकूल स्वर ऐकू येत राहतो. विद्रोहाच्याच या भिन्न भिन्न मुद्रा आहेत आणि त्या बाह्यतः गद्यसदृश, पण अंतर्गत लय असलेल्या ओळीओळींतून व्यक्त झाल्या आहेत. संपूर्णपणे नागर भाषेचा अवलंब करून यशवंत मनोहरांनी दिलितांच्या, पीडितांच्या, शोषितांच्या, बहिष्कृतांच्या यातनांची अत्यंत प्रभावी अभिव्यक्ती केलेली आहे. भावना आणि विचार यांच्यातली तादात्मता, निश्चित विचारप्रणालीचे भक्तम अधिष्ठन आणि शब्दांना हवे तसे वलवण्याचे, वाकवण्याचे सामर्थ्य यांच्यामुळे त्यांची कविता नवकाव्योत्तर कवितेत महत्त्वाची ठरली.

नंतरच्या काळात 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: एक चितनकाव्य', 'मूर्तिभंजन'

हे कवितासंग्रह आणि 'स्वाद आणि चिकित्सा', 'दलित साहित्य', 'साहित्य आणि वांधिलकी', 'बाळ सीताराम मर्हेकर' इत्यादी समीक्षात्मक लेखन यशवंत मनोहरांनी केलेले आहे आणि आज एक प्रतिभावंत कवी व चिकित्सक समीक्षक म्हणून ते ओळखले जातात.

यशवंत मनोहर हे मराठीतील नवकाव्योत्तर कवितेतील निःसंशय महत्त्वाचे कवी आहेत हे त्यांच्या 'जीवनायन' (२००१) या संग्रहातील कवितांनी सिद्ध केलेले आहे.

१९७० पासूनच्या तीन दशकांमध्ये प्रदेश, राष्ट्र आणि जग या तिन्ही पातळ्यांवर अनेक बदल होत गेले. सत्तरमधील विविध चळवळीमधला जोम ओसरत गेला. राजकीय क्षेत्रात निरंतर अशाश्वती निर्माण झाली; आर्थिक क्षेत्रात काही भागात अत्यंत समृद्धी आणि काही भागात अभावग्रस्तता आली; शहरी भागात कामगारांची कपात आणि ग्रामीण भागात रोजगारांचा अभाव अशी स्थिती निर्माण झाली; स्वदेशातील लहान लहान उद्योगधंदे बंद पाढणारे जागतिकीकरण आले; मोठ्या आकारमानाच्या आर्थिक गुन्हेगारीचा प्रत्यय येत गेला; सामाजिक क्षेत्रात परिवर्तनाला जेवढा वेग यायला हवा होता तेवढा तो आला नाही; सर्वच पातळ्यांवर हिंसाचार, युद्धोन्माद यांचे थेमान सुरु झाले; धर्म आणि जात यांच्या आधारे माणसांमध्ये विद्वेष निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांना बळकटी आली. या बदलत्या काळाचा संदर्भ 'जीवनायन'मधल्या कवितांना आहे.

'पायाखाली सुरुंग आणि माध्यावर आगीचा ढग ओथंबून आहे; जपून रे, माझ्या फिनिक्स पक्ष्यांनो, खूपदा इथे आपला वध झाला आहे.' या ओळीमध्ये या बदलत्या काळाची सूचना आहे, 'माणसाची जात' या कवितेत याच बदलत्या काळातील अमानुष बदलांविषयी कवीने चिंता व्यक्त केली आहे. पुढील ओळी पाहा :

'सुनसान झाले आहे, माणसे दिसत नाहीत;
कासाबीस प्राणांसारखा वर्तमान भोवती;
शिरच्छेद केलेले सर्वत्र तडफडते प्रहर;
माणुसकीचे उगम कापीत फिरताहेत नंग्या करवती.'

याच कवितेत शेवटी म्हटले आहे : 'आठवणींचा विषय होत आहे इथे माणसांची जात'. कासाबीस प्राणांसारखा वर्तमानाची छाया या संग्रहातील अनेक कवितांवर पडलेली आहे. 'हे गाव' या कवितेत कवीने म्हटले आहे : 'हे गाव मरणाने आता दत्तक घेतले आहे'. माणूस हृष्पार झाला आहे, 'मारलेली माणसेही आपल्या मरणाची देत नाहीत म्हाही' अशी इथली स्थिती आहे.

‘महाअस्ताची नांदी’ या कवितेत कवीने म्हटले आहे :

‘मला गिळत आहे भोवतीच्या महाअस्ताची नांदी
याही चक्रीवादळात कोणाचे हलत नाही पान आणि फांदी’

आणि

‘अमानुषतेच्या जयजयकारातील बीभत्स गदीं पाहिली
की मला माणसांच्या वंशाचीच चिंता बाटते.’

किंवा

‘गटारातील सांडविचाराने माणुसकीच रोगी होते,
अधःपाताने उन्मादून येतात शतकांची शेते’

किंवा

‘मी पाहतो आहे धडांची विनाशामागे धावण्याची हिंस्त्र स्पर्धा
या अपरंपार मलम्यात माणुसकीचा गहिवर हाती लागत नाही’

काळाने असे घेरून टाकलेले असले, सर्वत्र अशी विपरीत स्थिती असली, कवी या मुलुखात जागजागी नरक, नरकाची झाडे, त्यांची फळे पाहात असला, इथल्या विचारांत आणि आचारांत नरक दिसत असला, तरी, कवी म्हणतो, ‘माझ्या मनात आहे सुगंध आणि हातांत कवितांची वही’. माणसांचे जगणे सुंदर असले पाहिजे हे त्याचे स्वप्न आहे. हे जगणे सुंदर करायचे तर त्यासाठी आपल्यातल्या दुबळेपणाची कबर बांधली पाहिजे, अन्यायाविरुद्ध सर्वस्व पणाला लावून लढले पाहिजे. अन्यायाविरुद्धच्या लढ्यात आपण विजयी होऊ याची खाची कवीला आहे.

‘आम्हीच होऊ विजयी; आमच्या पाठीवर शुद्ध उजेढाचा हात;
वाकवतो आहे युगाची कमान मुठीतील आमच्या तप्त झंझाबात’.

आपल्याभोवतीचा पिंजरा कापता येईल, पण त्यासाठी आपण करवती झाले पाहिजे; युगाचा शिल्पकार नकाराच्या उरात क्रांतिगुंफा खोदतो आहे, सर्वच दुःखांनी या अग्निसोहळ्यात छिन्न्या-हातोडे झाले पाहिजे. ‘जीवनायन’मधल्या कवितांतून असा आश्वासक, प्रोत्साहक स्वर व्यक्त झाला आहे. उदाहरणार्थ, या काही ओळी पाहा :

‘आपण जरा सरळ होऊ, वाटा पुढे सरळच आहेत;
अंधाराशी फारकत घेऊ आपण, वाटा उजेढाच्या आहेत’

'जागतील स्मशान; उजेडाची रसद तिथे नीट नेली पाहिजे;
चूल विझली नाही अजून, वस्तीने धीर धरला पाहिजे'

'प्रिय बंधो रे! ही नदी आटली नाही,
पचवून मृत्यू, ही देत उद्याची म्वाही'.

'माणूसच आहे अंतिम सत्य आणि सौदर्यही' यावर कवीचा विश्वास असल्यामुळे 'हा पहाडच पायाखाली बीट होतो', 'आधातांच्या झडीतही भीती वाटत नाही.' कवीने नश्वरतेच्या विरुद्ध युद्ध म्हणून झाड लावले आहे. मृत्यूने ग्रासलेल्या या काळात सर्जनशीलतेचे झाडच माणसांना, मनुष्यपणाला टिकवून ठेवू शकते. मृत्यूप्रेरणेविरुद्ध जीवनप्रेरणा काम करू लागली की विद्रोहाला नवी पालवी फुटते; पुन्हा अग्निपक्ष्यांचा निर्णायिक थवा फुलू लागतो. त्यामुळे 'नको वांझ हळहळ, व्हावे हातच सर्जन; भांडताना मरणाशी जन्म घेतसे जीवन' असे कवी म्हणतो.

आपली कविता 'असुंदराशी निर्बणीचे युद्ध' मांडणारी आहे असा कवीला विश्वास आहे. ती कुरुपतेचे उगम जाळायला आली आहे; मोडलेले युग उभे करायला आलेली आहे. माणसांमधल्या सर्जनशीलतेवर यशवंत मनोहरांचा विश्वास आहे आणि ही सर्जनशीलताच माणसाला माणसाचे रूप देईल यावरही कवीचा विश्वास आहे. 'जीवनायन'मधल्या विविध कवितांतून हा विश्वास व्यक्त झाला आहे.

यशवंत मनोहरांच्या कवितेचा पिंड वैचारिक कवितेचा आहे. 'जीवनायन'मध्ये कवीच्या 'विचारा'ने छंदात्म अभिव्यक्तीची सीती वापरली आहे. त्यामुळे विचार-सुंदर कवितेचा रूपवंध तिला लाभला आहे. 'जीवनायन'मधले प्रतिमाविश्वही अनोखे आहे. 'कासावीस प्राणांसारखा वर्तमान', 'शिरच्छेद केलेले प्रहर', 'बलात्काराची कुलुपे', 'नकाराचे ऊर', 'प्रश्नोत्तरांच्या पायघड्या', 'आंधळ्या दिव्यांची बेबंदशाही', 'करपलेल्या श्वासांचा डोंगर' इत्यादी. या संग्रहातील कवितेचेच हे वेगळेपण आहे असे नसून यशवंत मनोहरांच्या एकंदर कवितेच्या वेगळेपणाने नवकाव्योत्तर मराठी कविता समृद्ध केलेली आहे.

जीवनायन

■ डॉ. सुलभा हेल्पर

दलित काव्याच्या इतिहासातील महत्वाची कविता म्हणून यशवंत मनोहरांची कविता, तिचा विचार मराठी मनाला करावाच लागतो. एकूणच शोषण, अन्याय यावर प्रतिक्रियात्मक उठाव करण्याची एक जळजळती जाग त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात आहे.

क्रांतीसाठी आरती जुळविणाऱ्या
पावसाळी मोसमांनो
आपण उद्याच्या सूर्याशी करू दोस्ती

असा आशावाद एकीकडे आणि संघर्षसाठी लागणारी शब्दशैली आश्चर्यचकीत करणारी आहे. तप्त ज्वालामुखी की पेटलेला पळस - की दोन्हीही लाल रक्ताच्या शाईत बुडवून लिहिलेली ही कविता. सगळ्या दलितांनी एक होऊन या दुष्ट समाजव्यवस्थेला पाठीशी घालणाऱ्यांना युद्धात ओढावे असे त्यांना वाटते. युगे अद्भावीस आपली मिरासदारी माजविणाऱ्यांना, देवाजीचा धाक दाखविणाऱ्यांना, धर्ममार्त्डांना, आपल्या स्वार्थी हेतूची पूर्ती करण्याकरिता संस्कृतीचा बागुलबुवा पुढे करणाऱ्या तथाकथित संस्कृतीरक्षकांना आपल्या जागृतीची जाणीव करून देण्याकरिता ते म्हणतात,

‘पाखुंडयांनो आता।
नका मारू थापा।
आम्ही झालो गुंफा उत्थानाच्या’

लगेच दुसरीकडे -

‘यारे बादलूनी पेटवा या भिंती।
उदास एकांती।
सरू नका।

आपुले मरण पाहता का डोळा।

करा चोळामोळा रगेलीचा।'

असे आवाहनही करतात.

मनोहरांची सुरुवातीची भूमिका ही अशी झुंजार आणि उद्धाम मस्तीची आहे. त्यांच्या शब्दाशब्दातून वाणीतील दाहकतेचा प्रत्यय येतो. सुरुवातीला मनोहरांच्या कविता दीर्घ आणि तत्त्वज्ञानाचे नाते सांगणाऱ्या होत्या. दीर्घता सोडूनही दुसऱ्या कुठल्याही प्रकारात - अभंग, ओवी या प्रकारात आले तरी आणि ईश्वराला दिलेले शिव्याशाप असले तरी त्यालाही त्यांच्या कवितेतून अर्थ प्राप्त होतो. 'उत्थानगुंफा' या संग्रहात चार्क, बुद्ध, फुले, मार्क्स, कैशवसूत व आंबेडकर यांच्यावर त्यांनी स्वतंत्र कविता लिहिल्या आहेत. या सर्वांत त्यांचे बंडखोर मन स्वीकारते ते आंबेडकर यांनाच. तो त्यांचा ध्यास असतो. आंबेडकरी भावनिक स्पर्शातून मग चिंतनकाव्याचा जन्म होतो. एक चिंतनकाव्याचे जिवंत शब्दशिल्पच साकार होते. धगधगती आणि तरीही भावोत्कट 'अशी ही कविता. नरहर कुरुंदकर यांनी महटल्याप्रमाणे मनोहरांच्या सूपाने सर्वकष विद्रोहाची उत्कट गाणी गाणारा एक समर्थ बंडखोर कवी, कवितेच्या दालनात ज्वालांचे निःश्वास फुंकीत येत आहे. हे अग्निसत्यही मोठे स्तिमित करणारे आहे. एक चिंतन म्हणून हे विद्रोही गाणे मोलाचे आहेच पण निळसर काळसर अशी धुराने भरलेल्या वातावरणातील भडक लाल आणि केशारी ज्वालांचे नर्तन म्हणूनही मोठे विलोभनीय आहे.

'मूर्तिभंजन' या संग्रहात तर प्रेमभावनेचा वेगळाच विलास दिसतो. ही सगळी प्रेमकविता स्मृतीच्या व्याकुळतेने भारलेली आहे. दारूण प्रेमभंगाने मन व्याकूळतेने इथे थरथरत राहिले आहे. मराठी प्रेमकवितेच्या मर्यादा इथेही दिसून येतातच. एकूणच उत्थानगुंफाच्या प्रकाशित वेळेपासूनच दलित कवितेच्याही मर्यादा स्पष्ट झाल्या होत्या. तोचतोचपणा आणि नको तितका विद्रोह याने काव्याला शब्दांचे अजीर्ण झाले होते. चिंतनशीलता, वैचारिकता, परिपक्वता यांचा अभाव, तत्त्वज्ञानाचा एकांगी अंगीकार, आवर्तीत आशयानुभूती, भाषेचे दुबळेपण, प्रतिमांचे तेच दलण या मर्यादांमुळे दलित कवितेचे भवितव्य काय? हा प्रश्नही समोर आला होताच. याचवेळेस यशवंत मनोहरांची कविता खळखळत समोर आली. कवितेतला आवाका, उद्धामपणा, आत्मसामर्थ्याची जाणीव, प्रगल्भता आणि विलक्षण शीली या वैशिष्ट्यामुळे ही कोंडी फुटण्यास मदत झाली. दलित कवितेला वैचारिक आधार मिळाला आणि अभिव्यक्तीचे एक सौंदर्यपूर्ण वळणही प्राप्त झाले. मात्र मनोहरांच्या सोबत चालणारे काही कवी तेच तेच दलण कवितेत दळत होते. 'जीवनायन' या संग्रहाचा विचार करताना ही सारी पाश्वभूमी लक्षात घेणे आवश्यकच ठरते.

यशवंत मनोहरांच्या प्रतिभेचा सर्वात मोठा विशेष म्हणजे एकाच वेळेस अग्निफुले आणि हळुवार प्राजवतफुले ओँजळीत घेऊन चालण्याचे कठीण व्रत! आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाशी विशुद्ध पातळीवरून नाते प्रस्थापित करण्याच्या त्यांच्या बीद्विकतेला 'जीवनायन' या संग्रहात एक उजेढाचे लखलखाते आयुष्य दिसले आणि मनोहरांची कविता बदलली. मुळे तीच असली तरी काव्य म्हणून, कलावंत म्हणून स्वतःचे असे वेगळे जग निर्माण झाले. वसंत आवाजी ठहाके म्हणतात त्याप्रमाणे 'संपूर्णपणे नागर भाषेचा अवलंब करून यशवंत मनोहरांनी दलितांच्या, पीडितांच्या, शोषितांच्या, बहिष्कृतांच्या यातनांची अत्यंत प्रभावी अभिव्यक्ती केली आहे. भावना आणि विचार यांच्यातली तादात्म्यता, निश्चित विचारप्रणालीचे भवकम अधिष्ठन आणि शब्दांना हवे तसे बळवण्याचे, वाकवण्याचे सामर्थ्य यांच्यामुळे त्यांची कविता नवकाव्योतर कवितेत महत्त्वाची ठरली." नुसती महत्त्वाचीच नव्हे तर आंबेडकरी साहित्यसौदर्यशास्त्राच्या कसोटीतून त्यांची कविता त्यांनी स्वतःच्या समीक्षेच्या नजरेने चोखाळून घेतली. स्वाद आणि चिकित्सा, दलित साहित्य, साहित्य आणि बांधिलकी, बाळ सीताराम मर्देकर इत्यादी समीक्षालेखन करून चिकित्सक समीक्षक म्हणूनही 'जीवनायन'ला पाया मिळाला. 'बाई'सारख्या काव्यसंग्रहाला किंवा युवराज सोनटकेच्या 'अग्निशाला'ला लिहिलेल्या दीर्घ प्रस्तावना म्हणजे त्यांच्यातल्या संशोधकाची परिमळ दृष्टीच दिसते. गेल्या तीन-चार दशकात अनेक प्रकारची कविता लिहिली गेली. राष्ट्रच काय एकूण जगातही फरक पडला. सर्वत्र अशांत, अशाश्वत मूल्यांचीच प्रदर्शने, हिंसाचार, धर्म, जात या सर्वांमुळे सलोखा तर दूरच राहिला पण द्वेष वाढत गेला. एकूण कवितेच्या राज्यातही खोट्या मुखवट्यांचाच सुकाळ सुरु झालेला. अशावेळेला 'जीवनायन'मधल्या कवितांनी संजीवनी दिली. जगण्याचे बळ दिले. 'जीवनायन'मधल्या कवितांना शब्दरूप देताना कवी म्हणतो -

"मी लिहितो आहे जगण्याच्या जळत्या ओळीचे महाकाव्य।
जगू दे मला सूर्याच्या विश्वासू किरणांसोबत।"

कवीला हेही माहीत आहे की -

"पायाखाली सुरुंग आणि माथ्यावर आगीचा ढग ओथंबून आहे
जपून रे माझ्या फिनिक्स पक्ष्यांनो खूपदा इथे आपला बध झाला आहे।"

म्हणून सावधानतेचा इशारा कवी देत आहे. मनातील मूलभूत अंधाराच्या कक्षा ओलांडल्यानंतर जो विचारशील मनाच्या आकाराचा प्रवाह अपरंपार असतो तो जाताना खळखळाट करतो. हा खळखळाट कवितेच्या ओळीओळीत येत राहतो. संपूर्ण कविताच एक जिवंत जाणिवेचं भान घेऊन प्रवासत असते.

ओळींशी थांबली तरी तिचं मंडलाकार होणं कधीच थांबत नाही.

“उजेड नव्हता समजत तेव्हा
नाब दिले मी श्वास तयाला
बोट धरून सूर्याचे लिहितो
दुष्ट वाटतो अंधाराला.”

किंवा

“बंधो! माणूस ही सर्वोच्च पदवी घाईने देऊ नये
स्वरच लागत नसेल तर गाऊ नये
नजरेत दिवे नसतील तर अंधारात जाऊ नये.”

किंवा

“बंधो! हा ग्रहणकालातील अंधार चिरंतन नसतो
हे खरे की अधूनमधून मने मोडतात आणि जळत बसतात
तरी दोन श्वासांमधील अंतर म्हणजे पूर्णविराम नसतो.”

‘हे बंधो!’ या कवितेतील चोखापणा असा शब्दाशब्दातून पुढे येतो. या दीर्घ कवितेत नेणिवेतून उचंबळलेली कोरीब जाणिवेची सौदर्यपूर्ण व्यवहारशिल्पे भाषिक व्यवस्थेतून स्पष्ट संझात्मक स्वरूपात व्यक्त करणे हे या कवितेचे कसब वाखाणण्यासारखे आहे. एक प्रकारच्या आत्मभानातून आलेली सशक्त आशयाची ही कविता आहे. या कवितेसमोर माणसाच्या आयुष्याचा मोठा पटच उभा आहे. माणूस हेच अंतिम सत्य मानणारा हा कवी म्हणतो -

“माणसा, तू काय होता, काय झाला
मृत्यूच्या घोड्यावरी तू स्वार झाला
नष्ट करशी सारखा रे तू स्वतःला
माणसा रे तू स्वतःचा अंत झाला.”

माणसाच्या वंशाची चिंता वाटणारा हा कवी पुढे म्हणतो,

“मी पाहतो आहे धडांची विनाशामागे धावण्याची हिंस्त्र स्पर्धा
या अपरंपार मलम्यात माणुसकीचा गहिवर हाती लागत नाही.”

काळाने चहुबाजूनी अशी स्थिती केली आहे. जागोजागी नरक, नरकाची झाडे त्याचीच फळे पहात असला तरी अन्यायाविरुद्ध लढा देण्याची क्षमता त्याच्यात आहे. “पाषाणालाही फुले यावी ऐसे उथाणून पुढे” किंवा

“असोत नाना रंग तनाचे वृक्ष मनाचा एक हवा
असो पाळणे नाना पण या मळ्यात झोका एक हवा।”

माणसाचे मनाचे जगणे असे सुंदर हवे कवीला! नाना रंगांची, तन्हांची, मनांची माणसे असतात, पण त्यांच्या मनाचा हिरवा रंग एका वृक्षासारखाच असायला हवा, या मनाच्या पाळूण्याची आंदोलन प्रत्येक माणसागणिक निराळी. पण या आंदोलनांचा वर नेणारा झोका मात्र एकच हवा, कवीचे हे सुंदर मागणे-जगणे-मग त्यासाठी दुबळेपणा नको. 'माझ्या मनात आहे सुंदर आणि हातात कवितांची बही' असा आशादायक सूर किती तरल प्रतिमेतून कवी व्यक्त करतो आणि 'आम्हीच होऊ विजयी' हा दृढ विश्वासही व्यक्त करतो.

हा युगाचा शिल्पकार नकाराच्या उरात क्रांतीगुंफा खोदतो आहे. सर्वच दुःखांनी या अग्निसोहळ्यात छिन्न्या हातोडे झाले पाहिजे असा आश्वासक सूरही इथे उमटला आहे. ही पूर्णच कविता असुंदराशी भांडण करते. सुंदर शब्दकळांची लेणी कोरून वैचारिक कवितेचा इतका स्पंदनशील तरल सुंदर आविष्कार इतर दलित कवितेत दिसणार नाही. एकाच वेळेस विद्रोहाचे घाव, त्याचवेळेस माणुसकीला जपण्याचे भान आणि त्याचवेळेस 'माणूस' म्हणून जगण्याचे स्वप्न ते बघतात. शैलीचा नवेपणा ताजेपणा ताज्या श्वासासारखा गहिवरून आला आहे इथे. या ओळी बघा-

"नदीच्या वाहत्या पाण्याशी बोलता बोलता
मी होतो वाहते पाणी माझ्या आयुष्याचे
गर्भर धरतीला घेतो मी बाहूत
आणि माझ्या बाहूलाच गर्भ राहतात नव्या स्वप्नांचे"

इथे शब्दाला भावनात्मकता, मूल्यन आणि अभिव्यक्ती लाभली आहे सुंदर प्रतिमांची! कविता ही कलाकृती असते म्हणजे कवीच्या सर्जनशीलतेमधून निर्माण होणारा तो एक इस्थेटिक उपक्रमही असतो. शब्द, आशय आणि भाषाशास्त्र या तिन्हीतून कवितेला एक रूपवंध प्राप्त होत असतो. तो भावनात्मक आणि मूल्यात्मक आशयाचा असतो. एका सर्जकाच्या नात्याने तो जगाशी निगडित असतो. वेदना, विद्रोह, दुःख एवढेच त्याचे स्वरूप नसते. कवितेच्या प्रत्येक शब्दातून प्रतिक्रियेवरच्या प्रतिक्रिया आपल्याला कळू लागतात जर ती कविता यशवंत मनोहरासारखी ताकदीची असेल तर!

"काळजातल्या मोराचे
टाहो झेलावे डोळ्यात
सल ठेवावी नाचत
पेटलेल्या घुंगरात."

“दुःख होते पायघड्या
निळ्या लाटांच्या पुढती
वाटा मावळल्यावरी
तेच होते फुलवाती”

अशा कलासक्त शाब्दिक कलातून कविता मनाचा ठाव घेते.

मनोहरांच्या कवितांचा कसंच इथे प्रत्ययाला येतो. इथे पुनः विद्रोह आहे, झागडणे आहे, दुःखही आहे, पण ‘कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही’ असे सांगणे नसून -

“खूपदा उत्तरे वाहून नेतो पाऊस
फक्त प्रश्न ठेवतो आपल्या हाती.”

पण पावसाने वाहून नेलेली उत्तरेच तर ‘जीवनायन’मध्ये सजीव आणि वाहती होऊन जातात. ‘भुईतून येई लाव्हा तशी काव्य होई जिव्हा’ अशी कवितेची निर्मितीच सांगत माणसाच्या काळजाची ग्वाही देतात.

‘जीवनायन’मधील कविता ही एक कलाकृती आहे. तोचतोचपणा येत असलेल्या कवितेला हे एक निर्भीड उत्तर आहे. म्हणूनच ‘जीवनायन’मध्ये मनोहर माणसातल्या माणुसकीने उजबून निघाले आहेत. प्रतिमाविश्व अनोखे आहे. वैचारिकतेला भावनाशयाची खोली प्राप्त झाली आहे. हेच नवेपण नवकाव्योत्तर कवितेत त्यांनी जपले आहे. मर्देकरांनंतर बाह्य परिस्थितीची आव्हानं झेलत स्वतःच्या प्रतिभेद्या बळावर नवप्रतिमांकित कविता लिहिण्याचे काम फक्त मनोहरांनीच केले. ‘प्रतिभेद्ये देणे असले तरी कलाकाराला परंपरेमध्यले स्थान केवळ जन्माने मिळत नाही. परंपरेचा अभ्यास परिश्रमपूर्वक करून ते त्याला मिळवावे लागते’ असे टी.एस. एलियटने म्हटले आहे. असे सतत मनन चिंतन, निदिध्यास करून मिळालेले स्थान त्या परंपरेत भर घालून, तिचा विकास करून तिच्यातील त्रुटी दूर करून व तिच्या शक्यतांचा विचार करून टिकवावे लागते. विकसितही करावे लागते असा इलियटच्या भूमिकेचा विस्तार करता येईल. याच पायावर उभे राहून मनोहरांनी आंबेडकरी साहित्यशास्त्राच्या निदिध्यासातून कवितांचा मळा सजविला. ‘जीवनायन’मध्ये एक नवे आंबेडकरी सौंदर्यशास्त्र आणले. विचारांबरोबर कलेला आवश्यक असलेल्या शब्दमूल्यांचा विचार केला. म्हणून तर ही कविता कलामूल्यांच्याही उंचीवर जाऊ शकली. जीवनानुभवालाच प्रतिमारूपात एकरूप करणारी ओजस्वी शब्दकला झानेश्वरांप्रमाणेच कुरुपाला नष्ट करीत मानवविश्वाचे पत्तायदान मागत आहे. म्हणून तर ते म्हणतात-

"असो प्रवासी नाना बोटीत, पंखासम समतोल हवा
देहामधुनी सकलांसाठी कळवळणारा प्राण हवा."

सगळ्यांसाठी कळवळणारा प्राण मागणारे मनोहर म्हणूनच 'जीवनायन'मध्ये गर्भश्रीमंत झाले आहेत. आंबेडकरांचे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे शिष्यत्व पत्करून कोलाहलातून स्वतःचा व स्वतःच्या परंपरेचा स्वच्छ स्वर उमटलाय इथे, तरी स्वतःकडे च स्वतः शिकणे व अनुभव घेणे विरळाच.

"रात्रंदिन अम्हा। युद्धाचा प्रसंग
अंतर्बाह्य जग। आणि मन।"

अशी परिस्थिती असतानाही

"तुका म्हणे होय। मनाशी संवाद। आपुलाचि वाद। आपणाशी।"

असूनही शेवटी "तुका म्हणे झारा। आहे मूळचाचि खारा"

अशीही असते, यशवंत मनोहरांना स्वतःचा कवितेतला स्वर आणि स्वतःचे अभिव्यक्त होणे सापडले ते अशा स्वतःशी चालणाऱ्या संघर्षाच्या आणि संवादाच्या प्रक्रियेतूनच!

अनुभव आणि कवितेचा रूपबंध एकाचबेळेस व्यक्त करणाऱ्या या संग्रहात उजेड आणि अंधाराच्या प्रतिमा वारंवार येतात. कवीचा सौंदर्यात्म उपक्रम भाषेकडे नव्हे तर जगाकडे रोखलेला असतो, त्यामुळे कविता वास्तवावर भाष्य करीत असते. माणसांशी आणि माणसांच्या परस्पर संबंधांशी तिचे काही एक नाते नसते, नैतिक, धार्मिक मूल्यांशी तिचे घनिष्ठ संबंध असतात. सौंदर्यात्म उपक्रम सर्जनशीलपणे करणारा माणूस नुसता भाषेशी खेळत नसतो, भोवतालच्या जगाशी असलेला भावनात्मक, मूल्यात्मक संबंध जपतच कवितेचा रूपबंध विचार व्यक्त करतो. कारण हेच संबंध लय, सुसंगती, समतानता, समांतरता यासारख्या गोष्टीतून आकाराला आलेल्या कवितेच्या रूपबंधातून व्यक्त होत असतात. हे व्यक्त होणे 'जीवनायन'मधल्या कवितेला साधले आहे. इथेच कवीचे कलावंत म्हणूनही यश साठले आहे.

'जीवनायन'मधील कवितांनी मनोहरांना श्रेष्ठत्व प्राप्त करून दिले. 'खूप उत्कटायचे आहे, त्यातले हे थोडे। खूप पेटायचे आहे त्यातले हे थोडे।' हे थोडे उत्कटणे आणि थोडे पेटणे यांनीच 'जीवनायन'मधील कवितांना समृद्ध केले आहे. मर्देकरांनंतर इतक्या सुंदर प्रतिमा शब्दकळांची ही एकमेव कविता आहे एवढे निश्चित!

दुःखाच्या मुळावर घाव घालणारे काव्य

■ डॉ. निर्मलकुमार फडकुले

बाचकांचा 'आंतरअग्नी' पेटवणारे जे थोडे कवी मराठीत आहेत त्यांचे प्रतिनिधित्व यशवंत मनोहर करतात. 'उत्थानगुंफे'पासून ते 'जीवनायन'पर्यंत त्यांच्या कवितेने जो प्रवास केला तो अर्थपूर्ण आहे. बादली विचारांचा आक्रमक आवेश असलेली मनोहरांची कविता विषमता आणि शोषण या पारंपरिक अन्यायावर जिवाच्या आकांताने तुटून पडते. केशवसुत आणि कुसुमाग्रज यांचा बारसा समृद्ध करीत तिची बाटचाल चालू आहे. 'क्रांतिविचारांची दाहकता' या कवितेने डॉ. आंबेडकरांच्या ज्वलंत विचारांशी सहकंप पावून स्वतःत सामावून घेतली आहे. या कवितेला दलित काव्याच्या सदरात टाकण्याचा कृत्रिम उद्योग काही समीक्षकांनी केला असेल. कवितेवर असले शिक्के मारून कवितेचा स्वर कळत नसतो. खरे तर ज्या हृदयाचे स्पंदन घेऊन काव्य प्रकट होते ते हृदय अनन्यसाधारण असतं. ते दलितांचे की सवणीचे हे तपशील कवितेशी संवाद करताना मला उपरे बाटतात. कवितेचे रसग्रहण करताना कवीच्या नावाचीसुद्धा जाणीव मनात ठेवू नये. केवळ आपल्या मनाने कवितेचे मन समजून घ्यावे. दोन्ही मनांचे सूर त्यामुळे जुळतात. यशवंत मनोहरांची कविता आपल्यावरोबर एक जळणारे समंजस दुःख आणि तीव्र विद्रोह घेऊन बाचकांशी बोलू लागते. तिच्यातला आक्रमक आवेग हृदयापासून आलेला असल्यामुळे तो कुठेही कृत्रिम वाटत नाही. या कवीच्या रक्तातच अन्यायाची घृणा आहे. त्याच्या शब्दात आलेली उष्णता हा अन्यायाच्या जाणिवेचा वास्तविक परिपाक आहे. मनोहरांचे दुःख हे एकट्या व्यक्तीचे दुःख नसून त्यात काही शतके खोल गेलेल्या दुःख-वेदनेचा अपरिहार्य ठणका आहे. पण तरीही ही कविता प्रमत्त आवेगाने बोलूनही आक्रस्ताळी वाटत नाही. तिच्यात वस्तुतः विफलता आढळलेली असती तर आश्चर्य वाटले नसते. पण पिढ्यान् पिढ्यांच्या जिवघेण्या अंधाराला छेद देणारी रुद्रवाणी त्यांनी काही

क्रांतिवीरांकडून घेतली आणि आपल्या रक्तात पचवली, ते म्हणतात,

"इतिहासाचे आदेश ठोकरून वणव्यात आम्ही घरे बांधली, सरणासोबत वाटा चाललो, मरणासोबत जिंदगी रांधली."

इतिहासाचे आदेश ठोकरून लावणारी क्रांतीची उद्धाम पाऊले टाकायला प्रगल्भ विचारांचे धीर्य आवश्यक असते. उत्थानगुंफेपासून आजपर्यंतच्या त्यांच्या कवितेतले वैचारिक टाप्ये मी पाहात आलो आहे. माणसामाणसांत भिंती उभ्या करणाऱ्या धर्माची आणि संस्कृतीची चीड हे या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे. जीवन कुरूप बनवणारी विषमता भेदण्यासाठी सिद्ध झालेली मनोहरांची कविता उग्र सौंदर्याची प्रतीती देते. तिच्यात वक्तृत्वाचं ओज आहे, पण ती वक्तृत्वाची आरास मांडणारी कविता नव्हे. रग आणि धग हे विचारांचे गुण आत्मसात केलेले काव्य मराठीत संख्येने आणि गुणवत्तेनेही थोडे आहे. त्यामुळे हळव्या भावना आणि कोवळ्या कल्पना यांची पेरणी करणारे शब्द वाचण्याची सवय वाचकांच्या अंगवळणी पडलेली होती. कल्पनारम्य कवितेतला नाटकी सौंदर्यवाद यशवंत मनोहरांसारख्या वास्तवाच्या विरूपतेत राहिलेल्या कवीला परवडणं शक्यच नव्हत. दुःख उगाळीत बसण्यापेक्षा त्यांच्या मुळावर घाव घालणारी बलोद्धत वृत्ती हे या काव्याचे बळ आहे. मला वाटते अशा कविता क्रांतीच्या विचाराला चेतवू शकतात. ईर्मसनच्या एका बचनाची आठवण होते. Only that is poetry which cleanses and mans me. शुद्ध आणि समर्थ असा आत्मस्तर देणारी कविता आजच्या अंधारात बुडालेल्या निराश मनांना आवश्यक आहे. कवितेचे वापरून वापरून गुळगुळीत झालेले निकष बाजुला सारले पाहिजेत. जी जागवते आणि जगण्याचा जिवंत विचार देते अशी कविता आम्हाला पाहिजे आहे.

अंधारात शिरताना माथी सूर्य असू यावा।

जंगलातल्या वाटेत गाठी शिधा असू यावा॥

माथ्यावर सूर्य घेऊन चालू इच्छिणारा हा कवी आहे.

यशवंत मनोहरांच्या पाच कवितांचे मी रसग्रहण करावे असे संपादकांना वाटले. त्यांनी पाठवलेल्या कविता मला स्वस्थ बसू देत नाहीत. प्रत्येक कविता मला आवाहन करून अस्वस्थ करीत आहे. 'आठड्यांचे गाणे', 'स्वप्नांचा वध', 'समुद्रही आठलेले' आणि 'सर्जनशील हुंदका' या पहिल्या चार कवितांत अगतिकता, दुःख आणि वैफल्य यांची छाया पडलेली दिसते. पंखांना आकाश दिसावे, पण त्याला स्पर्श करता येऊ नये, भराऱ्या घ्याव्यात, पण प्रत्येक झेप व्यर्थ व्हावी. अनेक वाटा चोखाळाव्यात पण साऱ्या वाटा फसव्या निघाव्यात,

हा अनुभव कवीला आला आहे. 'आतङ्यांचे गाणे' एका खोल, वैफल्याचे स्वर आळवीत आहे. जीवनातला हा एक भेदक अनुभव असतो. संवेदनशील कवीला असा अनुभव होरपळून काढतो. कारण त्याच्या अपेक्षा उंच असतात. त्याच्या दृष्टीत सुंदर आणि भव्य स्वप्न तरळत असतात आणि आपल्या दृष्टीसमोर परिस्थिती आपण प्राणपणाने फुलवलेल्या स्वप्नांची लक्तरे करीत आहे हे पाहावत नाही. कवीची स्वप्ने सामान्य, स्वार्थकेंद्रित, कळाहीन नसतात. त्यांना एक प्रकारची व्यापकता असते. जेव्हा अशा सुवर्ण स्वप्नांचा नाश होतो तेव्हा ध्येयनिष्ठ मनाला होणारे दुःख एखाद्या महापुरासारखे ओसंडत असते. काळीज पिळून आसवं आणली आणि नागडे आशय घेऊन आलो. या शब्दांतून आपल्या अश्रूंचा आशय सांगण्याचा प्रयत्न ही कविता करीत आहे. सान्या आयुष्यालाच स्वप्नभंगाच्या उत्कट दुःखाने तडे गेल्याची एक तीव्र कळ येऊन जगण्याच्या अर्थशून्यतेची जाण यातून कवीने व्यक्त केली आहे. तुकारामासारखा संत कवीदेशील असेच दुःख भोगत होता. त्याने महटले आहे, 'ओस झाल्या दिशा, मज वाटे भिंगुळवाणे' ती मनःस्थिती आणि अगतिक आसवांनी जळत राहिलेले कवीचे आतङ्यांचे गाणे या दोन्हीतले सूर एकच आहेत काय? आयुष्याच्या व्यर्थतेची आणि राखुरांगोळी आशा आकांक्षांची जाणीव या कवितेच्या आशयातून व्यक्त होते. अभिव्यक्ती मात्र खोल वेदनेला तोलून घरील आणि वेदनेला आकार देईल इतकी समर्थ आहे.

A True Poem is poet's mind कविमनाचा हा हुंकारच काही सांगून जातो. पहिल्या कडव्यातून प्रकट झालेली विफलता पुढील कडव्यातून वेगवेगळ्या प्रतिमानांतून विस्तार पावलेली दिसत आहे. निराशेचे आणखी वेगळे रूप पुढील कडव्यांतून चित्रित झाले असते तर त्या निराशेला कारण झालेली परिस्थिती कळली असती. कविमनाच्या विफल, भग्न स्थितीचे भेदक दर्शन घडवणारी ही कविता आहे. 'पुन्हा पुन्हा जिंदगी शिवली', 'आतङ्यांचे गाणे जळत राहीले'. या प्रतिमा अर्थपूर्ण आहेत.

स्वप्नांचा वध

'स्वप्नांचा वध' ही यशवंत मनोहरांची कविता चित्रदर्शी अन्वर्थक प्रतिमांनी आपला आशय अधिक गहिरा करीत जाते. 'विझलेला सूर्य' आणि 'दगांनी गिळलेला चंद्र', 'करणून जाणारे चांदणे', 'जागेपणावर सांडणारे निखारे', 'संपावर जाणारे श्वास' ही अभिव्यक्ती काव्याच्या आशयाला वाचकांसमोर स्पष्ट आकार देऊन उभी करते. कवितेतले शब्द अर्थबहुल होतात. उदाहरणार्थ 'जीवन जाळते आहे माणसांना, समशाने निकामी झाली आहेत' ही ओळ जितकी प्रत्ययकारी तितकीच धक्का देणारीही आहे. अर्थहीन जीवनाचा अर्थ सांगणारी ही कविता

वाचकाला दंश करते. कवीने योजलेला प्रत्येक शब्द आणि त्याने योजलेली प्रत्येक प्रतिमा पूर्णपणे विस्कटलेल्या मानवी जीवनाचं दृश्य दाखवू शकते.

आजच्या जगात सारी सुंदर मूळ्ये किडून गेली आहेत. ज्याप्रमाणे साज्या जगाच्चा सांधा निखाळून पडला आहे आणि पृथ्वीवरचा दुर्गंध सहन होत नाही म्हणून स्वगानि देखील नाकाला पदर लावावा असे हॅम्लेटला बाटत होतं त्याप्रमाणे या मूल्यहीन परिस्थितीत प्रत्येक श्वास घेणे कवीला कठीण होत आहे. तो म्हणतो-

'धरतीच्या ज्यालांनी चांदणोही करपून जात आहे.' आपल्या भग्न मानसिकतेचे हे दर्शन कुणाच्याही मनाला होरपळून काढील. आपल्या काही व्यक्तिगत स्वप्नांची हत्या झाली म्हणून कवी अश्रू गाळीत नाही. त्याला भोवतालच्या सडत चाललेल्या मूल्यांची दुर्गंधी व्याकुळ करीत आहे. कवीच्या सामाजिक जाणिवांचे आकाश विस्तृत आहे. जीवनाचे त्याला झालेले आकलन सखोल आहे. त्यामुळेच त्याने आपल्या दृष्टीसमोर जे उत्तुंग स्वप्न उभे केले होते ते पार कोसळून त्याची बाताहत झाल्याचं हे मनात उफाळून आलेले वैफल्य आहे. 'इथे वध होतो स्वप्नांचा' हीच या वास्तव जगाने संवेदनशील वृत्तीच्या विचारवंताना दिलेली देणगी आहे. ज्या सुसंगतीची, सुंदरतेची आणि सुगंधाची आपण असोशीने अपेक्षा करतो ती उदृथस्त होत चाललेल्या या जगात पाहायलाही मिळत नाही. 'मिटल्या जाऱ्या डोळ्यांपुढती शुन्याचे मैदान' असे उद्गार गोविंदाग्रजांनीही काढले होते. सहज मनात विचार येतो, कशाला या जीवनापासून आणि जगपासून उंच अपेक्षा करायच्या? जग जसे आहे आणि परिस्थिती जशी असेल तशी स्वीकारण्याचा समंजसपणा दाखवणाऱ्या माणसांच्या स्वप्नांचा कधी वध होत नाही. कारण त्यांना स्वप्नांच नसतात. पण चिंतनशील वृत्तीच्या आणि सौंदर्याची ओढ असलेल्या कवीच्या पदरात अनेक सुगंधी स्वप्न असतात. त्यांची हत्या होताना त्याला ती पाहावी लागतात. वांझ दृष्टीला हे दुःख भेटत नाही. पण स्वप्नभंगाचं दुःख प्रतिभावंताच्या बाट्याला नेहमी येत. त्या दुःखाश्रुंवरच तो कवी जगत असतो.

'समुद्रही आटलेले' ही कविता देखील निराशेचे गाणे आळवणारी आहे. बठलेल्या झाडांना हिरव्या इच्छा फुटत नाहीत आणि अंध व्यापारी आंधळ्यांना ठोक आणि चिल्लरही अंधार विकू लागलेले आहेत. अशा समर्थ प्रतिकात्मक शब्दांतून आजचे जीवनदर्शन कवी घडवीत आहे. एकेक दिवा विझात चालला आहे आणि साज्याच शक्यता नपुंसक होत आहेत. ठिकठिकाणी अंधारलेल्या आणि फाटलेल्या जगात सारीच दारे, अगदी संसदेची दारेही बंद झाली आहेत. कवीने जगाचे दैन्य आणि क्रौर्य आपल्या अन्वर्धक शब्दांतून उघडे केले आहे. जिथे प्रकाश देणारे दिवे जाणीवपूर्वक फोडण्यात येतात आणि संसदेच्या

चप्हाट्यावरही अंधाराची खोरेदी-विक्री होते, तिथे उगवणारा दिवस तरी प्रकाश कुदून आणणार? जिकडे तिकडे उदात्त मूल्यांचे वस्त्रहरण करणारे दुःशासनी हात आहेत. अशा हिंस्त्रतेच्या आणि रुद्रतेच्या बातावरणात कुणाची कोवळ्ठी स्वप्ने जळून गेली तरी कुणाला त्याचा पत्ता लागला नाही. समुद्रच आटल्यावर आशेचा थेंबदेखील रित्या मनात उरत नाही.

असे वाटते की यशवंत मनोहरांसारख्या संघर्षावर प्रेम करणाऱ्या कवीच्या मनोवृत्तीला एक अनामिक खोल गडव विफलता विळखा घालीत आहे. पण याबदल कवीला दोष देता येणार नाही. या जगाची भूमीच इतकी भरड झाली आहे की तिला आपल्या अश्रुंचे पाणी पाजले तरी तिच्यातून नव्या स्वप्नांचे कोंब कधी उगवत नाहीत. एक काळ असा होता की महात्म्यांनी स्वप्नांची लागवड केली. या जगाला त्यातून नवजीवन मिळाले. पण एकेक स्वप्न विरुन गेले. महात्म्यांच्या आठवणी उरल्या. त्यांनी दिलेले दान मात्र माणसांनी उधळून टाकले. नवी नांगरणी आणि पेरणी झालीच नाही. प्रकाश नाहिसा करून अंधाराच्या व्यापाराला मात्र व्यवहारी लोकांनी बरकत आणली. या परिस्थितीत स्वप्नांचा मोहोर जळूनच गेला पाहिजे. त्यांच्या अवशेषांकडे पाहात कवीमन हळहळत आहे. पण कुठेतरी या परिस्थितीबदल खंत आहे. कुणीतरी आसवे गाळतो आहे. अजूनही आशेला जागा आहे. येणारा हुंदका सर्जनशील ठरण्याची शक्यता आहे. पायाखालची तयार वाट नसली तरी ज्याच्या सोबतीला नवे सुजन करणारे अशू असतात त्याच्या हुंदक्यातही एक सुंदर गाणे लपलेले असते.

'सर्जनशील हुंदका' ही कविता मात्र निराशेवर मात करणारी आहे. कितीही आघात झाले तरी आकाश वाकवणारा तिसरा हात केव्हातरी माणसाला मिळतो. घातपातांची झड लागली म्हणून काय झाले? नवे ऋतू नवनिर्मितीचा प्रतिसाद देऊ शकतात आणि मग कवीला वाटते जगण्याची भीषण शिक्षा भोगताना कधी कधी मनासारखे जगता येते. सारेच काही चुकलेले किंवा हुकलेले नाही. पायाखालची वाट तयार नसेल पण मनातला हुंदका जागा आहे, म्हणून नवीन वाट तयार करता येईल. हा एक आशेचा हिरवागार लसलसता कोंब कवीच्या मनोभूमीत आणि माणसांच्याही जीवनात उगवलेला आहे.

अजूनही वाटते माणूस सुगंधाचा अनुवाद होईल. अजूनही वाटते आपले स्वप्न गुन्हेगार नाही. अजूनही माणसाच्या जीवनातला प्रेमाचा, सौंदर्याचा आणि काव्यात्मकतेचा सारांश कायम आहे. वादळे येतात. विध्वंस होतो. पण प्रलयातही कुठेतरी तशा वादळाला तोङ देत एखादी ज्योत तेवत राहाते. आम्ही विझण्यासाठी पेटलो नाही. आमच्या पेटण्यातून नवी ऊर्जा निर्माण होणे अटळ आहे. ही बळकट जिद माणसात असते. 'तरीही काळीज म्हणते' या कवितेचा मध्यवर्ती सूर आशेने

उजळलेला आहे, यात कवी म्हणतो, 'खूपदा तुदूनही मी पुन्हा पुन्हा जुळतच
आलो आहे, खूपदा मरूनही मी ताठ ताठ जगतोच आहे.'

जीवनबादाचा हा जोष हेच या कवितेचे ठळक वैशिष्ट्य. खूपदा अंधासून,
मी खूपदा उगवतो ही जीवनाचीच निशाणी आहे. आशा-निराशांच्या संघर्षात
आशेचाच झोडा जीवनावर फडकत राहातो हे इतिहासाचे सार आहे. प्रत्येक
माणूस त्या इतिहासाचाच एक घटक आहे. बेचिराख झालेल्या जगाच्या राखेतून
नवे फिनिक्स पक्षी आकाशात झेप घेतात, हाच एक चिरंतन संदेश यशवंत
मनोहरांची चिंतनमग्न कविता आपल्याला देते. कविता वाचताना माझीच
प्रतिमा, माझ्याच आशानिराशा, माझीच काळवंडलेली आणि पुन्हा टवटबीत
होणारी स्वप्ने मला हिच्यातून दिसतात ही जाणीब देणारी आणि चिंतनशीलतेकडे
घेऊन जाणारी ही कविता अंतर्मुख करते. ही मनात घोळणारी कविता आहे.
हिच्यातत्या अक्षरांचा उग्रमधुर आणि काही ठिकाणचा कडवट गंध पुन्हा पुन्हा
हुंगून पाहाण्यासारखा आहे. या कवितेने मला दिलेल्या दुःखामुळे मी थोडा
श्रीमंत झालो हे समाधान महत्वाचे आहे.

++

मनोहरः आंबेडकरवादी बौद्ध कविवर्य

■ डॉ. भारत पाटणकर

कवितामुळे ओळख असणे वेगळे आणि कविता, विचार वर्गेरेसह प्रत्यक्ष ओळख होणे फारच वेगळे. यशावंत मनोहर यांची आणि माझी त्यांच्या 'लुंबिनी' मध्ये, विद्रोही सांस्कृतिक चळवळीच्या एका वार्षिक साहित्य संमेलनाला त्यांनी अध्यक्ष म्हणून यावे यासाठी, प्रत्यक्ष भेट झाली. व्यक्तिमत्त्व पहिल्याच भेटीत नावाप्रमाणेच मनोहारी जाणवले. साठोत्तरीमधील आमच्या चळवळ्या पिढीबरोबर नामदेव ढसाळ, राजा ढाले, तुळशी परब, मनोहर ओक, सतीश काळसेकर, अर्जुन डांगळे अशा कर्वीचा बहर आला. त्यांच्या पिंडापेक्षा मनोहरांचा पिंड बराच वेगळा आहे असे लक्षात आले. विदर्भाच्या गोड आणि प्रेमळ भाषेत आणि पश्चिम - दक्षिण महाराष्ट्राच्या 'रांगड्या' भाषेत जो फरक आहे तसाच तो फरक जाणवला. परखडपणासह असा वेगळेपणा असू शकणे ही एक दुर्मिळ गोष्ट त्यांच्यामुळे कळली. नवे शिकायला मिळाले. नवा माणूस मैत्रीत आला.

ओरंगाबाद येथील विद्रोही साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद स्वीकारण्याला त्यांनी सहमती दिली. त्यांच्या संमेलनपूर्व दौऱ्याचा कार्यक्रम ठरला आणि माझा आणि त्यांचा एकत्र प्रवास सुरु झाला. पश्चिम-दक्षिण महाराष्ट्र, कोकण आणि कोकणात शेवटी डॉबिवली-कल्याणपर्यंत आमचा हा दौरा सलग झाला. हा दौरा म्हणजे आमच्या गप्पा, एकमेकांचे विचार समजून घेणे, एकंदर सांस्कृतिक क्षेत्रातील परिवर्तनाविषयी चर्चा, एकूणच शोषण-मुक्त, दुःखमुक्त समाजनिर्मितीविषयी चर्चा या सर्वांचा सुरेख संगम होता. त्यांचे आंबेडकरवादी आणि नवयान बौद्धवादी पायावरचे विचार यामुळे मला समजले. त्यांच्या कवितेची वैचारिक मूस उलगडत गेली. 'लुम्मिनीदेयी'च्या वनात, पुष्कराच्या सान्निध्यात, गणसंघाचा नवा सदस्य म्हणून जन्माला आलेल्या आद्य क्रांतिकारक गौतमाच्या

जन्मस्थळाचे नाव त्यांनी उगाचच बंगल्याला दिलेले नाही हे पण समजले.

या संपूर्ण काळात मीही त्यांना समजलो असणार. आकललो असणार हेपण स्पष्ट आहे. म्हणूनच औरंगाबाद साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना त्यांनी केलेल्या एकंदर मांडणीचा भाग म्हणून बौद्धधर्माची मांडणी केली आणि मी बौद्धधर्मीय होणार असल्याचे जाहीर केले. आज हे लिखाण करत असताना मला एक समाधान खास करून आहे की मी आज बौद्धधर्मीय आहे. तुकोबारायांच्या मराठा-कुणबी जातीत जन्माला आलेला मी सर्व इतिहासातील जातीय पाश्वभूमीला मागे टाकून स्वतःची बौद्ध म्हणून ओळख निर्माण केली आहे. जातिव्यवस्थेचा त्याग आधीच केला होता. सामाजिक पातळीवर जातिव्यवस्था अंताच्या चळवळीत पुढाकार होताच, पण एक पाऊल पुढे टाकून जातिव्यवस्थेचे अस्तित्वच चुकीचे आणि असमर्थनीय व अन्यायकारक असल्याची भूमिका जगात सर्वप्रथम घेणाऱ्या धम्माचा स्वीकार करणे हे फारच वेगळे आहे. नवी ओळख माणूस म्हणून करून देणारे आहे. आज हे लिखाण करताना, यशवंत मनोहरांनी औरंगाबादला जी घोषणा केली ती प्रत्यक्ष आणली असल्याचा आनंद आहे.

असे असूनही योग्योग फारच विचित्र होता. कवीवर्य यशवंत मनोहर ज्या तिसऱ्या विद्रोही साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष होते ते विद्रोहींचे असे पहिलेच संमेलन होते की ज्यात ब्राह्मण्यवादाचा, जातिव्यवस्थेचा अंत करण्याच्या बाबतीत विद्रोही नसलेली भूमिका घेतली गेली होती. 'ब्राह्मण्यवाद' या संकल्पनेचा उपयोग न करता या संमेलनाची भूमिका पुढे आली होती. 'अखिल भारतीय मराठी' साहित्य संमेलनावरील बहिष्काराची भूमिका नाकारण्यात आली होती. संमेलनाची कार्यक्रम पत्रिका आणि निमंत्रण पत्रिका आवाहनाच्या (नेहमीच घेणाऱ्या भूमिकेच्या) मजकुराशिवायच छापली गेली होती. या सर्व घडण्याशी अर्थातच यशवंत मनोहरांचा काही संबंध असणे शक्यच नव्हते. पण त्यांच्यासारखा अस्सल आंबेडकरवादी आणि अस्सल नवायन बौद्ध संमेलनाचा अध्यक्ष असताना हे घडणे हा एक दुःखद योग्योग होता. अर्थात त्यांच्या अध्यक्षीय भाषणातून या त्रुटी भरून निघाल्या असे म्हणता येईल हे मात्र निश्चित.

या साहित्य संमेलनानंतर काही काळाने विद्रोही सांस्कृतिक चळवळीच्या प्रवाहाला विभागून टाकणाऱ्या घटना घडल्या. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात, एक ऐतिहासिक महत्त्वाची आणि क्रांतीप्रवण भर टाकून सांस्कृतिक क्षेत्राला हलवून सोडणाऱ्या एका बादलाचा वेग त्यामुळे काहीसा रोखला गेला. सर्व विद्रोही साहित्य-संस्कृती प्रवाहांचा महाप्रवाह बनवून क्रांतिकारी अशी मानवमुक्तीची संस्कृती निर्माण करणारी प्रेरणा काहीशी क्षीण झाली. विद्रोहींचे दोन भाग झाले. दोन साहित्य संमेलने भरू लागली. महाराष्ट्रातल्या तरुणाईमधून याबाबतीत

नाराजीचे आवाजही सुरु झाले, या सर्व काळात असे घडण्यामुळे ज्यांना सर्वात जास्त दुःख झाले ते कवीवर्य यशवंत मनोहर हे प्रमुख होते. त्यांनी सर्वतोपरी, पुन्हा एकदा 'विद्रोही' एकच होण्यासाठी प्रयत्न केले, स्वतःच्या भावना सर्वांपर्यंत पोहोचवल्या, त्यांच्यासारख्यांच्या आवाहनाला आणि इच्छेला गेल्या वर्षी चांगले फळ मिळाले. त्यांच्यासह विद्रोहीच्या दोन्ही विभागातील प्रमुख प्रतिनिधींनी हातात हात घालून, हात उंचावून सोलापूरला ऐक्याची घोषणा केली, त्याआधी धुळे येथे झालेल्या विद्रोही साहित्य-संस्कृती संमेलनातसुद्धा याचप्रकारची घोषणा झाली होती. सोलापूरला कवीवर्यांच्या चेहऱ्यावर आनंद ओसंदून वाहत होता. ऐक्याची प्रक्रिया वेगाने पूर्ण करण्याबाबत ते आम्हा सर्वांना आग्रहाने आणि उत्साहाने सांगत होते.

आज त्यांच्या आवाहनाप्रमाणे विद्रोहींची ऐक्यप्रक्रिया पक्केपणाने बाटचाल करीत आहे. आजपर्यंतच्या इतिहासाच्या खांद्यावर उभे राहून जास्त प्रगल्भ आणि समृद्ध भूमिका घेऊन पुन्हा एकदा विद्रोहाचा महाप्रवाह महाराष्ट्रत वाढली उत्थापन करण्याची जप्यत तयारी करीत आहे. या लिखाणाच्यावेळी अशी परिस्थिती नसती तर मलाही अपराध्यासारखी बोचणी राहिली असती आणि इतिहास पुढे चालला असल्याच्या आत्मविश्वासाने मी लिहू शकलो नसतो. ही कविवर्य यशवंत मनोहरांना एक आनंददायक भेट आहे असेच मी समजतो.

यशवंत मनोहर आंबेडकरवादी आहेत. पण ते फक्त आंबेडकरवादी नाहीत. ते बौद्धधर्मीय आंबेडकरवादी आहेत. ते फक्त बौद्धधर्मीय नाहीत. ते आंबेडकरवादी बौद्धधर्मीय आहेत. त्यामुळेच अत्यंत परखडपणे ते काही मांडणी आवर्जून करीत असतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मांडणीत जो बौद्धधर्मविषयक समज व्यक्त झाला आहे त्या प्रकारचे बौद्ध आपण आहोत, असले पाहिजे असा त्यांचा रास्त आग्रह आहे. इतिहासामध्ये बौद्धप्रवाहांविषयी मांडणी करताना महायान, बज्रयान अशा पंथांची मांडणी प्रामुख्याने ते नाकारतात. हीनयान पंथाची बाजू गौतम बुद्धांच्या विचारांशी सुसंगत असल्याचे ते आवर्जून सांगतात. पण अंतिमत: 'बुद्ध औंड हिज धम्म' या ग्रंथात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आकळलेला धम्म नवयान धम्म आमचा आहे हे ते ठासून सांगतात.

अशाप्रकारे आज फार कमी लोक स्पष्टपणे मांडताना दिसतात. आज एकंदरीने ज्या तळेचे प्रभाव आणि अंधश्रद्धांवर आधारित व्यवहार दिसत आहेत त्याच्या पाश्वभूमीवर कवीवर्यांची ही मांडणी अत्यंत आवश्यक आहे. गरजेची आहे. अशा मांडणीच्या आधारे सार्वत्रिक प्रबोधन मोहीम होण्याची गरज आहे. त्यांनी आता या मोहिमेत किमान राज्यपातळीवर पुढाकार घेऊन व्यापक प्रबोधनाची धुरा वाहिली पाहिजे अशी माझ्यासारख्याची अपेक्षा राहील.

एका बाजुला गीतमीपुत्र कांबळेच्या साहित्यातून नव्या युगाचे, बौद्ध नेणीव-जाणिवांचे साहित्य आकारू लागले असताना कवीवर्य यशवंत मनोहरांसारख्या साहित्यिकांची जबाबदारी बाढली आहे असे मला वाटते. बौद्ध जाणिवा असणे म्हणजे काय, बौद्धसंस्कृती कशी व्यक्त होऊ शकते याबाबत प्रशिक्षक शिविरे घेण्याची गरज आहे. साहित्याविषयी या रितीने जाणिवा निर्माण करण्याची गरज आहे. दलितत्व ते बौद्धत्व हा प्रवास करण्यासाठी हजारो तरुणांना प्रेरित करण्याची गरज आहे. साहित्य-संस्कृतीच्या क्षेत्रात हे काम कविवर्य यशवंत मनोहरांइतके चांगले दुसरे कोण करणार? या निमित्ताने त्यांनी त्यांची कक्षा महाराष्ट्रव्यापी करून ही धुरा वाहावी असे आवाहन करावेसे वाटते. तेही याबाबत सहमतच होतील असा विश्वास आहेच.

++

उत्थानगुंफा

■ डॉ. शरणकुमार लिंबाळे

यशवंत मनोहर आणि नामदेव दृसाळ त्यांनी दलित कवितेला विद्रोही चेहरा दिला आहे. विद्रोहाला शब्दरूप देणे अवघड असते. मनातील अनावर संतप्त भावना कवितेमध्ये तितक्याच परखडपणे प्रकट करणे, ही कसोटी असते. यशवंत मनोहरांनी आपल्या मनातील जहाल जाणिवा काव्यातून प्रकट केल्या आहेत. मनोहरांची कविता, ही युद्धावर निघालेल्या सैनिकांच्या आवेशातली आहे. मनोहर दलितांचे पक्षधर होऊन आपल्या मनातील क्रांतीविषयीची बांधिलकी उच्चरवाने व्यक्त करताना दिसतात.

‘येऊ दे माझ्यावर त्यांच्या बंदनीय भोंदूंचा मोर्चा
ही मारेकन्यांची महावस्त्रे धुंबाधार मी फाडत जाईन
कत्तलखोरांच्या या सर्वच राहुट्या बेगुमान मी जाळत जाईन
परमेश्वरपुत्रांची ही मिरासदारी लाथेखाली आता तुडवीत जाईन’ (पृ. ३३)

मनोहरांच्या कवितेत अशा प्रकारचा ‘निर्वाणीचा निर्दय संताप’ व्यक्त होतो. कारण धुपत्या चुलीप्रमाणे त्यांचे आयुष्य आहे. त्यांनी प्रस्थापितांच्या बोटांपुढील दिशा नाकारली आहे. ते स्वतःला आंबेडकरांच्या ओठांवरील प्रलयंकारी सूर्य समजतात. त्यामुळे त्यांच्या कवितेत उग्र भावना स्फोटासारख्या व्यक्त झालेल्या दिसतात. त्यांच्या कवितेत दाहक जाणीव वावरताना जाणवते.

‘ज्यांनी इथल्या सूर्याला, दगडांनाही
ऐहिक स्वार्थासाठी अध्यात्माचे रंग दिले
संचित निश्चित केले
त्या हरामखोर परंपरांवर मी विध्वंसाचा नांगर धरतो.’ (पृ. १५)

प्रदोष एकीकरे विषमतेना संजातासा करीत आहेत. व्यवस्थेच्या विरोधात

आग ओकत आहेत, त्याचबरोबर आपल्यावर झालेला अमानुष अन्यायाचा तपशीलही सांगत आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कवितेत बेदना आणि विद्रोहाची खेमालूम सरमिसळ झालेली दिसते.

'माझ्या आयुष्याची भूणहत्या केली आहे ह्या भूमीने
माझ्या बहिष्कृत स्फुरणांच्या अनाहूत अक्षरांवर
उठविल्या आहेत तिने संतप्त शापमुद्रा' (पृ. ४)

जातिव्यवस्थेत भरडलेल्या जीवनाचे हे चीत्कार आहेत, मनोहर म्हणूनच आपल्या कवितेत म्हणतात,

'येणाऱ्या प्रत्येक दिवसाच्या पाठीवर,
मला खाली पाहायला लावणारा कत्तलखोर इतिहास असतो.' (पृ. ४६)

हा कवी आपल्या भूतकाळाला विसरू शकत नाही. त्याचा भूतकाळ हा तप्त आहे, काळचा पाऊस ह्या कवीच्या गावात आलाच नाही. त्याने आपले आयुष्य आसवांवर काढले आहे. (पृ. ९१) असा भोगबटा चाट्याला आल्यामुळेच कवी चिडतो. आक्रस्ताळा होतो.

'तुमचा असहाय्य बळी होण्यापलीकडे
संबंध नाही इथे कशाशीही माझा' (पृ. ४३)

किंवा

'देवाच्या गळ्याचा। घेईन मी घोट
चितारीन पाठ। खेटराने' (पृ. ५०)

किंवा

'पाखांड्यांनो आता। नका मारू थापा
आम्ही झालो गुंफा। उत्थानाच्या' (पृ. ५१)

किंवा

'मी उठलो त्यांच्या देवांच्या मुळावर
मी हसलो भेसूर अडाणी तत्त्वझानाना
मी धिक्कार केला विश्वविख्यात कमाईचा त्यांच्या' (पृ. ४१)

मनोहरांनी आपल्या कवितेत देवाधर्मावर आगपाखड केली आहे. त्यामुळे त्यांच्या सगळ्याच कवितांमध्ये ताठरपणा, उद्घामपणा व्यक्त होताना दिसतो. इथे एक मात्र आवर्जून नोंदवावे लागेल, आपला विद्रोह व्यक्त करताना

मनोहरांनी दसाळी शब्दांचा अजिबात उपयोग केलेला नाही. दसाळ आपल्या मनातील विद्रोह व्यक्त करण्यासाठी अशलील शब्दांचा बेमुर्बत वापर करताना दिसतात, पण मनोहर मात्र हाच विद्रोह अशलीलतेशिवाय व्यक्त करताना दिसतात. त्यांच्या कवितेत टणत्कार सतत जाणवत राहातो.

मनोहरांची शब्दांवर खास हुक्मत आहे. त्यांनी आपल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी शब्दांची जमवाजमव केलेली आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितेत 'उद्दामपणा' बरोबरच 'मुद्दामपणा' ही जाणवतो. शब्दांची चमत्कृती अनेक ओळीतून व्यक्त होताना दिसते. त्यामुळे त्यांची कविता कधी कधी शब्दबंबाळ झालेली दिसते. त्यांच्या कवितेत शब्दांचा झंझावात प्रकट होताना जाणवतो. मनातील आक्रोश आणि प्रखर नकाराची भावना ह्या कवितांमध्ये व्यक्त झाल्याने ह्या कवितेत ओघ जाणवतो. आवेश जाणवतो. लढाऊ बाणा जाणवतो. मनोहरांची कविता संघर्षप्रधान आहे.

मनोहरांनी काही कविता अखंडासारख्या लिहिल्या आहेत. ह्या कवितांमध्ये भावनांचा प्रामाणिकपणा सहजपणे व्यक्त झालेला दिसेल. त्यामुळे ह्या कविता मनाला भावतात. अशा कवितांमध्ये वेदना-विद्रोहाबरोबरच मनोहरांचे कविमन ठळकपणे नजरेत भरते.

'काळ्या गोऱ्या साऱ्या। वाळ्या पोटांनी
बेहिशोबी वन्ही। बहावे आता ॥' (पृ. ५२)

यशावंत मनोहरांनी काही दीर्घ उद्देशिकाही लिहिल्या आहेत. बांग्लादेश, मारुती कांबळे, पावसाळी मोसमांनो, सिद्धार्थ गौतम बुद्ध, कार्ल मार्क्स, जोतीबा गोविंदराव फुले, भीमराव रामजी आंबेडकर ह्यांना उद्देशून मनोहरांनी कविता लिहिल्या आहेत. मनोहरांच्या कवितांची नावे जारी बेगवेगळी असली, तरी त्यांच्या सर्वच कवितांमधून वेदना आणि विद्रोहाचा स्फोट होताना जाणवतो. त्यांच्या दीर्घ कवितांमध्ये शब्दांचा लखलखाट आणि कडकडाट जाणवतो. ह्यामध्ये भीमराव रामजी आंबेडकर ह्यांना उद्देशून लिहिलेली कविता मनस्वी वाटते.

'अरे या बेशरम अत्याचारांना फाढताना आम्ही विजयी होऊत
असे विजांचे शस्त्रसाठे तू कुठे ठेवलेस?' (पृ. ८८)

मनोहरांच्या कवितांमधला स्वर प्रस्थापितांना 'उद्दाम' आणि 'मगूर' वाटणारा आहे, पण ही दलित जाणीव आहे. हजारो वर्षे चिरडलेल्या अस्मितेचा हा स्वाभिमानी उद्गार आहे. ह्यामुळेच मनोहरांची कविता चर्चित झाली आहे.

दलित कवितेतील स्वातंत्र्योदगार हाच सौदयोदगार आहे, ह्याची प्रचिनी देणारी ही कविता आहे. मनोहरांची कविता हीच त्यांची वाढमयीन आयडेंटीटी आहे. त्यांनी विपुल लेखन केले आहे. अनेक वाढमय प्रकार लीलया हाताळले आहेत. पण त्यांची खरी ओळख दलित कवी म्हणूनच आहे. ह्या ओळखीला एक ऐतिहासिक महत्त्व आहे. मनोहरांच्या कवितेने दलित साहित्याला स्थापीत करण्याची महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. दसाळ आणि मनोहर ह्यांच्या कवितेच्या झालेल्या विपुल चर्चेतूनच दलित कवितेचा चेहरा-मोहरा स्पष्ट झाला आहे. ह्या अर्थाने यशवंत मनोहरांची कविता दलित साहित्याच्या इतिहासातील शिलालेखच ठरली आहे.

♦ ♦

‘स्मरणांची कारंजी’ : एक प्रतीकात्मक प्रत्यय

■ डॉ. द. भि. कुलकर्णी

॥१॥

आपणा सर्वांच्याच जीवनात विसंगती आहेत. त्या आपण तडजोड म्हणून स्वीकारल्या आहेत की त्या अपरिहार्य आहेत हे ज्याने त्याने स्वतःशी ठरवावे. ‘शून्य अस्तित्वाकडून अर्थगर्भ अस्तित्वाकडे’ असा आपला प्रवास होत असेल तर या विसंगतीची खंत करण्याची गरज नाही.

प्रतिभा ही जन्मदत्त देणगी आहे. या अर्थाने प्रतिभावंत जन्मावा लागतो. हे म्हणणे खरे आहे; पण कलावंत जन्मत नाही, तो जगता जगता घडत जातो. एखादा प्रतिभावंत असा घडत नसेल तर तो कलावंत कधीच होणार नाही.

प्रतिभावंतत्वाकडून कलावंतत्वाकडे होणारा हा प्रवास अनेक अंगांनी होत असतो. व्यक्तिगत अनुभव, सामाजिक गतिविधी, विविध क्षेत्रीय मूल्ये, विविध साहित्यकृती आणि विविध साहित्यविचार यांचा आस्वाद-आकलन आणि अभ्यास असा अनेकअंगी. ज्या साहित्यिकांजवळ असा विविधांगी मूल्यबोध नसतो ते ‘साहित्यिक’ नसतात; शब्दजुळारी, कारागीर, करिअरिस्ट असे काहीतरी असतात. उलट ज्यांचा मूल्यबोध आपणास मान्य नसतो त्यांनाही आपण साहित्यिक आणि श्रेष्ठ साहित्यिक मानतो; ‘मूल्यहीन अस्तित्वाकडून मूल्यगर्भ अस्तित्वाकडे’ त्यांचा प्रवास झालेला असतो; ते प्रतिभावंताचे कलावंत झालेले असतात.

अस्तित्वाकडून अस्तित्वभानाकडे प्रवास करणारे डॉ. यशवंत मनोहर हे प्रतिभावंतही आहेत, कलावंतही आहेत आणि विचारवंतही आहेत. हेच त्यांचे बलस्थान आहे. त्यांच्या वैचारिक लेखनातील धर्मचिंतन आणि समाचिंतन पटणे-न-पटणे ही वेगळी बाब आहे; ते न पटताही त्यांच्या साहित्याचा मूल्यनिष्ठ गौरव

करता येतो, मढँकरांचा अज्ञेयवाद मनोहरांना कुटे मान्य आहे? तरी ते मढँकरांना थोर कवी मानतात ना? तसेच, याचे कारण असे आहे की कवी आपल्या निर्मितीत कोणता विचारव्यूह मांडतो, त्याचे व्यावहारिक आचरण त्या विचारव्यूहाशी सुसंगत आहे किंवा नाही, समाजात त्या निर्मितीमुळे अपेक्षित परिवर्तन झाले किंवा नाही हा साहित्यशास्त्रीय प्रश्न नसून समाजशास्त्रीय प्रश्न आहे. या दृष्टीने महात्मा फुले आणि केशवसूत यांची तुलना केली म्हणजे या दोन क्षेत्रांतील अपेक्षा आपणास तपासून पाहता येतील, असा विवेक ठेवला तर काय होते त्याचे प्रात्यक्षिक एका विचारवंताने दिले आहे. अनेक जीवनवीरांच्या तुलनेने केशवसूत-माधव जूलियन इत्यादी कवी हे घरात मंगलकार्य आहे म्हणून पानांच्या पिपाण्या बाजवणारी, घरावर अरिष्ट आहे म्हणून काहीच न कळता, करता रडणारी बालके आहेत असे त्याने म्हटले आहे.

काही कवी आपल्या जीवननिष्ठा, आपले विचार वाच्यार्थाने काव्यात मांडतात. त्यांना असे बाटते की आपण आपली भूमिका अशी उघड उघड मांडली की ती समाजापर्यंत थेट पोचेल. तसे तर होतच नाही उलट त्याची कृती प्रचारकी होऊन ती आपली आवाहक शक्ती गमावून बसते. ती दोन्हीकडून नागविली जाते.

कवी डॉ. यशवंत मनोहर हे आपल्या सामाजिक भूमिकेवर ठाम असले तरी आपले काव्य वाच्यार्थप्रधान होणार नाही, प्रचारकी होणार नाही याची काळजी त्यांनी घेतली आहे. शाहीर अमर शेख आणि कवी मनोहर यांच्यातील हा भेद आहे. आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही दृष्टीनी अनेकदा मनोहरांचे काव्य केशवसूत-कुसुमाग्रज-मुक्तिबोध-सुर्वं यांचे स्मरण कलून देते हे त्यांना भूषणास्पदच आहे; हे अनुकरण नाही, हे कुलसाम्य आहे. हे कुल रविकुल आहे, हे प्रक्षोभ घराणे आहे हे सांगावयास नकोच. गेल्या अर्धशतकातील मराठी काव्यात झानात्मकता क्रमाक्रमाने अस्तंगत झाल्याचे दिसेल; विशेषतः पुरुषांचे प्रचारकी काव्य आणि स्त्रियांचे भावकाव्य यातील झानात्मक तादात्म्याचा अभाव अत्यंत दुःखद आहे. ज्या भाषेत झानेश्वर-तुकाराम, केशवसूत-माधव जूलियन, मढँकर-मुक्तिबोध यांनी झानात्मक तादात्म्याचे आदर्श घालून दिले त्या भाषेतील ही वैचारिक तादात्म्याची हानी खोदजनक आहे. डॉ. मनोहरांच्या काव्याने ती भरून काढली आहे. अलंकारप्रधान अभिव्यक्ती, संस्कृतप्रचूर भाषा, कल्पकतेचा अनुचित वापर या त्रिदोषांपासून मात्र त्यांनी सावध राहिले पाहिजे. हा कुसुमाग्रजांचा तर परिणाम नव्हे? डॉ. मनोहरांनी आपले दोन ग्रंथ कुसुमाग्रजांना अर्पण केले आहेत!

डॉ. मनोहर यांचे चार काव्यसंग्रह आणि विपुल वैचारिक व समीक्षात्मकग्रंथ-

पुस्तिका-भाषणे प्रकाशित झाली आहेत. त्यातून त्यांच्यातील सच्चा कलावंत आणि व्यासंगी विचारवंत प्रकटला आहे; पण त्यांचे सगळे गुणदोष प्रकरणी कुठे प्रकटले असतील तर ते त्यांच्या 'स्मरणांची कारंजी' या पत्रसंग्रहात.

॥२॥

'स्मरणांची कारंजी' हे १९८७ मध्ये प्रकाशित झालेले ब्रेपन्न पानांचे लहानसे पुस्तक. लेखकाने ते 'कवी कुसुमाग्रजांना' अर्पण केले आहे. या पुस्तकात तीस लहान मोठी पत्रे आहेत. १९८५ साली साहित्य अकादमीची प्रवासवृत्ती लेखकास लाभली. त्यानिमित्ताने त्याने आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, केरळ आणि कर्नाटक या चार दक्षिणात्य राज्यांचा प्रवास केला. या प्रवासातून त्यांनी जी पत्रे समिधा आणि मैक्सिम यांना लिहिली ती पत्रे म्हणजेच 'स्मरणांची कारंजी' हे पुस्तक.

मैक्सिम कोण हे आपणांस माहीत आहे - त्यांचा लाढका मुलगा; पण ही समिधा कोण? त्यांच्या पत्नीचा स्वतंत्र नामोल्लेख या पत्रात आला आहे; मग ही समिधा कोण? 'समिधाच सख्या हा ह्यांत कसा ओलावा?' असा सवाल करून 'तब आंतरअग्नि क्षणभर तरि फुलवावा' अशी अपेक्षा कवी कुसुमाग्रजांनी, स्वतःच्या कवितेच्या संदर्भात, तिथे व्यक्त केली आहे. तिथून हा शब्द लेखकाने घेतला असावा; एरव्ही मुक्तिबोधांच्या 'आत्मतत्त्व' हा शब्द नाकारणारे मनोहर 'समिधा' हा "भारतीय अध्यात्मवाद्यांची शोषणाशी संबंधित परिभाषा" (सातवा क्रू अश्रूचा, नागपूर, २००५, पृ. ३५) कशी वापरतील?

'कारंजी' वाचताना लक्षात येते की समिधा हे कोणा व्यक्तीचे नाव नसून ते लेखकाने आपल्या आत्मतत्त्वाचे केलेले नामकरण आहे; समिधा नावाची एखादी व्यक्ती मनोहरांच्या परिसरात आढळल्यास तो योगायोग समजावा!

या संग्रहातील दीर्घ आणि चिंतनशील पत्रे या आत्मतत्त्वाला उद्देशूनच लिहिली आहे; त्यांची संख्या बीस आहे.

समिधा हे जर लेखकाचे आत्मतत्त्व असेल तर ही समिधापत्रे ही लेखकाची स्वगते आहेत. आहेतच ती स्वगते. स्वगतात पात्र जसे स्वतःशी मोकळेपणाने बोलते, आपले भाव आणि बेत नाट्यपूर्ण आणि अलंकारप्रचूर उत्कट भाषेत प्रकट करते ते सगळे विशेष या समिधापत्रांत आहेत.

पहिल्या पत्रात लेखक लिहितो : "समिधा, मी जवळ जवळ एक महिना दक्षिण भारतात राहणार आहे.... मन रंगीत नक्षत्रांचे हळवे आभाळ झाले आहे... काल दिवसभर मनःस्थिती बँबीच्या देठाला आग लागल्यागत झाली होती." (स्मरणांची कारंजी, नागपूर, १९८७, पृ. एक)

आता पाहा, कवी काही लढाईवर चालला नव्हता. चांगला राजीखुशीने, पूर्वतयारी करून दक्षिणयात्रेला निघाला होता; त्याची सहचरीसुद्धा काही रानावनात, एकटी पडली नव्हती; वियोगही होता एक महिन्यापुरताच. मग हा झुंजार विद्रोही इतका विब्लळ का होतो? या प्रश्नाचे उत्तर : समिधा ही व्यक्ती नसून प्रतीक आहे हेच आहे. प्रवासात माणसाला बहिर्मुख व्हावेच लागते, तेव्हा तो आपल्यातील स्वपासून दूर जातो. आत्मतत्त्व जपणाऱ्या कलावंताला हा स्ववियोग कसा सहन होईल? म्हणून तो सतत या स्वतत्त्वाला पत्रे लिहितो; हे स्वतत्त्व सतत पेटणारे, जळण्यासाठी उत्सुक म्हणून त्याला म्हणायचे 'समिधा'.

चि. मॅक्सिमला लिहिलेली दहा पत्रे मात्र वास्तवस्तरावरीलच आहेत. त्यात पित्याच्या अंतःकरणातील वात्सल्य ओतप्रोत भरले आहे. वास्तव आणि प्रतिकात्मकता यांच्यातील हा न्यास हृद्य आहे. चित्रपटात वास्तवदृश्ये आणि स्वप्नदृश्ये यांची सांगड असते तसा; बालप्रेक्षकांचा मात्र त्याप्रसंगी घोटाळा होतो!

काय आहे हे आत्मसंभाषण? "माझ्या मनाचे एका महिन्यापूर्वीचे आकाश आणि आजचे माझ्या मनाचे आभाळ यांच्यातील तफावत मी ढोळे किलकिले करून पाहात आहे... या प्रवासाने मानवी जीवनाच्या गदारोळात, त्याच्या मोहकतेत आणि दाहकतेत शिरण्याची तहान अधिकच प्रज्ञलित केली आहे." (पृ. ५३) असे अखेरीस लेखक म्हणतो.

आधीपासूनच त्याच्या मनाच्या केंद्रस्थानी 'तहान' होती. या प्रवासाने ती तीव्र झाली. कसली तहान होती? मानवी जीवनातील सुंदरता आणि अभद्रता जाणून घेण्याची.

लेखक सांगतो, कांची म्हणजे मंदिर. दक्षिण प्रदेश हा मंदिरांचा देश आहे. याची खंत आणि चीड जागोजाग या पत्रांत व्यक्त झाली आहे. "या मंदिरांनी प्रचंड जागा व्यापलेली आहे. जमिनीचा हा दुरुपयोग असेल काय? हे जमिनीला आग लावणे नव्हे काय? ही राष्ट्रीय संपत्तीची होळी करणे नव्हे काय? जिथे फॅक्ट्र्या उभ्या राहाव्यात, महाविद्यालये, विद्यापीठे फुलावीत, ग्रंथपीठे उभी राहावीत तिथे या अनुत्पादक गोर्धनी या देशाची आणि येथील लोकांच्या मनाचीही केवढीतरी जमीन व्यापली आहे." (पृ. ३३)

समाजजीवनाला आश्वासन देणारा निसर्ग. त्याच्या विराट सौदयने लेखकाचे कविमन हेलावले नसते तरच आश्चर्य. एकविसावे संपूर्ण पत्रच या दृष्टीने वाचण्यासारखे आहे. त्यात एका ठिकाणी लेखक म्हणतो, "पूर्वेचे आभाळ तसे एकरंगी. एकारलेले. उलट सूर्यास्ताला बराच अवधी असला तरी पश्चिम दिशा रंगप्रतिमांनी नटायला लागली आहे. एक सळाळता प्रचंड हिरवट जाजम आणि त्यावर लाल, शोदरी,

कव्यांचा, पांढऱ्या रंगांनी स्पष्ट उटून दिसणारे आभाळ." (पृ. ४२)

समिधाला लिहिलेली वीस पत्रे म्हणजे स्वगत, गद्यकाव्य, सामाजिक चिंतन यांचा एकात्म गोफच आहे. भावनेचे, अनुभवाचे आलंबन जुजवी असले तरी त्यावर आधारलेली कल्पकता आणि पुण्यित भाषाशैली हा दोष ठरतो; इथे तसे झालेले नाही.

'स्मरणांची कारंजी' यात डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या प्रतिभेतील आणि जीवनदृष्टील सर्व गुणदोष प्रकटले आहेत; हेच या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य आहे. ईश्वर, धर्म यांच्याकडे लेखक जेब्हा ऐतिहासिक दृष्टीने पाहील, मानवी नात्यांतील हळवेपणा दूर सारेल, अलंकारजडित भाषेऐवजी जनसामान्यांची भाषा आत्मसात करील तेब्हा त्याच्या प्रतिभेचे मूळ तेज वृद्धिगत होईल व त्याच्या हातून 'प्रतिभेची कारंजी' थुईथुई नाचताना दिसतील; 'अनुभूतीचे प्रपात' मराठी गिरीशिखरांवरून फुसांडताना दिसतील, मग त्याला अर्थातिरेकाची भाषा नको वाटेल व त्याची भाषा प्रसरणशील होऊन ती वाचकाची अनुभूतीही प्रसरणशील करील - तो दिवस दूर नाही.

++

डॉ. यशवंत मनोहरांचे समीक्षालेखन

■ प्रा. दत्ता भगत

डॉ. यशवंत मनोहर यांच्यावरील गौरवग्रंथासाठी लेख लिहावा म्हणून पत्र आले त्या दिवसापासून मी एका चमत्कारिक आवर्तात सापडलो आहे. त्यांच्यावर लेख लिहावा ही मनात एक अनावर ओढ आहे. ते माझे समकालीन लेखक आहेत. मराठी कवितेत त्यांचे स्वतःचे एक आगळे वेगळे स्थान आहे आणि दलित नव्हे आंबेडकरवादी समीक्षेलाही त्यांचे एक योगदान आहे. म्हणून त्यांच्यावर लेख लिहायलाच हवा असे मनापासून वाटते. माझे शिक्षण औरंगाबाद येथे झाले नाही. त्यामुळे अतिशय तरुणवयात सहवासामुळे निर्माण होणारा जो जिब्हाळा असतो तो अनेक समकालीन लेखक-कवींबाबत निर्माण होऊ शकलेला नाही. शिवाय मोर्चे-चळवळी यातही मी क्रियाशील नव्हतो. त्यामुळे यशवंत मनोहर यांच्यावर लिहायचे तर त्यांची कविता आणि गद्यलेखन या दोहोच्याच आधारावर मला लिहावे लागणार आहे. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यावर लिहायचे तर नेमके काय लिहावे याचे सूत्र सापडत नाही. अशा एका चमत्कारिक अवस्थेत मी त्यांच्यावर हा लेख लिहितो आहे. ही प्रस्तावना यासाठी की जे लिहावे असे वाटते ते सुटून गेले तर बाचक मला क्षमा करतील.

एखाद्या चांदण्याने वेदलेल्या जंगलातून एकट्याने प्रवास करताना जशी अवस्था होईल अशी अवस्था यशवंत मनोहर यांचे गद्यलेखन बाचताना माझी होते. यशवंत मनोहरांनी उणीपुरी आणि लहानमोठी साठ-बासष्ठ पुस्तके लिहिली आहेत. त्यात कवितासंग्रह अबद्धे पाच. याचा अर्थ त्यांच्या बयाच्या बषीइतकी पुस्तके त्यांनी लिहिली असली तरी महाराष्ट्र मात्र त्यांना कवी म्हणूनच ओळखतो. एवढेच नाही तर काही कवितांच्या शीर्षभागी कवीचे नाव न टाकता त्या कविता बाचल्या तर त्यातील यशवंत मनोहरांची कविता कोणती असेल हे

मी अचूक ओळखू शकतो. तेव्हा यशवंत मनोहरांची कवी म्हणून जी ओळखु आहे ती नियतकालिकांनी सिद्ध केलेली नसून त्यांच्या स्वतःच्या शैलीने ती ओळख सिद्ध केली आहे, असाच होतो. असे असले तरी यशवंत मनोहरांनी विपुल गद्यलेखन केले आहे. नाटक हा प्रकार वगळता सर्व वाद्यमयप्रकार हाताळले आहेत. दलित साहित्याच्या समीक्षेच्या संदर्भात जे गट तट पडले त्यातील एका गटाचे ते नायक होते. इथे 'नायक' हा शब्द मी जाणीवपूर्वक वापरला आहे. 'नेता' अथवा 'सूत्रधार' असे दोन्ही शब्द वापरायचे टाळले आहे. 'नेता' भूमिका मांडताना आपल्यामागे येणाऱ्या अनुयायांना घडवीत जातो. यशवंत मनोहर असे काही करताना आढळून येत नाहीत. त्यांच्या भूमिकेने प्रभावीत होऊन जे त्यांच्या मागे निघाले त्यांना सांभाळावे असेही त्यांना बाटत नाही आणि जे गव्हून पडले त्यांच्याविषयीची काही खंतही त्यांच्या मनात कधी दिसून येत नाही. ते 'सूत्रधार' आहेत असेही मला बाटत नाही. सूत्रधार ठिकठिकाणी भूमिका मांडताना आपल्या भूमिकांच्या मांडणीत कुठेही अंतर्विरोध राहू नयेत याची काळजी घेतो. किमानपक्षी आपल्या भूमिकेचा विपर्यास होऊ नये याबाबत जागरूक असतो. यण यशवंत मनोहरांच्या समीक्षालेखनात असा काटेकोरपणा अथवा ही जागरूकता नसते. त्यांची भूमिका मांडताना ते 'नायक' असतात. मी नाट्यलेखक आहे. त्यामुळे 'नायक' हा शब्द मला त्यांच्याबाबत अधिक अर्थपूर्ण वाटतो. नाटकाचा नायक प्रेक्षकांना प्रभावीत करतो. भुरळ घालतो. तसे त्यांचे समीक्षालेखन त्यांच्या भाषिक बाजामुळे भुरळ घालते. वाचकांना प्रभावीत करते. याचा अर्थ त्यांचे लेखन असंगत, तर्कविसंगत अथवा केवळ कल्पनाविलासाने नटलेले असते असा मात्र नाही. म्हणून या लेखाच्या आरंभीच मी असे म्हटले आहे की त्यांचे लेखन वाचणे म्हणजे चांदण्याने वेढलेल्या जंगलातून प्रवास करताना येणाऱ्या अनुभवासारखे असते.

जंगलाची सगळी भीषणता अतिशय मोहक चांदण्याने रम्य करून टाकलेली असते. त्याप्रमाणे यशवंत मनोहरांच्या भुरळ घालणाऱ्या भाषेने त्यांच्या कवितेतही वेदना, विषमतेविषयी त्यांच्या मनात असलेला संशयाचा वणवा आणि त्यांच्या समीक्षेतील तर्कसंगतीची काटेरी बोच हे सारे काही झाकून टाकल्यासारखे जाणवते. मनोहरांचे गद्य आपण वाचू लागलो म्हणजे त्यांच्या पुस्तकातील प्रत्येक पानावर सुभाषितांचा सडा पडलेला दिसून येतो. सहज सुचली म्हणून काही उदाहरणे मी इथे नोंदवतो. 'कविता म्हणजे सौंदर्याचा पूर्णांक', 'माणुसकीचे सौंदर्य हीच महान कवितेची लुंबिनी असते', 'आंबेडकरवादी साहित्य म्हणजे उजेडाच्या उत्सवाचे बेट', 'माणसाला आणि त्याच्या माणूसपणाला चितेवर चढवणारे ईश्वर हे माणसाचे पहिले मरण होय', 'माणसाच्या मनातले भूतकाळ

वर्तमानाला मानत नाहीत आणि त्यामुळे दरेक वर्तमानातून इथे भविष्यकाळाएवजी परत परत भूतकाळच जन्माला येतो' अशी सुभाषितवजा विधाने यशवंत मनोहरांच्या गद्यात वारंवार भेटतात. त्यांची कविता तर प्रतिमांच्याच भाषेत बोलत राहते. त्यामुळे यशवंत मनोहरांची भाषिक भुरल हीच वाचकांना आपल्या कवेत घेते. विचाराला टोकदारपणापेक्षा धूसर अर्थाच्या परिणामाचा प्रभाव यालाच तिथे महत्त्व प्राप्त होते. याचा अर्थ यशवंत मनोहर तार्किक असंगती/विसंगती झाकण्यासाठी भाषेचा साधन म्हणून वापर करतात असे मात्र मुळीच नाही. समोरच्या श्रोत्यांना स्तिमित करावे याही प्रेरणेतून त्यांनी भाषेच्या साधनांचा वापर केलेला नसतो. त्यांच्या लेखनशैलीचा हा मोहकपणा त्यांच्या लेखनाचाच एक अंगभूत धर्म आहे. ते स्वतः उत्तम वक्ते आहेत. एखाद्या नायकाची भूमिका करावी इतके त्यांचे दर्शनी व्यक्तिमत्त्वही प्रभावी आहे. असे असूनही त्यांनी नाट्यलेखन का करू नये याचे मला आश्चर्य वाटते किंवा नाट्याविष्काराची सर्व सुप्त शक्ती त्यांनी कवितेच्या सादरीकरणासाठी आणि भाषणाच्या एकपात्री प्रयोगासाठी ओतली असावी असा माझा तर्क आहे. म्हणूनच त्यांनी नाटक लिहिले नसावे.

एखाद्या व्यक्तीला असे भाषावैभव प्राप्त होणे हा काही ईश्वरी योग नव्हे. आयुष्यभर 'ईश्वर' नाकारणाऱ्या यशवंत मनोहर यांच्याबाबत तर हे मुळीच खरे नाही. भाषा ही आपली पैतृक संपत्ती आहे. आणि ती काष्ठनेच मिळवायची गोष्ट आहे. यशवंत मनोहर अतिशय गरिबीत लहानाचे मोठे झाले. पण हे व्यक्त करतानासुद्धा ते म्हणतात, "माझ्या बालपणाला गरिबीने खूप रडवले." आपल्या कविमित्राला पत्रोत्तर लिहायला उशीर झाला याचा यशवंत मनोहरांना खेद होतो. पण ते इतक्या साधेपणाने सांगणार नाहीत. ते म्हणतील, "मी पत्र विसरलो होतो. पण तुझे पत्र काही मला विसरायला तयार नव्हते. ते मला माझ्यासाठी थोडे मोहोरून या, माझ्यासाठी ढग होऊन बरसा असे मला सारखे म्हणत होते आणि आज मी तुझ्या पत्राच्या स्वाधीन झालो." खरे तर मित्राला एत्रं लिहिणे ही अतिशय वैयक्तिक बाब. तिथे कुणी अलंकारिक भाषा वापरून प्रभाव टाकावा याची आवश्यकताच नसते. असे असूनही यशवंत मनोहर जेव्हा पत्रासाठीही संवेदनेने भिजलेली भाषाच वापरतात तेव्हा वाचकांच्या हे लक्षात यायला हरकत नाही की प्रतिमायुक्त भाषा साधन म्हणून नव्हे तर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचाच एक स्वाभाविक आविष्कार होऊन येते. प्रतिमांची भाषा ही त्यांच्या झानेद्वियांना पडलेले एक स्वाभाविक वळण आहे.

कवी प्रतिमांचा वापर का करतो? भाषा हे सार्वत्रिकीकरणासाठी वापरायचे एक साधन आहे. व्यवहारात भाषेत असणारा हा साधारणीकरणाचा धर्म तिची

अभिधाशक्ती हेच भाषेचे सामर्थ्य असते. पण कवींसाठी भाषेचे हे सामर्थ्यच फार मोठी अडचण होऊन बसते. त्याला त्याचा स्वतःचा, इतरांपासून वेगळा असलेला अनुभव प्रकट करायचा असतो. या वेगळेपणाला शब्दात पकडण्यासाठी प्रतिमा यायला लागतात. वैचारिक लेखनात याची आवश्यकता नसते. तिथे भाषेची अभिधाशक्ती पुरेशी असते. पण आपल्या विचाराचे हे आगळेवेगळेपण वाचकांना कळायलाच हवे याचा नेणिवेत रुजलेला हट्ट वैचारिक लेखनाला काळ्यातम रूप देत असतो. म्हणून यशवंत मनोहर यांचा पिंड कवीचा आहे. पण तो केवळ भावकवीचा पिंड नाही तर या कवीला जीवनाच्या चिंतनानेही वेढून टाकले आहे. म्हणून यशवंत मनोहर यांची भाषाशैली ही त्यांची ओळख करून देणारे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे असे मला वाटते. यशवंत मनोहरांच्या भाषाशैलीमुळे त्यांचे सर्व लेखन-समीक्षालेखन कमालीचे वाचनीय झाले आहे. पण याच भाषाशैलीमुळे त्यांच्या विचारात तार्किक विसंगती आहे, काही एक छुपी अशी वैचारिक स्ट्रॉटजी आहे आणि वैयक्तिक गटातटाच्या राजकारणाचे छुपे रंगही आहेत असे आरोपही त्यांच्यावर करण्यात आले आहेत. त्यांच्यावर हे आरोप आहेत याचा त्यांना पत्ताच नाही असे मुळीच नाही. तरीसुद्धा ते आपली शैली बदलत नाहीत. कारण या प्रतिमाव्याप्त भाषेच्या आड त्यांची विचाराची स्पष्टताही आहे याविषयी ते ठाम आहेत. ही वैचारिक स्पष्टता थोडी विस्ताराने सांगितल्याशिवाय दलित साहित्याच्या समीक्षेला यशवंत मनोहरांनी कोणते योगदान दिले याची कल्पना आपल्याला येणार नाही.

डॉ. यशवंत मनोहरांनी 'दलित साहित्य' या पदातील 'दलित' हा शब्द नाकारला. त्याएवजी 'आंबेडकरी' हा शब्द वापरावा असा आग्रह घरला. त्यामुळे यशवंत मनोहर साहित्याचा संकुचित अर्थाने विचार करीत आहेत असा त्यांच्यावर आरोप करण्यात आला. 'फुले-आंबेडकरी' असा शब्द का वापरू नये? असाही प्रश्न विचारला गेला. पुढे काटोल येथे २००१ साली झालेल्या फुले-आंबेडकरी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्षच होते. याचा अर्थ 'आंबेडकरी' असे नाव देणे अथवा 'फुले-आंबेडकरी' नाव देणे यात संगतीच आहे असे त्यांना वाटत असते. त्यामुळे 'फुले' शब्द जोडून आपण शब्द विस्तारीत केला असे त्यांना वाटत नाही. नाहीतर तिथेच त्यांनी स्पष्टीकरण दिले असते.

पण जेव्हा ते केशवसुतांच्या कुळाचा अभिमान प्रकट करतात आणि मर्हेकरांवर तर प्रेमादत्ताने पुस्तकच लिहितात तेव्हा 'फुले-आंबेडकरी' या नावाचा आग्रह घरणारे यशवंत मनोहर काही व्यावहारिक उद्दिष्टे ढोळ्यासमोर ठेवून घरसोड तर करीत नाहीत ना अशी शंका काहीना येते.

ज्या प्रेमादराने यशवंत मनोहर केशवसुत-मर्हेकरांशी संवादी होऊ इच्छितात, त्याच प्रेमाने ते मार्क्स आणि चार्वाकाचाही स्वीकार करतात, तथागताचा सम्यक विचार आणि सिद्धार्थ गौतम बुद्ध हे तर यशवंत मनोहरांचे परमादराचे स्थान आहे. मनोहरांच्या समीक्षालेखनात केशवसुत, मर्हेकर, गॉर्की, मार्क्स, चार्वाक आणि गौतमबुद्ध या सगळ्यांच्याच वैचारिक भूमिकाबद्दल आदर दिसून येतो तेव्हा यशवंत मनोहर स्वतःला व्यापक सिद्ध करण्याची स्ट्रॅटजी आखत आहेत असे काहींना वाटते, तर सगळ्यांची मोट बांधणारे यशवंत मनोहर भॉगळ वैचारिक भूमिका असणारे असावेत असे काहींना वाटते. यशवंत मनोहरांच्या काव्यात्म भाषाशैलीचे हे अनुषंगिक परिणाम आहेत असे मला वाटते. मी ज्या स्पष्ट शब्दात यशवंत मनोहरांच्या भूमिकेबद्दल काय बोलले जाते हे नोंदवले आहे तसे ते कुणी त्यांच्यावर लिहिलेल्या लेखात बोलून दाखविले आहे की नाही याची मला माहिती नाही. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व लक्षात घेता आणि कवी म्हणून त्यांच्याविषयी सगळ्यांनाच आदर आहे हे लक्षात घेता मला वाटते बहुधा कुणी असे लेखी स्वरूपात नोंदवले नसावे. मला त्यांच्याबद्दल वाटणाऱ्या प्रेमापोटीच मी मात्र हे नोंदवले आहे.

डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या 'युगसाक्षी साहित्य' या ग्रंथात प्रा. अनमोल शेंडे यांनी त्यांची घेतलेली मुलाखत आहे. या मुलाखतीत समीक्षक यशवंत मनोहर अधिक टोकदारपणे व्यक्त झाले आहेत. याचा अर्थ ते मुलाखतकाराला हुलकावणी देत नाहीत असा मात्र नाही. डॉ. अरुणा देशमुख ह्यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत पहिलाच प्रश्न होता - "साठोत्तरी मराठी कवितेत आपल्या मते कोणकोणते अंतःप्रवाह आहेत?" या प्रश्नाचे त्यांनी १५-२० ओळींचे उत्तर दिले आहे. पण "काव्यांतर्गत अंतःप्रवाह का निर्माण होतात?" या प्रश्नाचे ते उत्तर आहे. देशमुखांनी विचारलेल्या प्रश्नाचे ते उत्तर नव्हे. पुढच्या प्रश्नात 'सूर्यकुलाची कविता' म्हणून काही साधर्य असणाऱ्या अंतःप्रवाहांची माहिती त्यांनी दिली. पण सूर्यकुलात नसलेले प्रवाह कोणते याविषयी बोलायचे मात्र त्यांनी टाळले. खरे तर मुलाखतकारांनी नेमके उत्तर मिळावे तोपर्यंत लेखक-कवीचा पिच्छा सोडू नये. पण त्यांचे मुलाखतकार असे करत नाहीत. एका मुलाखतीत ते म्हणतात, "कुरुपता अधोरेखित करता येणे ही बाब सौंदर्य कळण्याची घोतक आहे." याही विधानात एक निसरडेपणा आलाच आहे. यशवंत मनोहर कुरुपतेचे निकष सांगतील त्यावेळेला सौंदर्याचे निकष त्यांच्या मनात अध्याहृत असतील. समोरच्या वाचकाला ते अध्याहृत निकष कळायलाच हवेत, त्याशिवाय चर्चा संभवनीय नसते. काढा रंग दाखवला म्हणजे मला पांढरा, निळा, तांबडा हे रंग कळतीलच असे गृहीत कसे घरता येईल? अशा निसरड्या स्थळांमुळेही यशवंत मनोहर यांचे

समीक्षेतले योगदान नोंदवणे अवघड होते. अशा निसरड्या स्थळांवर बोट ठेवून मुलाखत घेणाऱ्यांनीही त्यांच्या पिच्छा पुरवला नाही.

यशवंत मनोहर यांना 'दलित' हा शब्द का नको होता? तर या शब्दामुळे जन्मदलित असणारे ना. रा. शेंडे स्वीकारावे लागणार होते, किसन फागुर्जींना मान्यता द्यावी लागणार होती. या उभयतांनी बाबासाहेबांच्या धर्मांतराला विरोध केला होता. या दोन्ही लेखकांवर डॉ. पानतावणे यांनी विस्तृत लेख लिहिले आहेत. बाबासाहेबांच्या धर्मांतर विरोधाचा मुद्दा डॉ. पानतावणे ह्यांनी टाळला आहे. ना.रा. शेंडे यांचे जन्मसिद्ध दलितत्व आणि त्यांच्या लेखनात प्रकट होणारे हिंदुत्व यामुळे चुकीची माणसे दलित साहित्याच्या नव्या प्रवाहाला गढूळ करतील आणि नव्या पिढीच्या घडणीत तो फार मोठा अडसर ठरेल असे यशवंत मनोहर ह्यांना वाटते. दुसरे म्हणजे समरसता मंचाने ज्या शिस्तबद्ध पद्धतीने जन्मदलित साहित्यिकांची भलावण सुरु केली त्यामुळे ही दलित साहित्याचा प्रवाह गढूळ होईल अशी भीती यशवंत मनोहरांना वाटते. हे सर्व घोटाळे या नव्या साहित्यप्रवाहाला 'दलित' म्हटल्यामुळे निर्माण होत आहेत म्हणून त्यांनी जाणीवपूर्वक 'दलित' शब्द नाकारला. अतिशय आग्रहाने हा शब्द नाकारला हे यशवंत मनोहरांचे पहिले योगदान आहे. त्यासाठी त्यांनी सुचवलेला पर्यायी शब्द 'आंबेडकरी' हा होता. त्यानंतर 'फुले-आंबेडकरवादी' असा विस्तार त्यांनी केला. कधी 'विद्रोही' असा शब्द वापरला तर कधी 'सूर्यकुळातील कविता' असा अलंकारिक शब्द वापरला. या पर्यायांपैकी एकाही पर्यायावर एकमत होऊ शकलेले नाही. पण या नव्या प्रवाहाला नामाभिधान देण्याची निकड आहे ही जाणीव मराठी वाचकात निर्माण केली हे त्यांचे दुसरे योगदान आहे.

डॉ. यशवंत मनोहर ह्यांना 'ईश्वर' ही संकल्पना अमान्य आहे. माणसांच्या विचारशक्तीला ज्या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेने जायवंदी केले ती व्यवस्था ईश्वरनिर्मित आहे आणि त्या मानवी विचारशक्तीला कार्यकारणभावाची दिशा मिळवून दिली तो तथागत हा मानवी सामर्थ्याला विकासाची संधी मिळवून देणारा पहिला विचारवंत आहे असे यशवंत मनोहर ह्यांना वाटते. म्हणून ईश्वराला अमान्य करणाऱ्या मार्क्सबद्दल आणि कार्यकारणभावाला चालना देऊन जडवादाला प्रतिष्ठा देणाऱ्या चार्वाकाबद्दल त्यांना आदर वाटतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रझेच्या प्रकाशात मर्डेकर, केशवसुत, मार्क्स हे त्यांना आपल्याशी सुसंबादी वाटतात. म्हणून हे सर्व सूर्यकुळ त्यांच्या आदराचा आणि निषेचा विषय आहे. लेखकांच्या आणि विचारवंतांच्या जन्मजातीऐवजी त्यांचे लेखन आणि त्यांच्या विचारातल्या इहवादी प्रेरणा याच्या आधारेच नव्या प्रवाहाला

नाव देण्यात यावे असा यशवंत मनोहरांचा आग्रह आहे. खारे तर साहित्य प्रवाहाला अधिक व्यापक करणारी अशीच त्यांची ही भूमिका आहे. दलित साहित्याच्या समीक्षेला हे त्यांचे तिसरे योगदान आहे असे मला वाटते. म्हणून एका बाजुला नियतीवाद, आत्मकेंद्री व्यक्तिवाद, दूम म्हणून जाणवणारा नकारवाद या सर्व गोष्ठी पुनरुज्जीवनवादाचेच वेगवेगळे आविष्कार आहेत असे त्यांना वाटते. छुप्या पद्धतीने अथवा आडमागने वरील पद्धतीचे लेखन हे परिवर्तनविरोधी आहे असे त्यांना वाटते. डॉ. आ.ह. साळुंखे ह्यांनी गेल्या वर्षी 'विद्रोह' या पारिभाषिक शब्दाचा वेगळा अर्थ सुचवला तो यशवंत मनोहरांनी दहा वर्षांपूर्वीच स्पष्ट केला आहे. 'नकारामागे एक नीतिकता उभी असायला हवी; जे नाकारतो आहोत त्या जागी नवी नीतिकता सिद्ध करूनच मानवी उज्ज्वलतेचा आशय मांडता येतो. या क्षणी विद्रोहाचा आविष्कार होतो.' (युगसाक्षी साहित्य पृ. ४६२) इतक्या टोकदारपणे 'विद्रोह' या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण यशवंत मनोहरांनी दिलेले आहे. ही नीतिकता म्हणजे पारंपरिक नीतिकता नव्हे. कारण साहित्य प्रवाहात त्यांना अपेक्षित असलेली नीतिक जबाबदारी इहलोकनिष्ठेचा एक स्वाभाविक आविष्कार आहे. 'पलायनवाद' एकप्रकारे इहलोकनिष्ठेची जबाबदारी नाकारणारा असतो आणि 'परिस्थिती-शरणता' हीही एकप्रकारे मानवी कर्तृत्वाला शब्दित करीत असते. म्हणून साहित्य भले मग ते इहलोकिक प्रश्नांना घेऊन उभे असणारे असो पण त्यात परिस्थिती शरणतेचा संदेश असेल, पलायनवादाचे सूचन असेल तर त्यांना ते फुले-आंबेडकरी साहित्य वाटत नाही. माझ्या 'वाटा-पळवाटा' या नाटकावर भरभरून लिहिणाऱ्या डॉ. यशवंत मनोहर ह्यांना प्रा. गोडघाटे हा आंबेडकरबादी असला तरी त्याच्यावर 'महायान' बुद्धपंथाचा प्रभाव आहे असे वाटते ते त्यांच्या भूमिकेशी सुसंगतच आहे.

डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या भाषाशीलीतील मोहकता दूर सारली, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे 'नायकत्वाच्या' आकर्षणाचे प्रभाव बाजूला केले म्हणजे मला स्वतःला त्यांची भूमिका अतिशय तर्कसंगत वाटते, वर्तमानातल्या गटातटाच्या राजकारणाला पोषक असा युक्तिवाद करण्यासाठी त्यांचीच विधाने काहींनी वापरली असली तरी त्यांची भूमिका मला मूलतः कुठल्याही स्ट्रॉटेजीतून जन्माला आली असे वाटत नाही.

चांदण्याने उजव्हून निघालेल्या जंगलात एखादी देखणी वाट दिसावी आणि त्या वाटेने जाताना भलत्याच ठिकाणी पोचावे असे जर माझा हा लेख बाचून कुणाला वाटले तर माझा नाइलाज आहे. त्यामुळे माझे हे विश्लेषण कुणाला यथातथ्य वाटले नाही, अगदी यशवंत मनोहर ह्यांनाही, तरी माझी तक्रार नाही. पण अशी वाट तुळवताना चांदण्याने झाकून टाकलेल्या काटेरी शुडपांनी मलाही

थोडे बहुत का होईना ओरबाडले असेल हेही कुणी लक्षात घेणार नसेल तर मात्र मला तकार करावी लागेल.

डॉ. यशवंत मनोहर एका ठिकाणी म्हणतात, “उच्चतम जीवनमूल्ये आणि सौंदर्यमूल्ये यांच्यात मी विभाजन करीत नाही.” पुढे ते असेही म्हणतात की, “बुद्धिवादाधिष्ठित समतोल हे मला जीवनसौंदर्याचे मूल्य बाटते.” आता या त्यांच्या विधानाचे बोट धरून पुन्हा एका वाटेने निघायचे तर मला आणखी एक स्वतंत्र लेखाच लिहावा लागेल. शिवाय आजच्या समीक्षेने ‘सौंदर्यमूल्यविषयक चर्चा’ तूर्त तरी हहपार केल्यासारखी जाणवते तेच्हा डॉ. यशवंत मनोहरांच्या एकपात्री ‘जीवनायना’ला अभिवादन करून मी इथेच थांबतो.

♦ ♦

डॉ. यशवंत मनोहर यांचा सौंदर्यशास्त्रीय विचार

■ डॉ. अरुणा देशमुख

डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या साहित्यविचाराची मुळे आंबेडकरवादाच्या भूमीत खोलवर रुजलेली आहेत. आंबेडकरवादाजवळ जीवनातील बन्या-वाईटाचा निर्णय करण्याचे सुसंगत तत्त्वज्ञान आहे. या जीवनदृष्टीच्या प्रभावानेच आंबेडकरवादी साहित्यशास्त्राची जडणधडण झालेली आहे. हे साहित्यशास्त्र प्रतिक्रांतीवादी दृष्टिकोन अंगिकारू शकत नाही आणि आंबेडकरवादी जीवनदृष्टी विषमतेचे पोषण करील अशा साहित्याची वा साहित्यविचाराची पाठराखणही करू शकत नाही. What instructs me amuses me! असे डॉ. आंबेडकरांनी म्हटले होते. डॉ. आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेले साहित्य माणसाचे मन उन्नत करते. त्याच्या मनाच्या कक्षा अधिक विस्तृत करते. त्याचे मन ढोळस, समंजस आणि परिवर्तनाचा सांगाती बनवते. ह्या भूमिकेच्या पायावर डॉ. यशवंत मनोहर यांचा साहित्यविचार उभा आहे. आंबेडकरवादी साहित्यविचाराचे मध्यवर्ती केंद्र नेमकेपणाने सांगताना डॉ. मनोहरांनी लिहिले आहे ते असे - "साहित्याचा आणि जीवनमूल्यांचा संबंध हा आंबेडकरवादी साहित्यविचाराचा मध्यवर्ती विशेष आहे. त्यातही संस्कृतीची उदात्त जीवनमूल्ये साहित्यिकांनी जपली पाहिजेत. त्यांचा आविष्कार साहित्यकृतीतून होणे ही आंबेडकरवादाची वाह्यमयदृष्टी आहे.

१. उदात्त जीवनमूल्ये

२. सर्व जीवनाला कवेत घेणारी कलावंत मनाची व्यापकता

३. अज्ञान, दुःख, दारिद्र्य दूर होईल हे लक्ष्य

४. उपेक्षितांचे जीवन उन्नत व्हावे ही आंतरिक निष्ठा

५. या जाणिवेचे मानवता असे नाव मानणे.

या सर्वच गोर्ध्नेचा अन्वयार्थ लावल्यानंतर आंबेडकरवादी मूल्यदर्शी वाह्यमयीन

भूमिका स्पष्ट होते.”^१ या विश्लेषणात आपल्याला डॉ. मनोहरांच्या समीक्षादृष्टीची वैशिष्ट्ये सापडतात.

डॉ. मनोहरांना मराठी वाहूमयविश्व कवी म्हणून ओळखूत असले तरी त्यांच्या लेखनाचा व्यापक आवाका पाहिला म्हणजे त्यांच्यातला विचारवंत, प्रझावंत, साहित्यमीमांसक आणि युगसाक्षी विश्लेषक अधिक श्रेष्ठ असल्याची जाणीव होते. याच व्यक्तिमत्त्वाने कवितेचा संबोधनस्वभाव धारण केलेला आहे. १९६० नंतर दलित साहित्यशास्त्राने साहित्यविचाराचा पगडा असलेल्या समीक्षाव्यवहाराला त्याची दखल घ्यावीच लागली. शरच्चंद्र मुकितबोधांनी मांडलेला सौंदर्यविचार आणि त्यानंतर डॉ. रा. भा. पाटणकर यांची सौंदर्यमीमांसा याचा पुढचा टप्पा गाठण्याचे श्रेय यशवंत मनोहरांच्या साहित्यविचाराला यावे लागते. डॉ. पाटणकरांनी लौकिकतावाद आणि अलौकिकतावाद अशी साहित्यविचाराची द्विध्रुवात्मकता मांडली. कलेची संकल्पना स्वभावतः वादग्रस्त असते हे मानले. अनेक निकषतेचा पुरस्कार केला. इथपर्यंतची मीमांसा मनोहरांना मान्य आहे पण त्यांना वाटते की प्रश्न केवळ लौकिकतावाद आणि अलौकिकतावाद यांच्या चौकटीचा नाहीच. त्या चौकटीच्या आत कोणता आशय ठेवला जातो त्याचाच खरा प्रश्न असतो. प्रतिगामी, विषमतामूलक मूल्यभाव पुरस्कारणारा अलौकिकतावाद किंवा लौकिकतावाद यात कुठलाच भेद नाही हे ओळखता आले पाहिजे.^२ त्यामुळे साहित्यशास्त्राने चौकटीच्या आतल्या मूल्यभावाविषयी चिकित्सा केली पाहिजे असे त्यांना वाटते. समता, बंधुता, स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्याय या जीवनमूल्यांचा संबंध नुसता जीवनव्यवहाराशी नसतो. कलाव्यवहाराचीही तीच तत्त्वे असली पाहिजेत. जीवन व्यवहारातील या तत्त्वांचीच सुसंगत, कार्यकारणभावयुक्त आणि रचनेच्या नियमांचे पालन करणारी आकृती म्हणजे कलाकृती असा त्यांच्या विचारांचा इत्यर्थ आहे. परिवर्तनवादी जीवनमूल्ये आणि वाहूमयीनमूल्ये या आपल्या शोधनिबंधातून ही भूमिका त्यांनी स्पष्ट केलेली आहेत.

जीवनाची गतीशीलता आणि परिवर्तनशीलता लक्षात घेऊन साहित्याच्या मूल्यमापनाचे निकष तयार करावे लागतात. त्यामुळे सौंदर्यमूल्ये म्हणजे काय? जीवनमूल्यांशी त्यांचा कोणता संबंध असतो? या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे नुसतेच अप्रस्तुत ठरत नाहीत तर त्या उत्तरांवरच पुढचा संपूर्ण मूल्याशय सिद्ध करता येतो हे लक्षात घेऊन मनोहरांनी या दिशेने शोध घेतलेला दिसतो. सौंदर्य आणि कला या संकल्पना त्यांच्या वेगळ्या अथवा मान्य केल्या तरी स्वायत्ततावादाची कलामूल्ये वा सौंदर्यमूल्ये त्यांना मान्य नाहीत. ‘साहित्यकृतीतील उज्ज्वल आशयाच्या आणि आकृतीच्या सेंद्रिय रूपाची प्रतीती म्हणजे सौंदर्य. बुद्धिवादाधिष्ठित

जीवनमर्माचा मन प्रकाशमान करणारा प्रत्यय म्हणजे सौंदर्य, मानवी प्रतिष्ठेसाठी चाललेल्या मानवी बुद्धीच्या घडपडीचा संसंदर्भ प्रत्यय देणारी अपरिहार्यता, संभाव्यता आणि बुद्धिप्रामाण्य ही सौंदर्यमूल्ये होत. ही सौंदर्यमूल्ये म्हणजे सौंदर्याचे नियम नव्हेत, ही सौंदर्याची मार्गदर्शक तत्त्वे होत.”^३ असे ते सांगतात, या तत्त्वांनाच त्यांनी जीवनमूल्यांची जागा दिलेली आहे. जीवनमूल्ये आणि सौंदर्यमूल्ये अशी द्विविध मांडणीच त्यांना मान्य नाही. “मानवत्त्वाच्या प्रतिष्ठेची प्रस्थापना करण्यासाठी जन्माला आलेली बुद्धिप्रामाण्यवादी जीवनमूल्ये ही जीवनाच्या उज्ज्वल घडणीची सौंदर्यमूल्ये असतात, समांगता आणि बुद्धिवाद या दोन मूल्यांच्या ऐक्यातून मानवी जीवनाच्या सौंदर्याचे निर्माण करता येते. ही मूल्ये आणि त्यांच्या गरजेनुसार संभवणारी, त्यांना सुसंगत अशी अपरिहार्य उपमूल्ये यांना वाढमयाची सौंदर्यमूल्ये मानायला हवे. या अथवां जीवनमूल्ये आणि सौंदर्यमूल्ये यातील दोनता पुसून टाकता येते. जीवनातील इतर अनुभवांचे आणि कलानुभवांचे नियमन वा संघटन करणारी मूल्ये सारखीच असतात. त्यांच्यात प्रकृतिभेद नसतो तर त्यांच्यात प्रमाणभेद असतो असे म्हणता येते.”^४ अशाप्रकारे सौंदर्यमूल्ये आणि जीवनमूल्ये यांची दोनता पुसून टाकणारी भूमिका ते सिद्ध करतात. सौंदर्यविश्वातील संकल्पनांचे व्यवस्थापन करून त्यांची द्विद्युवात्मक व्यवस्था लावण्याच्या डॉ. पाटणकरांच्या पुढचे हे पाऊल आहे. साहित्यव्यवहारातले प्रश्न नुसतेच गुंतागुंतीचे असत नाहीत तर त्यांची मांडणीही गोंधळात टाकणारी असते. पण हा गोंधळ काढून टाकून सौंदर्यविचारातला नेमका मूल्यव्यूह त्यांनी येथे मांडलेला आहे. कुठल्याही चौकटींचा आश्रय घेण्याची या पायरीवर गरज उरलेली नसते. चौकट कोणतीही स्वीकारली तरीसुद्धा हा मूल्यव्यूह कलावंताजवळ असणे अपरिहार्य असते अशी ही एकूण मांडणी आहे. त्यामागे मानव-मुक्तीला होणारा विरोध नष्ट करणारे आणि सुसंवादाची आणि समतोलाची प्रस्थापना करू शकणारे आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञान उभे आहे. कलावंताला जीवनातील विसंगती व असमतोल दिसण्यासाठी, जीवनातील विषमता व कुरूपता दिसण्यासाठी स्वतःच्या मनाला आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञानाने समतोलयुक्त करावे लागते तेव्हा कुठे साहित्यविचारात ही भूमिका घेता येते. ही मनोहरांची धारणा येथे लक्षात घ्यावी लागेल.

मानवी समाजाचा इतिहास हा संस्कृती संघर्षाचा इतिहास असतो तसाच तो तत्त्वज्ञानाच्या झगड्याचाही असतो आणि त्याचे पडसाद जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात उमटलेले असतात. साहित्यात आणि साहित्यविचारातही त्याचे प्रतिबिंब पडलेले दिसतेच, या संदर्भात दोन मूल्यव्यूह परस्परांसमोर असतात. कलावंताला त्यातल्या एका मूल्यव्यूहाचा स्वीकार अपरिहार्यपणे करावा लागतो. (काही वेळा दोन्ही व्यूहांमध्ये समन्वय साधण्याचाही प्रयत्न होतो.) असे मनोहरांना वाटते.

त्यांच्यापुरता एक मूल्यव्यूह; ज्याचे स्वरूप बुद्धिवादी, विज्ञानवादी, इहवादी, जडवादी, समतावादी असे आहे, त्यांनी स्वीकारलेला आहे. त्यामुळे त्या मूल्यव्यूहाची संवादी असे सौंदर्यशास्त्र त्यांना अभिप्रेत असणे अपरिहार्य आहे. या मूल्यव्यूहाच्या भूमीतच मानवीजीवनाचे सौंदर्य जन्माला येऊ शकते आणि साहित्यकृतीचेही सौंदर्य जन्माला येऊ शकते अशी त्यांची ठाम भूमिका आहे. त्यामुळेच मानवी जीवनाच्या सौंदर्याची मूल्ये हीच साहित्यकृतीच्याही सौंदर्याची मूल्ये असणे अपरिहार्य आहे असे त्यांना ठामणे वाटते आणि जीवनाचे सौंदर्यशास्त्र आणि साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र यांच्यात कुलसाम्य आहे असेही त्यांना वाटते. काही थोड्यांच्या हितसंबंधांसाठी इतरांचे हित पायदळी तुडवले जाते तेव्हा सौंदर्य आणि जीवनसंघर्षाला एकमेकांपासून तोडले जाते व सौंदर्य ही संकल्पना स्वायत्त, स्वतंत्र व स्वयंभू केली जाते. अशी त्यांची धारणा आहे. जीवनातील बुद्धिवाद आणि सांस्कृतिक तोल यांच्यातली सौंदर्यजाणीव पराभूत करणे ही वर्चस्ववाद्यांची गरज असते. त्यामुळे तशीच सौंदर्यशास्त्रे निर्माण केली जातात. अबघड संकल्पनांचा आणि परिभाषांचा वापर करून सौंदर्यशास्त्रात गोंधळ निर्माण केला जातो. जीवनाची निरंतर मुक्तता संपल्यामुळे सौंदर्यशास्त्रालाही संकुचितता येत जाते अशी त्यांची भूमिका आहे. त्यामुळे यापुढच्या सौंदर्यशास्त्राने सतत कल्लोळत राहणाऱ्या, बदलाच्या, गुंतागुंतीच्या लाटा मुक्त मनाने अंगावर घेत राहणाऱ्या जिवंत जीवनाशी आणि त्यातील समतेसाठी, बुद्धिवादासाठी आणि सांस्कृतिक समतोलासाठी चाललेल्या युद्धाशी स्वतःला जोदून घेतले पाहिजे असे त्यांना वाटते.^१ पण म्हणून सौंदर्यशास्त्राला कोणीही वेठीला धरावे हे त्यांना मान्य नाही. धर्म व राजकारण यात अशाप्रकारच्या प्रवृत्ती असण्याची शक्यता अधिक असते. असे होणे हे सौंदर्यसंस्कृतीलाच घातक ठरणारे असते. त्यामुळे गटनिहाय, धर्मनिहाय किंवा पक्षनिहाय नीतीचे झेंडे सौंदर्याच्या खांद्यावर देणे म्हणजे सौंदर्याचा मुडदा पाडणेच होय. असे ते म्हणतात. जाती, वर्ग, धर्म यांच्या नीतीच्या पल्याड असलेल्या मानवी हिताची मूलभूत नीती सौंदर्याला अभिप्रेत असते. मूलभूत बुद्धिवाद आणि सांस्कृतिक तोल ही सौंदर्यतत्त्वे कोणत्याही धर्मानी वा समुहांनी आपापली संकुचित तत्त्वे लादून डागाळू नयेत असे त्यांचे मत आहे.

जीवनाची अर्थपूर्णता आणि अनर्थकारकता समजून घेऊन जीवनाचे सम्यक आकलन करणारी मनःशक्ती म्हणजेच सौंदर्यवृत्ती होय असे ते मानतात. तिने जीवनातील मर्मे कलावंताला वेचता येतात. त्यानुसार आशयबंध तयार करता येतात. आशय आणि आकृतीतील सेंद्रिय एकतेचे भान या सौंदर्यवृत्तीला असते. तिच्यामुळेच सर्व विघटनशील नैतिकतांच्या अतीत असलेल्या करूणामय आणि प्रज्ञानी नैतिकतेचा प्रकाश बाचकांच्या मनात निर्माण होतो. सौंदर्यवृत्तीला

तिच्या आड येणाऱ्या संकटांचे तीव्र भान असावे लागते, किंवद्दुना जीवनसौदर्याच्या शब्दांचा पराभव करण्याचे प्रयोजन घेऊनच ती जन्माला यावी लागते, ही सौदर्यवृत्ती आस्वादकाजवळही असावी लागते, साहित्यकृतीतून त्याला जीवनसौदर्याचा सौदर्य म्हणून आणि जीवनातील सौदर्यसंकटांचा सौदर्यसंकटे म्हणून प्रत्यय येत असतो, ही गोष्ट जितकी प्रभावीपणे साहित्यात व्यक्त होते तितकी जीवनसौदर्याची प्रकाशमयता प्रखर होते आणि आस्वादकाच्या मनातील असुंदराचा निषेध बळकट होतो अशी मांडणी डॉ. मनोहरांनी केलेली आहे.

त्यांनी सौदर्यानुभवाच्या आनंदरूपतेचीही चर्चा केली आहे आणि सौदर्यानुभव हा आनंदरूप असतो हे उत्तर नाकारले आहे, हे उत्तर त्यांना अध्यात्मवाद्यांचे वाटते, मूढभरांच्या हितासाठी राबणाऱ्या विचारसरणीचे ते उत्तर आहे असे त्यांना वाटते, ज्यांना माणुसकीची, समतेची आणि सभ्यपणाची आस आहे ते कुणीही हे उत्तर मान्य करणार नाहीत असा त्यांना विश्वास वाटतो, मानवी जीवनाच्या गाभ्याला, तिथल्या निरामयतेला कलावंत भिडत असल्यामुळे झान, नीती, उपयुक्तता यांचा सौदर्यतत्त्वांशी अत्यंत निकटचा संबंध असतोच, कलावंताच्या अनुभूतीत जे जे काही अंतर्भूत असते त्याचा आशय झान, नीती यासारख्या तत्त्वांनीच निश्चित होतो, असे असताना सौदर्यानुभवाचा झानाशी, नीतीशी संबंध नाही असे म्हणण्याचे कारणच काय असा प्रश्न ते विचारतात, त्यांच्या मते कलावंत सौदर्यवृत्तीने घेतलेल्या अनुभवाचा कोणत्याही नियमांच्या पलीकडे जाऊन सेंद्रिय आविष्कार करतो, त्या आविष्काराचे नियम सांगता येऊ शकत नाहीत कारण असे नियम सांगितले की सौदर्य ही कारागिरी बनते, म्हणून कलावंताला सौदर्यसंस्कृतीचे नागरिक होऊ द्यावे असे म्हणतात, त्यांचे त्यासंबंधीचे विधान आहे ते असे- “कलावंतांना सौदर्य या संस्कृतीमुक्त संस्कृतीचे नागरिक असू द्यावे, सौदर्याचे नियम त्यांच्या साहित्यकृतीतून अधोरेखित करावेत.”^{११} हे विधान नीट समजून घेतले तर ते स्वायत्ततावादाच्या चौकटीतच बसतात असे लक्षात येते, नियमरहित नियमितता हा स्वायत्त सौदर्याचा निकष मानला जातो, कलाकृतीच्या परीक्षणाचे नियम तिच्यातच असतात असेही स्वायत्ततावादी म्हणतात, मनोहर या विधानात त्याच्यापेक्षा वेगळे काहीच म्हणत नाहीत, हे या ठिकाणी लक्षात घ्यावे लागते, म्हणजे येथे ते स्वायत्ततावादाची चौकट स्वीकारीत आहेत असे आपल्याला दिसते, पण मूलतः त्यांच्या भूमिकेत चौकटीपेक्षा आतल्या आशयाचा, त्याच्या मूल्यवत्तेचा विचार अधिक महत्त्वाचा ठरतो, त्यामुळे स्वायत्ततावादाची चौकट स्वीकाराल्नही आतला आशय बुद्धिवादी, इहवादी, समतावादी असला तर त्यांना चालणार आहे हे लक्षात घेतल्यावरच या विधानातील संस्कृतीमुक्त संस्कृती हे तत्त्व लक्षात येऊ शकेल.

ही विचारसरणी नीट लक्षात घेतल्यावरच त्यांनी केलेल्या सौंदर्यनिर्णयाचा विचार समजून घेता येतो. ते म्हणतात - “सौंदर्यवृत्ती सौंदर्यनिर्णय घेते, इष्ट-अनिष्ट, सत्य-असत्य, सुंदर-असुंदर हा निर्णय ही सौंदर्यवृत्ती घेते, या तपासणीतून कलावंताचा आणि पुढे आस्वादकाचाही सौंदर्यानुभव साकार होतो. या सर्वच गोष्टी मूल्यशास्त्राशी (मूल्यांचे काही शास्त्र असू शकते का अशी शंका मला आहे.) बांधलेल्या आहेत. सौंदर्यशास्त्राचा मूल्यशास्त्राशी संबंध आहे आणि ते सौंदर्याचे शास्त्र असल्याने आणि सौंदर्य हे मूल्यांचे मूल्य असल्याने सौंदर्यशास्त्राचा मूल्यशास्त्राशी संबंध असणे अपरिहार्यच आहे ही गोष्ट आपण लक्षात घ्यायला हवी. पण या संदर्भात डॉ. मनोहरांची मांडणी मुळातूनच वाचण्याची गरज आहे. सौंदर्याची कोणतीच मूल्ये जीवनाच्या बाहेसून येत नाहीत. जीवनाच्या सौंदर्याची मूल्ये हीच जीवनाचा अनुभव देणाऱ्या साहित्यकृतीच्याही सौंदर्याची मूल्ये आहेत. बंधाचे, सौंदर्याचे कोणतेही निकष कलावाद्यांनी सांगितले तरी ते जीवनातच असतात. जीवनाच्या बाहेसून कोणताच नियम कोणालाच आणायची गरज नाही.”^७ हे त्यांचे विवेचन लक्षात घेतले की जीवनमूल्ये आणि सौंदर्यमूल्ये यांच्यात कोणताही विसंवाद नसतो व त्याच नियमाने सौंदर्यनिर्णय करता येतो, हे आपल्या ध्यानात येते. सत्य, इष्ट आणि सुंदर यांच्या अपाटणाऱ्या आविष्काराची कलावंतांची घडपड आणि त्याविरुद्ध तत्त्वांचा तीव्र निषेध म्हणजेच सौंदर्यनिर्णय मूल्यनिर्णय असतो, यापेक्षा कोणताही वेगळा नियम असत नाही, यापेक्षा वेगळ्या नियमांचा निर्देश करून कलावंताची मुक्तता घासित करणे त्यांना मान्य नाही. कलावंत मुक्त-मनस्क असला पाहिजे असे त्यांचे मत आहे.

डॉ. मनोहरांचे हे संपूर्ण सौंदर्यशास्त्रीय विवेचन लक्षात घेतले की मनोहरांची सौंदर्यशास्त्रीय व्यूहचौकट स्वायत्ततावादाची आहे हे आपल्या लक्षात येते. याला पुरावा म्हणून अनेक वाक्ये उद्धृत करता येतात. परंतु त्या वाक्यांचे मागचे पुढचे सगळे संदर्भ मात्र नीट लक्षात घ्यावे लागतात. कारण त्यावरच त्यांच्या बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्राची उभारणी झालेली आहे.

विधान क्र. १ - “स्वतःच सौंदर्य झालेली वा असलेली साहित्यकृती कोणत्याही मूल्याचा पुरस्कार वा प्रचार करीत नाही. सौंदर्य हे प्रचारी नसते. ते बोधवादी नसते. सौंदर्य हे सौंदर्य असते. ही एवढीच बाब खारी असते. सौंदर्यनि फक्त सौंदर्य व्हावे.”^८

२. “कलावंतांना सौंदर्य या संस्कृतीमुक्त संस्कृतीचे नागरिक असू घावे. सौंदर्याचे नियम त्यांच्या साहित्यकृतीतून अधोरेखित करावेत.”^९

३. “सौंदर्याचे नियम सांगून सौंदर्याला कारागिरीच्या पिंजन्यात टाकण्यापेक्षा वरीलप्रमाणे मार्गदर्शक तत्त्वाचा निर्देश करून कलावंताला मुक्त ठेवले पाहिजे.”^{१०}

ही विधाने वाचली की कांटच्या 'नियमराहित नियमितता' 'हेतुशून्य हेतुपूर्णता' या तत्त्वांची आठवण झाल्यावाचून राहात नाही. परंतु डॉ. मनोहरांना स्वायत्ततावादी ठरवण्याआधी आपल्याला त्यांच्या बैचारिक आणि तात्त्विक भूमिकेचा नीट मागोवा घ्यावा लागतो. सौंदर्यशास्त्र ही मूल्यविचाराशी संबंधित अशी तत्त्वज्ञानाची शाखा आहे. भारतीय संदर्भात वैदिक तत्त्वज्ञानाच्या जोडीला चार्वाक आणि बुद्ध यांच्या तत्त्वज्ञानाची निर्मिती झालेली आहे. चार्वाक आणि बुद्धाचा विचार हा डॉ. मनोहरांच्या मते खरा भारतीय विचार आहे. या विचारात जीव आणि देह यांच्यात सेंद्रियता आहे. हा विचार आत्मा, पुनर्जन्म मानत नाही. जीवनातील विघटनशीलता त्यांनी बाद ठरविली आहे. त्यामुळेच मनोरमंजीवितं मनुष्यानाम् असे बुद्धाला म्हणता आले. चार्वाक तर्कानुमानावर भर देणारे होते. तर बुद्धाने प्रतीत्यसमुत्पाद हा कार्यकारणाचा विचार मांडला. बुद्ध आणि चार्वाक यांनी मांडलेले तत्त्वज्ञान कार्यकारणभावाच्या व तर्कानुमानाच्या कसोटीला उत्तरणारे इहवादी तत्त्वज्ञान होते. तत्त्वज्ञानाने याच आधारावर उभे असले पाहिजे. सौंदर्यशास्त्राची मांडणी करण्यासाठी सुसंगत व तर्कप्रमादराहित तत्त्वज्ञान व्यक्तिजवळ असावे लागते आणि विश्वचैतन्यवादी तत्त्वज्ञाने तर्काधिष्ठित, सुसंगत नसल्याने तत्त्वज्ञाने म्हणून उभी राहू शकत नाहीत असे डॉ. मनोहरांना वाटते. ते म्हणतात, "कार्यकारणाने सिद्ध करता येत नसलेली श्रद्धा कोणाला कितीही आवडली तरी ती तत्त्वज्ञानाला आवश्यक पाया होऊ शकत नाही. सौंदर्यशास्त्र ही तत्त्वज्ञानाची शाखा असेल तर कार्यकारणाच्या, बुद्धिवादाच्या कसोटीवर टिकू न शकणारी चैतन्यवादी तत्त्वज्ञाने सुसंगत आणि समग्र ठरू शकत नाहीत आणि त्यांच्या आधारावर कोणतेही परिपूर्ण असे सौंदर्यशास्त्र मांडता येणे प्रकृतीतःच कोणालाही अशक्य आहे असे मला वाटते. या दृष्टीने विचार केला तर सौंदर्यशास्त्राच्या निर्मितीसाठी आवश्यक, उपकारक आणि योग्य तत्त्वज्ञाने केवळच जडवादी तत्त्वज्ञाने आहेत असे मला वाटते."^{११} त्यांच्या बुद्धिवादाचे, जडवादाचे सविस्तर विश्लेषण त्यांनी केलेले आहे. आपल्या भूमिकेला पूरक अशा भारतीय परंपरेचा आणि पाश्चात्य परंपरेचाही त्यांनी शोध घेतला आहे. चार्वाक, बुद्ध, हिरैकिलिट्स, ग्रोट्गोरास, डेमोक्रिट्स, एपिक्यूरस, ल्युब्रिशिअस यांची भूमिका त्यांनी विवेचिली आहे. लोकायत, सांख्य, कणाद यांची तत्त्वज्ञाने जडवादी होती. ह्याचाही उल्लेख करून ते आपली तात्त्विक भूमिका सांगतात. 'परिवर्तनवादी जीवनमूल्ये आणि वाढमयमूल्ये' या त्यांच्या लेखात^{१२} आपली ही तात्त्विक भूमिका त्यांनी स्पष्ट केली आहे.

डॉ. मनोहर यांच्या सौंदर्यशास्त्रीय विवेचनामागील त्यांची भूमिका जाणून घेतली की त्यांची सौंदर्यशास्त्रीय भूमिका नेमकेपणाने समजते. आपला सौंदर्यशास्त्रीय

विचार त्यांनी कांटला अनुसरून केलेला आहे हे स्पष्टच आहे. कांटची सौंदर्याचे नियम न सांगण्याची भूमिका त्यांनी मान्य केलेली आहे. सौंदर्य ही एक मुक्त संकल्पना आहे हा विचारही त्यांनी मान्य केला आहे आणि कांटची ही भूमिका स्वीकारण्यामागे कोणताही तर्कप्रमाद नाही अशीही त्यांची भूमिका मानते. "...कांट सौंदर्याचे नियम देत नाही याचे कारण सौंदर्याला तो कारागिरीच्या सदरात टाकू इच्छित नाही. हेतू लादला जाऊ नये, सौंदर्यातून स्वाभाविकपणे तो धावावा ही कांटची भूमिका केवळ सावध म्हणून सोडून देता येत नाही. ही भूमिका जीवनवादी समीक्षकांनीही मान्य करण्यात कोणताही तर्कप्रमाद संभवत नाही."^{१३} असे मनोहर म्हणतात. कांटचे विश्वचैतन्यवादी असणे या विवेचनाच्या आढ येत नाही. कांटची तात्त्विक भूमिका विश्वचैतन्यवादी आहे. आणि ती डॉ. मनोहरांना मान्य नाही. कारण विश्वचैतन्यवादात वाह्यांनी महत्तेचे अंतर्विरोधग्रस्त निकष सांगितले जातात. म्हणून मग सौंदर्यशास्त्राची उभारणी करू पाहणाराला प्रथम बुद्धिवादी तत्त्वज्ञानाशीच नाते जोडायला हवे असे त्यांना वाटते. सौंदर्यकृती ही सौंदर्यकृती आहे हे ठरविण्यासाठी सौंदर्यमूल्ये आणि महान ठरविण्यासाठी जीवनमूल्ये अशी विघटनशीलता समीक्षाव्यवहारात निर्माण होते हे तर्काला धरून असत नाही. यापेक्षा सौंदर्यशास्त्राच्या मागे बुद्धिवादी तत्त्वज्ञानाची उभारणी करणे तर्कसंगत ठरेल अशी त्यांची धारणा आहे.

डॉ. मनोहरांनी एका बाजुला कांटच्या 'नियमरहित नियमितता' आणि 'हेतुशून्य हेतुपूर्णता' या सौंदर्यतत्त्वांचा स्वीकार केला आणि दुसऱ्या बाजुने त्याला बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि जडवादी तत्त्वज्ञानाची जोड दिली. कांटची सौंदर्यशास्त्रीय तत्त्वांची चौकट त्यांनी स्वीकारली आणि त्यात जडवादी तत्त्वज्ञानाचा आशय भरला. सौंदर्यशास्त्र हे त्यांनी बुद्धिवादी तत्त्वज्ञानाच्या कुटुंबातील एक शास्त्र मानलेले आहे. जडवादी तत्त्वज्ञानाच्या पायावर उभारलेले हे सौंदर्यशास्त्र बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्र आहे. जे अपरिहार्य आणि संभाव्य या कार्यकारणयुक्ततेवर अर्थात तर्कानुमानावर आधारलेले आहे. हे प्रतीत्यसमुत्पादयुक्त असे सौंदर्यशास्त्र आहे. जे बुद्धीला पटत नाही. जीवनासंबंधीचे सत्य सांगत नाही ते तत्त्वज्ञान सौंदर्यशास्त्राच्या मागे उभे करणे ही त्यांना कुरुपता वाटते. सौंदर्य हे एक महान जीवनमूल्य आहे. समता, बंधुता, सामाजिक न्याय, बुद्धिवाद आणि इहवाद या गोर्धेंचा सेंद्रिय मेळावा म्हणजे सौंदर्य होय. कलावंताने सौंदर्यमनस्क व्हावे आणि सौंदर्यसर्जक साहित्यघटनेची निर्मिती करावी असे त्यांना त्यामुळेच वाटते.

डॉ. मनोहरांची ही संपूर्ण भूमिका स्वीकारली जाईल का असा प्रश्न स्वाभाविकपणेच निर्माण होतो आणि त्याचे उत्तर नकारार्थीच असेल असेही वाटते. मुळात इतिहासानेच ज्या तत्त्वज्ञानाचा वारंवार पराभव केला आहे ते हे

तत्त्वज्ञान पुन्हा एकदा पराभूत झाले तर फारसे आश्चर्यकारक असणार नाहीच. परंतु या भूमिकेच्या मागे एक प्रकारचा युटोपिआ उभा आहे हे विसरून चालणार नाही. त्यांची कविता ज्याप्रमाणे विद्रोहाचा सर्वकष युटोपिआ आहे त्याचप्रमाणे त्यांचे सौंदर्यशास्त्रही युटोपिअन आहे. इतिहासाची साक्ष अशी आहे की जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप कधीच एकेती असणार नाही. त्यात कितीतरी परस्परविरोधी किंवा परस्परानुबंधी असे पदर राहणार आहेत. पण या तत्त्वज्ञानाची महती अशी आहे की त्यातली गुंतागुंत, त्यातले संबाद, विरोध आणि तोलसुद्धा परस्परांचे पोषणच करीत असतात. त्यामुळे एखाद्या कलावंत मनाने सौंदर्यशास्त्राची युटोपिअन उभारणी केली तरीही सौंदर्यशास्त्राचे त्यामुळे नुकसान होणार नाही. सौंदर्यसंस्कृतीला झालाच तर त्यामुळे फायदाच होणार आहे.

संदर्भ

१. यशवंत मनोहर, 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य' भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर, १९९९, पृ. ६४
२. यशवंत मनोहर, 'दलित साहित्य चिंतन', संघमित्रा प्रकाशन, नागपूर, १९८८, पृ. ३५ ते ४०
३. यशवंत मनोहर, 'नवे साहित्यशास्त्र', विजय प्रकाशन, २००१, पृ. २१०
४. तत्रैव, पृ. २१०-२११
५. यशवंत मनोहर, 'बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्र', युगसाक्षी प्रकाशन, २००७, पृ. १९
६. तत्रैव, पृ. २०
७. तत्रैव, पृ. ३०
८. तत्रैव, पृ. १९
९. तत्रैव, पृ. २०
१०. तत्रैव, पृ. २७-२८
११. तत्रैव, पृ. ७१
१२. तत्रैव, पृ. ३३

++

समुचित : समकालीन वाढ्यमयीन आणि सामाजिक पेचप्रश्नांना बुद्धिवादी उत्तर

■ प्रा. प्रकाश राठोड

बाळशास्त्री जांभेकरांच्या १८३२ सालच्या 'दर्पण' या पाक्षिकापासून तर २०व्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत मराठीत अनेक नियतकालिके निघाली. 'दिग्दर्शन', 'ज्ञानप्रकाश', 'मराठी ज्ञानप्रसारक', 'ज्ञानदर्शन', 'ज्ञानविस्तार', 'ज्ञानाकार', 'ज्ञानसंग्रह', 'ज्ञानोदय', 'सत्यदीपिका', 'प्रभोदय', 'उदयप्रभा' अशी अनेक नियतकालिके १९व्या शतकात निघाली. २०व्या शतकात 'सृष्टिज्ञान', 'किलोस्कर', 'मराठी शिक्षक', 'रंगभूमी' अशी नियतकालिके निघाली. आधुनिक ज्ञानविज्ञानाचा परिचय आपल्या लोकांना करून देणे, त्यांना सुसंस्कारित करून सोडणे, समाजमनाची जडणघडण करणे, वैद्यारिक आंदोलने उभारणे, खंडन-मनन करणे आणि त्यातून समाजाला नवी दिशा देणे ही या नियतकालिकांची ध्येयधोरणे होती.

२०व्या शतकाच्या पूर्वार्धात मराठी ललित साहित्यात अनेक स्थित्यांतरे झाली. कविता, नाटक, कथा, कादंबरी हे वाढ्यमयप्रकार कूस बदलू लागले. त्यामुळे १९२५ नंतर ललित साहित्याला आणि ललित साहित्यविषयक प्रश्नांना प्राधान्य देणारी नियतकालिके प्रकाशित होऊ लागली. त्यात प्रामुख्याने 'ज्योत्स्ना', 'पारिजात', 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका', 'युगवाणी', 'साहित्य', 'छंद', 'अभिरुची', 'मराठी संशोधनपत्रिका', 'प्रतिष्ठान', 'सत्यकथा' या नियतकालिकांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. पण ही सर्वच नियतकालिके निखळच ललित साहित्याला आणि ललित साहित्यविषयक प्रश्नांना पूर्णपणे अर्पिलेली होती असे नाही, तर याही काळात काही नियतकालिकांचे चिंतनविषय वेगळेच होते. त्यामुळे निखळ वाढ्यमयीन विषयांना हात घालणारी दर्जेदार नियतकालिके याही काळात तुलनेने कमीच आढळतात.

समकालीन साहित्याच्या जडणधडणीत आणि समकालीन वाढूमयीन अभिरुचीच्या निर्मितीत 'महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका', 'सत्यकथा', 'अभिरुची', 'छंद', 'हंस', 'प्रतिष्ठान', 'आलोचना', 'पंचधारा', 'युगवाणी', 'अनुष्टुप', 'ललित', 'कवितारती', 'रुची', 'अस्मितादर्श', 'अक्षरवेदभी', 'समुचित' इत्यादी नियतकालिकांचे कार्य महत्त्वाचे मानले पाहिजे. यातील काही नियतकालिके स्वातंत्र्यपूर्व काळात तर काही स्वातंत्र्योत्तर काळात सुरु झालेली आहेत.

२०व्या शतकाच्या उत्तराधीन अनेक नियतकालिके सुरु झाली. त्यात 'समुचित'चे स्थान अनन्यसाधारण असे आहे. 'समुचित' हे त्रैमासिक १९८४ साली सुरु झाले. १९८४ ते १९९६ या तब्बल एका तपापर्यंत 'समुचित'ने विविध वाढूमयीन आणि सामाजिक प्रश्नांची बुद्धिवादाच्या धर्तीवर चिकित्सा केली. वाढूमयातील वादस्थळे तसेच सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनातील पेचप्रसंग प्रखर बीद्रिक सामर्थ्यानिशी आविष्कृत करून सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाला नवीन दिशा देण्याचे अटितीय कार्य 'समुचित'ने केले.

'समुचित' हे आंबेडकरवादी साहित्याला व एकूणच परिवर्तनवादी वैचारिक परंपरेला वाहिलेले मान्यवर नियतकालिक होय. या नियतकालिकातून महाराष्ट्रातील अव्वल दर्जाच्या प्रज्ञा-प्रतिभांनी लेखन केले. द.ग. गोडसे, डॉ. म.सु. पाटील, डॉ. यशवंत मनोहर, ना.ग. गोरे, डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले, प्रा. रा.ग. जाधव, भाई वैद्य, रमेश वा. धोगडे, शारणकुमार लिंबाळे, वामन निंवाळकर, बाबा दळवी, नागार्जुन, प्रा. रविचंद्र हडसनकर, डॉ. विश्वनाथ का. शिंदे, विलास वाघ, भाऊ समर्थ, किशोर सानप, प्र. रा. देशमुख, रुस्तम अचलखांब, निशिकांत मिरजकर, प्रा. गोपाळ गुरु, विश्वनाथ थोटे, डॉ. अरुणा देशमुख, डॉ. वासुदेव डहाके, सुलभा हेलेंकर, धम्मचारी विवेकरत्न अशा अनेक मान्यवर लेखक-कर्वींनी तथा विचारवंतांनी 'समुचित'मधून लेखन केले. या नावांवरून नुसती नजर फिरवली तरी 'समुचित'चा दर्जा आणि मौलिकता लक्षात येते.

'समुचित'ने व्यापलेल्या विषयांची व्याप्ती फार मोठी आहे. 'समुचित'च्या बाबा वषांच्या कारकिर्दीत साहित्य आणि समाजजीवनाच्या प्रांतात असा एकही संवेदनक्षम विषय नसेल की ज्या विषयावर समुचितमधून लेखन झाले नाही. समकालीन साहित्य, आंबेडकरवादी साहित्य, संतसाहित्य, लोकसाहित्य, सर्वोदयशास्त्र, आदिवासी साहित्य, जनसाहित्य, चौरशीव वाढूमय अशा समकालीन सर्वच साहित्यप्रकारांवर समुचितमधून अत्यंत मूलगामी चिंतन मांडले गेले. तसेच प्रायोगिक काढबरी, परिवर्तनवाद, आंबेडकरवाद, कलावाद आणि जीवनवाद, दलित स्वकथने, अभिरुची आणि साहित्य, साहित्य, संस्कृती आणि सामाजिक जाणीव, वारकरी संप्रदाय, दलित साहित्याचे नामांतर :

आंबेडकरवादी साहित्य, साहित्यकृतीचा तत्त्वार्थ, क्रांती-प्रतिक्रांती, दलित साहित्याची संज्ञा, आंबेडकरवादी सौदर्यशास्त्र, महाराष्ट्रातील आंबेडकरवादी चळवळ, आंबेडकरी कार्यकर्ता अशा अनेक विषयांवर समुचितमधून अत्यंत मूल्यदर्शी स्वरूपाच्या चर्चा झाल्या. याशिवाय वर्ग-वर्ण संघर्ष, आर्य व दस्य संघर्ष, मूल्यसंघर्ष, बहुजन संघर्ष हे संघर्षही समुचितच्या कक्षेबाहेर नव्हते. त्याचप्रमाणे लोकहितवादींची धर्मकल्पना, निवृत्तिवादी वारकरी संप्रदाय, फॅसिझाम, भारतीय लोकशाही आणि फॅसिझाम, ब्राह्मणी राष्ट्रवाद, बौद्धधर्म-धर्म आणि धर्म, महात्मा फुल्यांचा निर्मिक, आरक्षणाचा पुनर्विचार, संविधान संस्कृती, आंबेडकर की मनू, चार्वाक, शंखुक-कर्ण-एकलव्य अशा कितीतरी मौलिक आणि संवेदनशील विषयांवर समुचितमधून लेखन झाले. या नियतकालिकाने हाताळलेले हे विषय नजरेखालून घातले तर हे लक्षात येते की समुचितने केवळ १९८४ ते १९९६ या मर्यादित कालखांडाचेच नेतृत्व केले असे नाही तर संपूर्ण वाढमयीन, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचेच एका अर्थाने नेतृत्व केलेले आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वाढमयीन सहजीवनाला रोगट करणाऱ्या सर्वच वृत्ती-प्रवृत्तींवर समुचितने कडाहून हल्ले केले. अर्थात या हल्ल्यांचे ऊर्जाविंत रसायन होते डॉ. यशवंत मनोहर यांचे प्रखर बुद्धिवादी व्यक्तिमत्त्व.

डॉ. यशवंत मनोहर हे 'समुचित' या नियतकालिकाचे संपादक होते. त्यांची प्रखर बुद्धिवादी, परिवर्तनवादी तथा इहवादी भूमिका महाराष्ट्राला सुपरिचित आहे. त्यांनी आपल्या या भूमिकेशी कधीही तडजोड केली नाही. आपल्या एकूणच लेखनप्रकारांतून त्यांनी याच भूमिकेची पायाभरणी केली आणि म्हणून ते महाराष्ट्रात एक प्रखर बुद्धिवादी मराठी साहित्यिक तथा इहवादी विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. ते स्वतःच समुचितचे संपादक असल्यामुळे कोणत्याही लेखक-कर्वीना, विचारवंतांना आपल्या बुद्धिवादी विचाराचा पान्हा चोरण्याची आवश्यकता भासली नाही. त्यामुळे महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी प्रज्ञा-प्रतिभांनी समुचितमधून कोणाचीही भीडमुर्वत न ठेवता अगदी खुलून लेखन केले. संपादक डॉ. यशवंत मनोहर आणि समुचितच्या सल्लागार मंडळातील प्रा. ग. बा. सरदार, डॉ. सुरेंद्र बारलिंगे, डॉ. रा.भा. पाटणकर, डॉ. भालचंद्र फडके, नटश्रेष्ठ निळू फुले, बाबुराव बागूल, बाबा आढाव हे सर्वच मान्यवर विचारवंत परिवर्तनाच्या बाजूचे आहेत. त्याचप्रमाणे संपादक मंडळातील प्रा. रा.ग. जाधव, प्र. श्री. नेरुकर, वामन निंबाळकर, सहसंपादक डॉ. अरुणा जोशी, डॉ. रमेश जनवंधू हे सर्वच साहित्यिक परिवर्तनवादी विचाराचे आहेत. त्यामुळे या नियतकालिकाची घडणाच मुळात वेगळी झाली. म्हणूनच या

नियतकालिकाने कलेसाठी कलावादी पक्षाची बाजू घेतली नाही तर जीवननिष्ठ कलापक्षाची बाजू घेतली. अशीच नियतकालिके समकाळात अर्थपूर्ण ठरत असतात. समुचित अनेक संदर्भात मौलिक ठरले त्याचे कारणच हे आहे.

समुचितचे जन्मप्रयोजनच वेगळे असल्यामुळे या नियतकालिकाचे स्वरूप रंजनवादी, निराशावादी आणि नियतीवादी नव्हते. एका सांस्कृतिक संघर्षाचे रान पेटवणारे हे क्रांतिकारी नियतकालिक होते. भोवतीच्या चांगुलपणाशी हितगुज आणि माणसाला गहाळ करणाऱ्या यंत्रणेविरुद्ध निर्णायिक लढाई हीच या नियतकालिकाची नीती होती. त्यामुळे समुचितने कलावाद, फॅसिड्यम, जातिभेद, वर्ग-वर्णभेद, धर्माधिता, अंघश्रद्धा अशा सर्वच अपग्रवृत्तीविरुद्ध निर्णायिक युद्ध पुकारले. हे युद्ध केवळ इथेच संपत नाही. या बाब्य शत्रुंबरोबरच समुचितने अंतर्गत शत्रूंचाही खरपूस समाचार घेतला.

फुले-आंबेडकरी चळवळीत त्याहीवेळी आंबेडकरांनी मांडलेल्या बुद्धिवादी बुद्धाला नाकारणारी मंडळी होती. ओशो-गोयंकावाल्यांचीही पिलावळ या चळवळीत शिरजोरपणे बाबरत होती. फुले-आंबेडकरांचे नाव घेत घेत समरसतेत समरस होणारीही मंडळी या चळवळीत होती. या मंडळीचे चळवळीला कमजोर करण्याचे कमजोर प्रयत्न सुरुच होते. समुचितने अशा सर्वच वैचारिक भ्रष्टचाराविरुद्ध मोर्चेबांधणी करून फुले-आंबेडकरी चळवळीला विशुद्ध बुद्धिवादी तथा परिवर्तनवादी तत्त्वज्ञान बहाल केले. समुचितचे हे कार्य अत्यंत मोलाचे आहे.

‘समुचित’ हे वाढमयीन चळवळीला वाहिलेले नियतकालिक असल्यामुळे या नियतकालिकाने वाढमयविषयक व जीवनविषयक नवी अभिरुची प्रकाशित केली. कविता, कथा, लेख, मुलाखती, एकांकिका, पुस्तक परीक्षणे, साहित्यसमीक्षा, विशेषांक आणि मनोगते प्रकाशित करून या नियतकालिकाने वाढमयविषयक व जीवनविषयक नवे हुंकार टिपले आणि हे नवे हुंकार अधिक मौलिक आणि जीवनज्वलंत होण्यासाठी समुचितने नव्या पायवाटाही तयार केल्या. हेच कोणत्याही नियतकालिकांचे खरे यश असते. म्हणूनच समकालीन साहित्याच्या जडणघडणीत आणि समकालीन वाढमयीन अभिरुचीच्या निर्मितीत समुचितचे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

समुचितने आपल्या कार्यकाळात अनेक भारदस्त विशेषांक काढले. समकालीन साहित्य विशेषांक, स्त्रीमुक्ती विशेषांक, गडकरी विशेषांक, प्रा. शरच्चंद्र मुवितबोध विशेषांक, मुलाखत विशेषांक, फॅसिड्यमविरोधी विशेषांक, आंबेडकरवादी साहित्य विशेषांक असे अनेक मौलिक विशेषांक समुचितने

प्रकाशित केले. विशेषांक म्हणजे विशिष्ट निमित्ताने प्रकाशित होणारे अंक. एकाच विषयावरील अनेक लेखकांचे लेख अशा अंकात प्रकाशित केले जातात. अर्थात यामागे विशेषांक-विषयाला यथोचित न्याय मिळावा हा प्रामाणिक हेतू असतो. समुचितने अनेक दर्जेदार विशेषांक प्रकाशित करून विशेषांक-विषयाला समुचित न्याय देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला, ही समुचितची अनन्यसाधारण अशी कामगिरी आहे.

'समुचित' हे मात्रुदृढयी नियतकालिक होते. त्यामुळे आदिवासी, दलित, भटके-विमुक्त, स्त्रिया या सर्वांच्याच सुखदुःखाशी समुचितची नाळ गुंतलेली होती आणि म्हणून या नियतकालिकाने या सर्व नाकारलेल्या जगातील माणसांच्या सुखदुःखांना प्रकाशित करण्याचे कार्य तेवढ्याच जिव्हाळ्याने केले. समुचितच्या रूपाने या सर्व उपेक्षितांना आपली सुखदुःखे मांडण्यासाठी एक हक्काचे विचारपीठ मिळाले. म्हणूनच समुचितमधून आदिवासी साहित्य, दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, जनवादी साहित्य अशा सर्वच साहित्यप्रकारांविषयी लेखन झाले.

दुसरे असे की ही सर्व तेजस्वी कार्ये या नियतकालिकाने व्यावसायिक दृष्टिकोनातून केलेली नाहीत. नियतकालिके अनेक निघतात. ती चालविलीही जातात. कोणतेही नियतकालिक नियमितपणे चालविण्यासाठी सगळ्यात मोठी अडचण पैशाची असते आणि हा पैसा गोळा करण्यासाठी जाहिरातदारांचा शोध घेणे, त्यांच्या जाहिराती प्रकाशित करणे, देणगीदारांच्या शोधात असणे, त्यांचे भूमिकेशी विसंगत असलेलेही लेख छापणे ही केविलबाणी कामे सरसकट केली जातात. आणि मग अशी नियतकालिके बन्याचदा जाहिरातीची नियतकालिके वाटतात, भूमिकाशून्य नियतकालिके वाटतात. समुचितला मात्र अशाप्रकारचे गालबोट कधीही लागले नाही. डॉ. यशवंत मनोहरांनी समुचितच्या प्रतिष्ठेला धक्का पोचविणाऱ्या घटकांपासून समुचितला पूर्णपणे अलिप्त ठेवले. समुचितच्या बाचकांकडून अनियमितपणे येणाऱ्या तुटपुंज्या वर्गणीत अंकाच्या प्रकाशनाचा खर्च भागत नसे. तरीही डॉ. मनोहरांनी समुचित चालविण्यासाठी कोणतीही भूमिकाविरोधी धडपड केली नाही. स्वतःच्या पैशातूनच त्यांनी हे नियतकालिक बन्याच वर्षांपर्यंत चालवले. इथेच खन्या अर्थाते समुचितच्या यशस्वितेची सुंदर पाश्वभूमी दडलेली आहे.

'समुचित' हे समकालीन नियतकालिकेच्या प्रांतातील एक सुप्रसिद्ध आणि बलयांकित नाव. कलावाद्यांच्या तथा प्रतिगाम्यांच्या लेखणीला सांभाळून लिहायला भाग पाढणारे एक क्रांतिकारी नाव म्हणजे 'समुचित'. अनेकदा अशी मोठी नियतकालिके मोठ्या साहित्यिकांचेच साहित्य प्रकाशित करतात. पण

समुचितने मात्र असा भेद कधीही केला नाही. साहित्याच्या जगतात दबदबा असणाऱ्यांचे साहित्य, त्या विशेषनामांपर्यंत मजल मारू इच्छिणाऱ्यांचे साहित्य आणि साहित्याच्या प्रांतात नव्याने येऊ इच्छिणाऱ्यांचेही साहित्य समुचितने प्रकाशित करून वाढमयीन संस्कृतीचे वातावरण स्वच्छ, प्रवाही व निरोगी ठेवण्याची महनीय कामगिरी केली आणि महणून समुचित केवळ बारा वर्षे चालले असले तरी त्याची कामगिरी या एका तपात मावण्यासारखी नाही. डॉ. यशवंत मनोहरांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक हे नियतकालिक चालवले आणि अल्पावधीतच त्यांनी समुचितला वाढमयीन गुणवत्ता व महत्ता प्राप्त करून दिली. दर्जेदार नियतकालिक कसे असावे, याचा वस्तुपाठच मनोहरांनी समुचितच्या निमित्ताने महाराष्ट्राला दिला.

१९९६ साली डॉ. यशवंत मनोहरांनी 'समुचित'चे प्रकाशन थांबविले. परंतु तरीही समुचितचा चाहतावर्ग आजही डॉ. यशवंत मनोहरांना समुचित सुरु करण्यासंबंधी गळ घालत आहे. हे या नियतकालिकाचे केवढे मोठे यश!

♦ ♦

यशवंत मनोहर भद्रन्त एन. बोधिरत्न 'स्थविर'

तळपत्या क्रांतिसूर्याचे अस्तित्व घेऊन
आंबेडकरी विश्वाच्या निळ्या निळ्या ज्ञानक्षितिजावर
फुलला आहेस ज्ञानसीदर्या...
सूर्योदय होण्यापूर्वीची लाली घेऊन भूतलावर
आमच्या विश्वाची मलिनता दूर करणारा
पुंडरिक! एक विकसित मनोहर तू...
पूज्य बाबासाहेबांच्या नंतर
तेजाने तेजाचे बुद्धत्व घेऊन...
निळ्या समर्थ असीम आसमंतात, मिरमिरत्या पाखरांना पाहून
पाजळणाऱ्या शब्दांचे सीदर्य घेऊन
उजळलेस दिवस शताब्दीचे
आणि भरविलीस मैफील दूरवर तू
बाजू मांडलीस कणखर
पण नम्ह होऊन
स्थितप्रझेच्या अथांग समुद्राच्या काठावर
सजविलीस सवांगाने
ज्ञानपिपासू वृत्तीने
आमची आंबेडकरी धरोहर तू
हिमालयाच्या उंचीच्याही उंचीचे बुद्धत्व
त्याचेच सारे सारतज्ज्व

शब्दांनी बहरले, प्रत्येक बुद्धानंतर
 बुद्धीचे भांडार.
 तुझ्या शीघ्र लेखणीने बुद्धत्वाचे शिखर
 गाठलेस तू यशवंत बनून
 आमच्या स्वतंत्र अवनीवर
 बुद्धाच्या प्रझोचे, ज्ञानाचे सौंदर्य घेऊन
 एक सूर्य झालास अस्तित्वाच्या आकाशावर
 अन् चांदणे शिंपीत गेलास तू यशवंत!
 अंधार लोपताना काळोखाशी भांडून
 बाबासाहेब देऊन गेलेत बारसा असा निरंतर
 आणि विद्याव्यासंगाच्या दालनात
 अंधार भिरकावून तू बहरलास मनोहर
 हेच खरे स्थित्यंतर
 परिवर्तनाच्या, कार्यकारणानंतर,
 बोधिवृक्षाच्या प्रत्येक पानावर
 शब्दांचे शास्त्र अवगत करणारा,
 आंबेडकरवादी साहित्याचा भाष्यकार बनून
 सौंदर्यशास्त्र दिलेस आमच्या समृद्ध साहित्याला
 आणि... आमच्या मानसपटलावर
 कोरतो आहेस, आमचा शिल्पकार...

♦ ♦

डॉ. यशवंत मनोहर यांची मुलाखत

मुलाखतकारः प्रा. अनमोल शेंद्रे

डॉ. यशवंत मनोहरांच्या आजपर्यंत अनेक नियतकालिकांनी, वर्तमानपत्रांनी आणि लेखकांनी मुलाखती घेतल्या. त्या त्या वेळेला यशवंत मनोहरांनी विविध मुद्यांच्या संदर्भात आपली परखड मते नोंदविली. त्यांच्या वयाच्या पासाशीचे निमित्त साधून काही अस्पर्श विषयांच्या निमित्ताने सरांना बोलते केले. त्याअनुषंगाने सरांशी झालेली ही मनमोकळी बातचीत.

प्रश्न १ : सर, मागील चाळीस वर्षांपूर्वी तुम्ही गंभीरपणे लेखनाला सुरुवात केलीत. अखंडितपणे आजही आपण साहित्यनिर्मिती करीत आहात. वाढूमयाच्या अनेक शाखांना स्पर्श करून ती-ती शाखा, तो-तो वाढूमयप्रकार तुमच्या प्रतिभेद्या स्पर्शाने पुलकित झाला. त्याला तुमचीच अशी ओळख निर्माण झाली. तुमचे समग्र लेखन हे तुमच्या जगण्यातून, जीवनाच्या धकाधकीतून आणि संघर्षातून निर्माण झालेले आहे. त्याच्यात विलक्षण विद्रोह आहे. एका घेयाच्या स्वप्नातून तुमचे हे लेखन उधे राहिलेले आहे, असे कोणताही सुजाण वाचक म्हणेल. तेब्बा तुमच्या या साहित्यनिर्मितीचे सुरुवातीचे हेतू कोणते होते? त्यात आता (४० वर्षांनंतर) काही बदल वरीरे झाला आहे का?

यशवंत मनोहर : मी साधारणतः नवव्या वर्गात शिकत असताना लिहायला सुरुवात केली. ते माझे पहिलेवहिले लेखन. गाणी आणि कविता असे दोन्ही प्रकारचे लेखन मी त्या काळात करू लागलो. गाणी अर्थात बाबासाहेबांसंबंधी आणि बाबासाहेबांच्या चळवळीसंबंधी होती. कविताही त्या काळात तशाच होत्या. दहावीनंतरच्या काळात त्या वयाला साजेशा प्रेमकविता लिहायला लागलो.

मी त्यावेळेपासूनही कळत-नकळत एक करीत आलेलो आहे, ते हे की त्या त्या वेळचे माझ्या मनाचे उत्कट 'वाटणे' मी शब्दात बांधत राहिलो. मन सारखे बदलत राहते. भोवतीच्या परिस्थितीनुसार त्याला त्या त्या वेळी वेगवेगळी पालवी येत राहते. या त्या त्या वेळच्या पालवीकडे मी कधीही पाठ फिरविली नाही. तिचे मनोगत मी नेहमीच समजावून घेतले आणि ते मनोगत मी शब्दांजवळ देत राहिलो. शेतकरी नवनव्याने वावरात पेरणी करीत राहतो. पीक घेत राहतो. त्याप्रमाणे माझ्या मनाला त्या त्या वेळी येणारे पीक होऊन परत परत मी मन नंतरच्या अनुभवासाठी मोकळे करून ठेवीत राहिलो.

यामुळे एक झाले. वेगवेगळ्या 'वाटण्यांचा' ढीग मनात तयार झाला नाही आणि मोठा ढीग होऊन, होऊ शकला असता तो स्फोट टळला. मी फुटूनच गेलो असतो. ते टळले.

अगदी प्रारंभी लिहिले त्यावेळीही मी नास्तिक होतोच. पण त्याचा सर्व भूमिकातपशील पुढल्या काळात तयार झाला. त्यामुळे अगदी प्रारंभी जे सूत्र माझ्या लेखनाचे नियंत्रण करीत होते तेच सूत्र आजही माझ्या लेखनाचे नियंत्रण करीत आहे. फरक पडला आहे तो व्यामिश्रतेच्या आणि प्रगल्भतेच्या संदर्भात. वेगवेगळ्या संदर्भानी जीवन वाटवाला आले. त्यात चटकेच खूप होते. ही अनुभवांची विविधता, त्यांचे चिंतन, तसेच वाचनाचा सपाटा आणि त्याचे चिंतन यामुळे लेखन अधिकाधिक पक्च, गडद आणि बहुआयामी होत गेले. सूत्र बदलले नाही. दिशा बदलली नाही. या सर्वच संदर्भात पुढील आयुष्याला एक ठामपणा, एक पक्क्या विश्वासाचा टणकपणा येत गेला.

प्रश्न २ : नागपूर विद्यापीठाच्या मराठी विभागातून निवृत्त झाल्यानंतरही सातत्याने आपलं लेखन सुरु आहे. किंव्हना लेखनाला अधिक गती आली आहे. दुसरीकडे व्याख्यानाच्या निमित्ताने सतत बाहेर जाता. विद्यार्थ्यांना, प्राध्यापकांना मार्गदर्शन करता तर तिसरीकडे कुटुंबाच्या पातळीवर कर्तव्याची भूमिका आलीच. याही वयात हे सगळं सांभाळणं म्हणजे कठीणच म्हणता येईल. तारेवरची कसरतच म्हणता येईल. नाही का?

यशवंत मनोहर : या सर्वच गोष्टी फार पूर्वीपासूनच आयुष्याचा अविभाज्य, अनिवार्य भाग झालेल्या आहेत. लोकांना मी हवा असतो. तद्वतच लोकही मला हवेच असतात. लोकांचे राग आणि लोभही मनावर झेलत राहावे. असे करणे म्हणजे जीवन अंगावर घेणेच होय. यामुळे मन जिवंत आणि सजग राहते.

वाचत राहणे, लिहीत राहणे या गोष्टी मला आवडतात म्हणण्यापेक्षा जगण्यासाठी या गोष्टी मला फार आवश्यक वाटतात. सतत मनापासून काही वाचणे, काही

लिहिणे हा जीवन जगण्याचा सुंदर प्रकार आहे असे मला वाटते. यापेक्षा जीवन जगण्याचे सुंदर प्रकार इतरांसाठी संभवत असणे शक्य आहे आणि रास्तही आहे. मला महत्त्वाचे वाटते ते जगणे इतर अनेकांना बिनमहत्त्वाचे वाटणेही शक्य आहे. पण प्रश्न इतरांना काय वाटते त्याचा नाही. मला माझी वाचन-लेखनशैली खूप आवडते. या शीलीनुसार जगणे मला मोलाचे वाटते. आवश्यक वाटते आणि या जगण्याचा मला खूप आनंदही वाटतो आणि गौरवही वाटतो.

मला साहित्याने मनाजोगे जगणे दिले. महाराष्ट्रातील आणि महाराष्ट्राबाहेरीलही अनेक लोकांचे प्रेम दिले. या जगण्याचा ब्रास तर होतच नाही आणि ती तारेवरची कसरतही कधी वाटत नाही. उलट हेच सर्व स्वाभाविक वाटते. निवृत्तीनंतर तर मनात योजिलेले लिहिण्यासाठी खूप वेळ मिळायला लागला.

लेखन-वाचन मला छान जगवते. काय करायचे असा प्रश्न पडत नाही. कंटाळा कधी वाटत नाही. लेखन करण्याचे कष्टही होत नाहीत. उलट चांगले लिहिले जाताना अपूर्व अशी जीवनसत्ये मिळत जातात. मी त्यामुळे सतत ताजा राहतो. नुकत्याच फुललेल्या फुलासारखा राहतो. मी कधी कोमेजतही नाही आणि कधी मावळतही नाही. लेखन केले नसते, ते प्रयोजन आयुष्याला नसते तर सतत शिळे दिवस माझ्या स्वागताला आले असते आणि मी गंजून गेलो असतो. साहित्याने आणि लेखनाने मला प्रत्येकच दिवस नव्या रूपात भेट दिला. प्रत्येकच दिवस माझ्याकडे नवे प्रयोजन घेऊन आला. या नव्या प्रयोजनाला सामोरे जाताना मलाही कधी जुने वा प्रयोजनशून्य होणे जमले नाही.

प्रश्न ३ : तुमची ग्रंथसंपदा आज सत्तरीच्या घरात गेली आहे. आपल्या या ग्रंथसंपदेकडे पाहताना तुम्हाला तुमचाच खूप गौरव वाटत असेल.

यशवंत मनोहर : नाही. मला स्वतःचा गौरव कधी वाटला नाही. वाटणार नाही. आपल्या हातून खूप महत्त्वाचे लिहून व्हावे असेच सतत वाटत राहते. आपल्या खूप लेखकांना स्वतःचा गौरव वाटतो. त्यामुळे एकूणच साहित्याचे नुकसान होते आणि लेखकांचेही भले होत नाही. खूप मोठ्या प्रतिभावंतांचे, विचारवंतांचे लेखन आपण मान मोळून वाचत राहावे म्हणजे गौरव कशाचा वाटावा ते छान कळत जाते. आपल्याला आपण मोठमोठ्या लेखकांच्या संदर्भात पाहावे म्हणजे आपल्या मर्यादा आपल्याला कळतात आणि मर्यादा ओलांडण्याची ताकदही हव्यूहव्यू मनात निर्माण होते.

स्वतःच लेखकाला स्वतःचा गौरव वाटायला लागला तर त्याच्या हातून अधिक चांगले काही निर्माण होण्याच्या शक्यता दुरावतात. आपला गौरव

लोकांना, साहित्यातल्या जाणकारांना वाटावा. हा गौरवाचा किंवा आपल्यावर प्रतिकूल टीका करण्याचा विभाग लेखुकाने इतरांवर सोपवून द्यावा. आपण स्वतः चांगले, अधिक चांगले, अधिकाधिक चांगले लिहिण्याचा प्रयत्न करावा. एक मात्र खरे की जे मी लिहिले ते माझ्या हातून लिहून होईल अशी माझ्या प्रारंभीच्या आयुष्याने कल्पनाही केली नव्हती. तशी कल्पना करता येणे शक्यही नव्हते. खेड्यातला जन्म, अल्यंत गरिबी, अडाणी आईवडील! या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीशी भांडत शिकणे हीच गोष्ट भयंकर होती. आजूबाजूला कोणी साहित्यिक नाही. साहित्याचे कोणते वातावरण नाही. अशा सर्व अंधारातून चालत असताना आपण काही लिहू शकू हे मनातही येणे शक्य नव्हते. या पाश्वर्भूमीवर आपल्या हातून थोडेफार लिहून झाले आणि थोडेफार बरे लिहून झाले याबदल कृतार्थता वाटण्यावेक्षा आजही नवलच जास्त वाटते.

प्रश्न ४ : ज्या कालखंडात तुम्ही 'उत्थानगुंफा' लिहिली, त्यापूर्वीच्या कवितेबदल, समकालीन कवितेबदल आणि सध्याच्या कवितेबदल तुमची काय मते आहेत?

यशवंत मनोहर : 'उत्थानगुंफे' तील लेखन १९६५ ते १९७८ या काळातील आहे. म्हणजे मी कॉलेजमध्ये विद्यार्थी होतो त्यावेळपासूनचे हे लेखन आहे. मी १९६७ मध्ये प्राध्यापक झालो आणि त्यानंतरचेही लेखन 'उत्थानगुंफे'त आहे. म्हणजे माझ्या विद्यार्थीं जीवनातले आणि माझ्या अध्यापकीय जीवनाच्या प्रारंभकाळातले हे लेखन आहे.

माझ्या काव्यलेखनाच्या आरंभकाळात गोविंदाग्रज, बा.भ. बोरकर, पाडगावकर, करंदीकर अशा कवींनी माझा तावा घेतला. पुढे मन वेगळ्या दिशांनी धावू लागले. व्यक्तिगत वास्तवाची नाळ सामाजिक वास्तवाशी जुळू लागली. एक नवे विचारविश्व, नवे भावविश्व घडू लागले. जीवन भयंकर होतेच. त्यात विषमतेचा वणवा होताच पण तो आता तीव्रपणे जाणवू लागला. मनात क्रमाने त्याची कारणमीमांसा तयार होऊ लागली आणि सवयीने सहन केले जात होते ते वास्तव आता असह्य होऊ लागले.

आता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मार्क्स, एम. एन. रॉय, फुले, सार्व, कामू असे लेखक वाचनात येऊ लागले आणि निर्मितीचे क्रितिज बदलू लागले. विस्तारल्ही लागले. आता वाचनातील ललित साहित्यही बदलले. विशेषतः केशवसुतांच्या काही कविता, माधव जूलियनांचे काही काव्य, अनंत काणेकर, कुसुमाग्रज, मनमोहन, मुकितबोध, सुर्वे अशा कवींचे काव्य आता जबळचे वारू

लागले. या आणि इतरही कवींच्या काही कविताच मला जबळच्या वाटत. माझी जीवनदृष्टी आता निवड करू लागली होती. मी शालेय जीवनापासूनच ईश्वर वगैरे गोष्ठी मानीत नव्हतो. पण वाचन-चिंतनाने आता माझ्यातला बुद्धिवाद प्रखर होऊ लागला होता आणि माझ्यातला कवी आता या प्रखर नजरेने कवितांची निवड करू लागला होता. माझ्या बुद्धिवादी जीवनदृष्टीला मराठीमधला पूर्ण कवी कथीच आवडला नाही. मराठी कवितेत मला आध्यात्मिक मानवतावादाचे चित्र दिसले ते माझ्या बुद्धिवादाला पटणे शक्यच नव्हते.

प्रश्न ५ : 'उत्थानगुंफे' पूर्वी तुम्ही काय लिहीलं होतं? त्यापूर्वीची काही वाङ्मयीन घडपड वगैरे...

यशवंत मनोहर : काही चळवळीची गाणी शालेय जीवनात लिहिली. महाविद्यालयात शिकत असताना आणि त्याहीपूर्वी त्या वयाची मागणी पूर्ण करण्यासाठी प्रेमाची कविता लिहिली.

प्रश्न ६ : सुरुवातीला कविता हा वाङ्मयप्रकारच हाताळण्याचे काही खास कारण?

यशवंत मनोहर : माझ्या लहानपणी म्हणजे १९५० पूर्वीच्या काळात घरात-गावात भजने होत. दंडारी, तमाशे होत. मोठे भाऊ शाहीर होते. बडील चांगले नामवंत ढोलकीवादक होते. एक भाऊ अजूनही चांगले प्रख्यात ढोलकीवादक, संबळवादक, पखवाजवादक आहेत. तर हे सर्व घरात होते. सूर, ताल, लय या गोष्ठी लहानपणीच रक्तात रुजू झाल्या. 'भोत्याचा सडा अंगणात, सुकीर गंगनात' हे मी लहानपणी दंडारीत ऐकले. त्यातले काव्य नंतर कळले. घरात तुकोबा, चोखोबा, जनाबाई यांचे अभंग गायले जायचे. माझ्याही ५-६ वर्षांच्या आवाजाला या गायनाने स्वरांचे प्रशिक्षण दिले. वापरली जाते त्यापेक्षा वेगळ्या पद्धतीने भाषा वापरण्याचा छंदच जिवाला जडला. शब्दांची नवी रूपे घडविणे, त्यांना नवे चेहरे देणे, त्यांच्यात नव्या प्राणांचे दिवे लावणे, वाक्यांचे आणाडी निराळे बंध तयार करणे हा माझा स्वभावच झाला. या स्वभावाचे आणि कवितेचे रक्ताचेच नाते असते. त्यामुळे च कविता जगण्याचा, कविता लिहिण्याचा आणि कवितेतूनच बोलण्याचा नादच मनाने घेतला. आजच्या माझ्या जीवनशैलीची निर्माणभूमी अशी लहानपणीच्या संस्कारात आहे. माझ्या भावविश्वाने कविता हा वाङ्मयप्रकारच प्रथम हाताळला त्याचे हे कारण आहे.

प्रश्न ७ : कवितेत आपण कुणाला आदर्श मानता? कुणाची कविता तुम्हाला 'आपली' अशी कविता वाटते?

यशवंत मनोहर : माझ्यासाठी परिपूर्ण आदर्श ठरेल असा कवी जगात कोणी नाही. संपूर्ण असा कोणताच कवी मला आवडत नाही. काही कवीच्या काही कविताच मला आवडतात. हे असेच असते. मला केशवसुतांच्या काही कविता आवडतात. बालकवीच्या काही कविता आवडतात. मुक्तिबोधांच्या काही कविता आवडतात. कुसुमाग्रजांच्या काही कविता आवडतात. सदानंद रेगे, विंदा करंदीकर, सुवै अशा अनेक कवीच्या काही कविता मला आवडतात. अनेक कवीच्या अनेक कवितांमध्ये काही ओळीच मला आवडतात.

प्रश्न ८ : मागील काही वर्षात आंबेडकरी साहित्यात आक्रस्ताळेपणा, तोचतोचपणा, एकसूरीपणा येत आहे का? कारण असा सूर ऐकू येत आहे म्हणून मुद्दाम हा प्रश्न तुम्हाला विचारत आहे. येत असल्यास त्यामागची कोणती कारणे आपल्यासमोर दिसतात?

यशवंत मनोहर : आंबेडकरवादी कवितेत आज लेखन खूप होत आहे. आंबेडकरवादी कवितेचे क्षितिज विस्तारत आहे. खूप कवितासंग्रह येत आहेत. पण ज्ञाताचे कुंपण ओलांडणारी, वाचल्यानंतर आतून गदगदून यावे अशी कविता निर्माण करणाऱ्या प्रतिभा फारच कमी आहेत. समकाळाचे आंबेडकरवादी आकलन करणे अनेकांना अशक्य होत आहे. आधीच्यांनी जे लिहिले त्याचे अनुसरण करण्याकडे बहुतांश कवीचा ओढा आहे. आहे ते पचवून काव्यविश्वाच्या झाडाला नवी पालवी देण्याची, नवी फुले देण्याची कुवत क्वचितच कुठे दिसते. महानगरीय वास्तवाशी भिडणाऱ्या कवितेने आंबेडकरवादाचे बोट आणि त्यापुढली दिशा विसरू नये. इतरही प्रतिभांनी लोकप्रियतेच्या, श्रोताप्रियतेच्या मागे लागून स्वतःचे आंबेडकरशील गमावू नये असे वाटते.

प्रश्न ९ : “पैसा, किती यासाठी मी लिहीत नाही. सतत लोकांपुढे नाव यावे या बाळबोध हेतूने मी लिहीत नाही. लोक चांगले म्हणतील की वाईट म्हणतील या प्रश्नांचा विचार मी कधीही करत नाही. लोकांनी चांगले म्हणावे यासाठी लिहावे किंवा लोक वाईट म्हणतील म्हणून आपल्याला सत्य वाटते ते सांगू नये असे मला आजवर चुकूनही वाटले नाही.” अशी तुम्ही तुमच्या लेखनासंबंधीची भूमिका मांडता. परंतु “ते वाटत असेल तर कोणाही लेखकाने लिहूच नये असे मला वाटते.” अशाप्रकारचा तुमचा आग्रह का बरं असावा?

यशवंत मनोहर : याचे कारण या पद्धतीने लिहिल्या जाणाऱ्या कवितेचा काव्यविश्वाला कोणताच फायदा होत नसतो. कवीजवळ खूप मनस्वीपणा असावा. आपण कविता लिहितो याचा अर्थ आपण सत्याची, सौंदर्याची आणि

इथाची एकाचवेळी प्रस्थापना करतो आहोत हाच कवीचा निर्धार असला पाहिजे. अहंकार आणि बाणेदारपणा यात तफावत आहे. खूप अहंकारी माणसे बाणेदार नसतात. कवीने आपल्या सत्याच्या संदर्भात बाणेदारच असले पाहिजे. छोट्या-मोठ्या स्वार्थासाठी आपल्या सत्यावरची निष्ठा त्याने सोडता कामा नये. माणूस आणि त्याचे सत्य, माणूस आणि त्याचे सौंदर्य, माणूस आणि त्याचा चांगुलपणा या गोष्टीकडे फिरणारी पाठ माणूसद्वोही आणि जीवनद्वोही ठरणे अपरिहार्य आहे. म्हणून कवीने माणसाच्या सम्यक सत्याशी, स्वयंपूर्ण सौंदर्याशी आणि शुद्ध चांगुलपणाशी कधीही नाते तोदू नये असे मला नम्रपणे वाटते. बरील प्रश्नातला आग्रह मी धरतो त्याला हे कारण आहे.

प्रश्न १० : अखिल भारतीय मराठी साहित्यसंमेलनाकडे अजूनही आपण नकाराच्याच नजरेने पाहता. असे का?

यशवंत मनोहर : त्यामागे काही तात्त्विक मुद्दे आहेत. अ.भा. मराठी साहित्यसंमेलन कोणाही धर्माचे, रुढी-परंपरांचे असू नये असे माझे म्हणणे आहे. हे संमेलन कोणा धर्माच्या लेखकांचे संमेलन नव्हे. मराठी प्रतिभावंतांचे हे साहित्यसंमेलन आहे आणि प्रतिभांना धार्मिक चौकटी नसतात. प्रतिभा मानवी जीवनाचे मर्म प्रकाशित करीत असतात. मानवी जीवनाचे सत्य, मानवी जीवनाचे सौंदर्य आणि मानवी जीवनाचे इष्ट मांडणे ही प्रतिभांची प्रतिज्ञा आहे. कुणाही धर्माची, जातीची, अंधश्रद्धांची, असत्यांची, असुंदराची गुलामगिरी करणारे लेखन प्रतिभावंताला शक्य नसते. मी अशा धर्मातीत प्रतिभांचा चाहता आहे. त्यामुळे मी कोणत्याही धार्मिकांच्या मेळाव्यात जाणे टाळतो.

प्रश्न ११ : नाटक आणि कथा हे वाङ्मयप्रकार सोडले, वजा केले तर जवळपास सगळेच वाङ्मयप्रकार आपण हाताळले. राहून गेलेल्या वाङ्मयप्रकारात भविष्यात लेखन करण्याची इच्छा वगैरे आहे का?

यशवंत मनोहर : नाटक लिहायची इच्छा आहे. कसे जमते ते बघू.

प्रश्न १२ : एक आठवलं! एकदा डॉ. श्रीराम लागू यांनी आपल्याला नाटक लिहिण्याची देखील सूचना केली होती. कदाचित ही बाब तुम्ही विसरला असाल...

यशवंत मनोहर : 'रमाई'चे वाचन आदरणीय नटसम्माट डॉ. श्रीराम लागूनी आकाशवाणीच्या सर्वच केंद्रांवरून केले होते. त्याआधी एका प्रयोगाच्या निमित्ताने ते नागपुरात आले होते. घरी आले. छान चर्चा झाल्या. त्यावेळी त्यांनी मला ही सूचना केली होती. 'रमाई'ची भाषा, तिची शैली त्यांच्या मनात यावेळी होती.

हा माणूस नाटक छान लिहू शकेल असे त्यांना वाटले असावे. मी या फॉर्मच्या संदर्भातल्या माझ्या अडचणी त्यांना सांगितल्या तेब्हा ते म्हणाले होते तुम्ही लिहा. बाकी आम्ही पाहून घेऊ. डॉ. श्रीराम लागू यांनी केलेली ती सूचना मी अजून विसरलो नाही. मध्यल्या काळात मी त्यांना मकरंद साठेचे 'सूर्य पाहिलेला माणूस' हे नाटक मागितले. तेही त्यांनी पाठविले. मी त्या दिशेने अजून चिंतन करतो आहेच. कसे जमते, कसे साधते ते मात्र काळच सांगेल.

प्रश्न १३ : तुमच्या वैचारिक साहित्याचे एक वैशिष्ट्य नेहमीच याचकांना जाणवते. ते म्हणजे त्यात मनस्वीपणा आणि भूमिकेशी निष्ठा खूप ठासून भरलेली असते.

यशवंत मनोहर : असे लोकांना वाटणे ही माझ्यासाठी अत्यंत समाधानाची बाब आहे.

प्रश्न १४ : आज अनेक साहित्यिक आहेत, जे लेखनात एक आणि आचरणात दुसरे असतात. आपल्या बाबतीत मात्र असे संभवत नाही. यामागचे रहस्य?

यशवंत मनोहर : जे एकूणच मानवी अहिताचे आहे त्याचे चित्रण लेखकाने धोक्याच्या सूचना म्हणूनच केले पाहिजे आणि जे मानवी हिताचे आहे ते धोका पत्करूनही ठामपणे सांगितलेच पाहिजे. व्यापक मानवी कल्याणाचा पाठ्यपुरावा लेखकाने करायलाच हवा अशी माझी नम आणि प्रामाणिक धारणा आहे. याबाबतीत मला कशाच्याही बाबतीत तड़जोड अजिबात मान्य नाही.

प्रश्न १५ : तुमच्या मते समाजातील माणसाची व्याख्या काय? तुम्हाला समाजात कशाप्रकारचा माणूस अपेक्षित आहे?

यशवंत मनोहर : 'जीवनायन' या कवितासंग्रहातील शेवटच्या कवितेत या प्रश्नाचे उत्तर सापडू शकेल. ज्याच्या आचारातून आणि विचारातून सामाजिक न्यायाचा आविष्कार होतो तो खरा माणूस होय असे मला वाटते. शिवाय असा माणूस मूलत: बुद्धिवादीच असतो ही माझी धारणा आहे.

प्रश्न १६ : जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरण या संकटांना साहित्य कशाप्रकारे उत्तर देऊ शकेल?

यशवंत मनोहर : वरील सर्वच प्रक्रिया समाजवादाची प्रक्रिया उदृथस्त करण्यासाठी जन्माला आलेल्या आहेत. सामाजिक न्यायाचे आणि बंधुतेचे तत्त्व बेचिराख करणारी ही प्रक्रिया आहे. हा सम्यक माणुसकीच्या संरक्षणाचा प्रश्न आहे. माणसाच्या अन्तर्दीपत्वाचा प्रश्न आहे. हा पुन्हा नव्याने निर्माण

झालेला मानवी अस्तित्वाच्या, माणसाच्या मानवत्वाच्या प्रतिष्ठेचाच मुद्दा आहे. वरील सर्वच प्रक्रिया माणुसकीचा बळी द्यायला निघालेलीच प्रक्रिया आहे. 'बळी तो कान पिळी' असा जंगलसमाज जन्माला घालणारी ही प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया मानवी जीवनाच्या आणि त्यातील माणुसकीच्या तत्त्वाच्या जिवावर उठणारी प्रक्रियाच आहे. या संपूर्ण विनाशप्रक्रियेला समाजवादाचे जागतिक आंदोलन हेच उत्तर आहे. या आंदोलनाने बुद्ध आणि आंबेडकर यांचा प्रकाशमार्ग ढोळयापुढे ठेवण्याची गरज आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समाजवादच या मरणवादळातून दुनियेला वाचवू शकेल असे मला वाटते.

प्रश्न १७ : एकूणच मराठी साहित्याच्या विश्वात साहित्यिक म्हणून संबोधताना आधी तुम्हाला कवी म्हणूनच संबोधणे अधिक प्रस्तुत ठरेल. आजपर्यंतच्या एकूणच मराठी कवितेबद्दल आपले काय मत आहे? आंबेडकरी कवितेच्या निर्मितीच्या संदर्भात तुम्ही समाधानी आहात का?

यशवंत मनोहर : मी काही छोट्या कादंबन्या लिहिल्या. प्रवासवर्णन लिहिले. ललित निबंध लिहिले. पण कविता मात्र मी अधिकच लिहिली. मी वैचारिक लेखनही मोठ्या प्रमाणात केले. मला काय म्हणावे हा निर्णय मराठी समीक्षेने घ्यायचा आहे. मी या संदर्भात काही बोलणे योग्य नव्हे. एकूणच मराठी कवितेबद्दलचे माझे मत वर एका प्रश्नात आलेले आहे. एकूणच आंबेडकरवादी कवितेच्या संदर्भात बोलायचे तर खूप नवी, निराळी कविता लिहिली जायला हवी असे वाटते. आंबेडकरवादी कवितेने अपूर्व अशी ऐतिहासिक काव्यकामगिरी मराठीत बठविली आहे. त्याचा आनंद आहे, पण मी समाधानी व्हावे यासाठी आणखी नवी क्षितिजे या कवितेने उघडून द्यावी असे वाटते.

प्रश्न १८ : सध्याच्या वर्तमानातील सांस्कृतिक संघर्षाचे स्वरूप कसे आहे? यात साहित्य कशा प्रकारची भूमिका पाढू शकते?

यशवंत मनोहर : धर्मान्ध, जातीवादी शक्ती आणि भांडवलशाही ही छावणी आणि आंबेडकरसमाज हे आमच्या सांस्कृतिक संघर्षाचे मुख्य स्वरूप आहे. याचे कारण या देशातील शोषणव्यवस्था आणि आंबेडकरी आंदोलन हेच खरे मूल्यांचे धूबीकरण आहे. हेच खरे सांस्कृतिक लढाईचे मुद्दे आहेत. या लढाईत आपण कोणत्या बाजूने असावे याचा निर्णय साहित्यिकांनी घ्यायला हवा. आंबेडकरवादी साहित्यिकांनी तो घेतलेला आहे. इतरांनी तसा निर्णय 'माणूस' या महासत्यासाठी घेतला पाहिजे. असे झाले तर माणसाच्या विजयाची मोठी वाट तयार होऊ शकते.

प्रश्न १९ : तुमच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाच्या आदिबंधाचे प्रेरणास्रोत कोणते आहेत?

यशवंत मनोहर : बुद्धिवादी माणुसकीसाठी निर्वाण मांडणारे जगाच्या पाठीवरील सर्वच पण माझ्या लेखनामागची प्रेरणा मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच आहेत.

प्रश्न २० : साहित्यिक हा समाजातील जबाबदार असा घटक आहे. समाजातील कमी-जास्त, चांगल्या-वाईट, न्याय-अन्यायाचे प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यात प्रतिबिंबित होत असते. समाज निरोगी राहावा, समता नांदावी, एकोपा राहावा, एकसूत्रता असावी अशा अनेक अपेक्षा साहित्यिकाच्या समाजाकडून असतात. परंतु समाजाच्याही साहित्यिकांकडून काही अपेक्षा असतात. या सर्व अपेक्षांप्रती साहित्यिकांच्या भूमिका कशा आहेत? समाजाच्या अपेक्षा साहित्यिक पूर्ण करतो का?

यशवंत मनोहर : आंबेडकरवादी साहित्यिकांपुरते बोलायचे तर समाज बुद्धिवादी आणि बंधुतावादी असावा ही या साहित्यिकांची अपेक्षा समाजाकडून आहे. समाजाची वरील दोन्ही मूल्यांच्या संदर्भात साहित्यिकाने मर्मस्पर्शी, मूल्यदर्शी आणि साहित्यकृती म्हणूनही श्रेष्ठ साहित्यकृती निर्माण कराव्यात हीच अपेक्षा असली पाहिजे. हे सर्व निर्माण करीत असताना, जमेल त्या प्रमाणात प्रत्यक्ष चळवळीशीही साहित्यिकाने नाते ठेवावे. हीही समाजाची अपेक्षा असते आणि ती रास्ताच आहे असे मला वाटते.

प्रश्न २१ : देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्याला आज ६० वर्ष झालीत. परंतु अजूनही देशातली धर्माधिता, जातीयता, वर्ण-वर्गवाद, विषमता तसूभरही कमी झालेली नाही. इतक्या वर्षांनिंतरही असे का ब्हावे? यामागे काही मानसशास्त्रीय घटक काम करत आहेत का? आपल्याला काय बाटते?

यशवंत मनोहर : परंपरेने चालत आलेले आपले वर्चस्व उच्चवर्णाला कायम राहावे असे बाटते. त्यामुळे संपूर्ण समाजाचे जुने रूप पूर्णतः नष्ट होत नाही. शिवाय राजकारण करणारी मंडळी जाती आणि धर्म यांच्या चौकटीबाहेर जात नाहीत. निवडणुकीसाठी जाती आणि धर्मांच वापरले जातात. इतरही कारणे आहेत. त्यामुळे धर्मान्धिता आणि जातीयता लोकांच्या मनातून जात नाही.

प्रश्न २२ : अस्सल वाङ्मयाभिरुची म्हणजे काय?

यशवंत मनोहर : केवळच माणसाविषयीचा मर्मार्थ सौदर्यपूर्ण रूपात

निर्माण करू इच्छिते आणि आस्वादू इच्छिते ती खरी वाढमयीन अभिरुची होय. ही अभिरुची धर्माचा आणि जातींचा, वर्गाचा आणि भौगोलिक सीमांचा पराभव करूनच माणुसकीच्या मैदानात दाखल झालेली असते.

प्रश्न २३ : तुमच्या लेखी श्रेष्ठ साहित्य कोणते?

यशवंत मनोहर : आपल्या अथांग लालित्याने माणुसकीचा माथा उन्नत करते ते साहित्य मला श्रेष्ठ वाटते.

प्रश्न २४ : महाराष्ट्रातील वाचकवर्गाची वाढमयीन अभिरुची कशा प्रकारची आहे? विकसित, विकसनशील की अविकसित?

यशवंत मनोहर : काही थोड्या लोकांची वाढमयीन अभिरुची विकसित, काही लोकांची विकसनशील आणि बन्याच लोकांची वाढमयीन अभिरुची अविकसित आहे.

प्रश्न २५ : दलित जाणीब आणि आंबेडकरी जाणीब यामध्ये फरक काय?

यशवंत मनोहर : या प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर मी माझ्या पुस्तकांमधून दिलेले आहे. 'दलित' हे वर्णन एका समाजगटाचे आहे. आंबेडकरवाद हे वर्णन एका क्रांतिकारी तत्त्वज्ञानाचे आहे.

प्रश्न २६ : आंबेडकरी साहित्याला स्वतःचे सौंदर्यशास्त्र असले पाहिजे असा आपला आग्रह का?

यशवंत मनोहर : कारण हे साहित्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतिकारी तत्त्वज्ञानाच्या कुशीतून जन्माला आले आहे. इतर साहित्यप्रवाहांची तत्त्वज्ञाने आणि आंबेडकरवाद यात मूलतः प्रकारभेदच आहे. सौंदर्यशास्त्र तत्त्वज्ञानाच्या पायावरच उभे करता येते आणि अभिप्रेत तत्त्वज्ञानाचा आशय आणि चेहरा सौंदर्यशास्त्राला प्राप्त होत असतो. आंबेडकरवाद हे तत्त्वज्ञान, तत्त्वज्ञान म्हणून इतर साहित्यप्रवाहामागे उभ्या असलेल्या तत्त्वज्ञानांपेक्षा वेगळे असेल तर आंबेडकरवादी साहित्याचे वेगळे सौंदर्यशास्त्र असलेच पाहिजे असे मला नम्बपणे सांगावेसे वाटते.

प्रश्न २७ : सध्याची भारतीय आणि त्यातल्या त्यात महाराष्ट्राची वाढमयीन समीक्षा तुम्हाला कशी दिसते?

यशवंत मनोहर : मराठी समीक्षेला मोठी परंपरा आहे. कुसुमावती देशपांडे, द.ग. गोडसे, मुकितबोध, वा.ल. कुलकर्णी, पाटणकर, प्रा. रा.ग. जाधव, म.सु.

पाटील, कॉ. शरद पाटील, विलास सारंग अशी अनेक नावे मराठी समीक्षेत आहेत. पुढल्या काळात अशी मोठी नावे दुर्मीळ होत जातील अशी भीती वाटते.

निर्माण होणाऱ्या साहित्याची पारख करणे एवढेच काम समीक्षेचे नाही तर श्रेष्ठ साहित्याच्या निर्मितीच्या नानाविध शक्यता मांडून ठेवणे, निर्मात्यांपुढे मोठी स्वप्ने अंथरुन ठेवणे हेही काम समीक्षेने करायचे असते. हे सर्व करायला आजची समीक्षा थिटी पडत आहे असे वाटते. काही अपवाद जरूर आहेत. पण आजच्या समीक्षेला गटांच्या चौकटी ओलांडणे कठीण जात आहे असेही वाटत राहते. असे होणे व्यापक वाढमयेहिताच्या दृष्टीने उपकारक ठरत नसते. एक साधे उदाहरण घेतो. आज आंबेडकरवादी साहित्याची समीक्षा करणारे समीक्षक किती आहेत? आणि त्यातले जबाबदार, मार्मिक समीक्षक किती आहेत? ग.बा. सरदार, नरहर कुरुंदकर, संभाजी कदम, म.सु. पाटील, बाळकृष्ण कवठेकर, प्रा. रा.ग. जाधव, डॉ. भालचंद्र फडके, सु. श्री. पांढरीपांडे, र. बा. धोंगडे ही आणि अशीच काही इतर थोडी नावे शेवटची का ठरावीत? आपली वाढमयाभिरुची 'वाढमय' या आपल्या निषेचा त्याग तर करीत नाही? मध्ये विलास सारंगांनी, नेमाड्यांनी ओबीसी ही आपली ओळख दडवण्यासंबंधी लेख लिहिला होता. आपल्या समीक्षेवर फारच भेदक प्रकाश टाकणारा तो लेख होता. आजच्या मराठी समीक्षेला चेहरा नाही आणि असा चेहरा नसल्याचे तिला दुःखाही नाही.

प्रश्न २८ : तुमच्या सडेतोड लिखाणाबदल तुमच्याविषयीची इतरांची मते फारशी चांगली नाहीत...

यशवंत मनोहर : बरोबर आहे. पण सत्य सहन न करू शकणाऱ्या या लोकांची मी चिंता केली नाही. 'तुका म्हणे सत्य सांगे, येवोत रागे येतील ते' अशी या संदर्भात माझी भूमिका आहे. माणसाच्या अहिताचे मी काहीही लिहीत नाही. हे ज्यांना कळत नाही ते माझा राग करतात. शिवाय असूया नावाची गोष्ट असतेच. तिच्यामुळे काही असूयावीर माझा राग करतात. पण त्यांचे काम ते करतात. मी माझे करीत राहतो.

कलावादाच्या आणि विषमतावादी जीवनमूल्यांच्या विरोधी मी प्रखरतम आणि निर्णयिक युद्ध केले. ईश्वरवादी आणि समाजवाद विरोधी ओशोला बुद्ध आणि डॉ. आंबेडकरांशी जोडण्याच्या षडयंत्राविरुद्ध मी निर्णयिक युद्ध केले. आंबेडकरसमाजाला आर.एस.एस.शी जोडू पाहणाऱ्या दलितांमधल्या समरसतावाद्यांविरुद्ध खूप छळ सोसत मी युद्ध केले. या युद्धात मीच जिंकलो. कारण कोणीही आंबेडकरवादी माणूस आता समरसतेचे नावही घेत नाही. डॉ.

आंबेडकरांनी नाकारलेल्या आणि टीवीएमएस, इगतपुरी यांनी सुरु केलेल्या विपश्यनेविरुद्ध मी निर्णायिक युद्ध केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेला बुद्धिवादी माणसकीचा प्रवर्तक बुद्ध अनेकांना मान्य नाही म्हणून मी 'डॉ. आंबेडकरांचा बुद्ध कोणता?' या महामुद्यावर निर्णायिक युद्ध सुरु केले. 'दलित' हा शब्द टाळण्यासाठी आणि साहित्याला 'आंबेडकरवादी' साहित्यच म्हणावे यासाठी मी निर्णायिक युद्ध सुरु केले. 'बुद्धाचे तत्त्वज्ञान आणि बोद्धांची भाषा' या पुस्तिकेमधून मी आपल्या भाषेतील चैतन्यवादी शब्दांविरुद्ध युद्ध सुरु केले. समाजाला आणि साहित्याला बुद्धिवाद आणि करुणा यांच्याकडे नेण्यासाठी मी मूलगामी युद्ध सुरु केले. अशी खूप युद्धे आहेत. अनेकांना ही युद्धे आदरणीय वाटतात. काही थोड्या परंपरावादी 'दलितांना' ती आवडत नाहीत. त्यामुळे ते लोक माझा राग करतात आणि ते साहजिकच आहे.

प्रश्न २९ : वाङ्मयातील नैतिक-अनैतिकता या बाबीकडे आपण कसे बघता?

यशवंत मनोहर : जाती-वर्णविहीन मनाचा स्वच्छ माणूस हीच नैतिकता आहे. माणसाला इतर रूपात पाहणे ही अनैतिकता आहे. कोणत्याही प्रकारची विषमता ही संस्कृती नव्हे. ती विकृती आहे. समतेची संस्कृती ही नैतिकता. तर विषमतेला जीवनप्रणाली मानणे ही अनैतिकता आहे.

प्रश्न ३० : कल्पना करू या की आपण जर प्राध्यापक नसते तर, इतके लेखन करू शकले असते का? कारण प्राध्यापकाचा लेखनाशी थोडाफार आधिक्याने संबंध येतो असे म्हटले जाते.

यशवंत मनोहर : अनेक प्राध्यापक लेखन करीत नाहीत. त्यामुळे प्राध्यापकपण आणि लेखन असे समीकरण नाही तयार करता येत. मी मूलत: लेखक आहे. माझ्यापुरते बोलायचे तर प्राध्यापकपणाचा माझ्या लेखकपणात फार उपयोग झाला हे खरे आहे.

प्रश्न ३१ : एकूणच भारतीय समाजाचे आरोग्य नीट आणि सुरक्षित राहावे याकरिता 'तुमचे साहित्य' कोणती काळजी घेते?

यशवंत मनोहर : मी माणसाच्या सांस्कृतिक आरोग्याच्या हेतुनेच लिहितो. माणसाचे आणि माणसांच्या समाजाचे एक सुंदर रूप मला सतत साद घालीत आहे. तिथे स्त्री-पुरुष संबंधांचे अत्यंत सर्जनशील सौदर्य फुलले आहे. तिथे पुरुष-पुरुषांमधील, बालकां-बालकांमधील संबंधांचे बुद्धिवादी काव्यत्व फुलले आहे.

प्रश्न ३२ : 'उत्थानगुंफा' नंतर तुमच्या इतरही दमदार कवितासंग्रहाकडे समीक्षकांचे दुर्लक्ष झाले आहे असे तुम्हाला नाही का वाटत?

यशवंत मनोहर : नाही, तसे वाटत नाही. 'जीवनायन'चा मोठमोठ्या पुरस्कारांनी सन्मान केला. तो विद्यापीठीय अभ्यासक्रमात लागला. काही लेखनही त्यावर झाले. पण परिवर्तनवादी समीक्षा थकल्यासारखी आज दिसत आहे. कलावादी समीक्षा मला वर्गशब्दाच मानते. तरी महाराष्ट्राने माझ्या कवितेला सन्मानपूर्वक दाद दिली असेच मला वाटते. ही प्रक्रिया बाढेल याबदलही मला शंका वाटत नाही.

प्रश्न ३३ : बदलत्या सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक परिप्रेक्षात आंबेडकरवादी साहित्याची पुढील दिशा कशी असावी असे तुम्हाला वाटते?

यशवंत मनोहर : आंबेडकरवादी साहित्याने काळाची पावले अत्यंत काटेकोरघणे ओळखावी. जीवन आज अधिकच गुंतागुंतीचे होत आहे. मानवी मनावरील ताण्डळीची संख्या वाढत आहे. ही बदलती भौतिक सामग्री, हे बदलते सांस्कृतिक पर्यावरण मानवी जीवनाला एका अथांग कुंठेच्या हवाली करीत आहे. शेवट कशाचाच होत नसतो. तत्त्वज्ञानाचाही शेवट होत नसतो. माणसातील जीवन जगण्याच्या इच्छेचाही शेवट होत नसतो. म्हणून सुरक्षित, शांत आणि उन्नयनशील जगण्यासाठी चाललेल्या लढाईचाही शेवट होत नसतो. आंबेडकरवादी साहित्याने या लढाईत माणुसपणाच्या बाजूने महाशक्ती घावे असे मला वाटते.

प्रश्न ३४ : समाजाचे हृदय हेलावून सोडणाऱ्या अनेक वाईट, अनैतिक, विकृत घटना महाराष्ट्रात आणि देशात घडत असतात. परंतु साहित्यिक ह्या सर्व घटनांचा हवा तसा निषेध करताना दिसून येत नाही. नुकतेच माणुसकीलाच शिसारी यावी असे खैरलांजी प्रकरण या पुरोगामी (?) महाराष्ट्रात घडले. इथेही साहित्यिकांकडून पाहिजे तसा निषेध झाला नाही. अशा ज्वलंत घटनांवर तर पहिल्यांदा साहित्यिकांकडून आवाज आला पाहिजे. परंतु असे होत नाही. असे का ब्हावे? यामागची कारणमीमांसा काय असू शकते?

यशवंत मनोहर : खैरलांजी एकाच ठिकाणी नव्हे असंख्य ठिकाणी घडत आहेत. या सर्व खैरलांजी म्हणजे बौद्धांविरुद्धचे, आंबेडकरवाद्यांविरुद्धचे म्हणजे समता आणि बुद्धिवाद यांना आपला प्राण मानणाऱ्या क्रांतीविरुद्धचे नियोजन आहे. हा एकूणच प्रकार बंधविमोचनाविरुद्धचे कारस्थान आहे. सांस्कृतिक गुलामांनी स्वतंत्र होऊ नये, माणूस होऊ नये, वाकलेपणाने ताठ होऊ नये,

लाचारीने स्वाभिमानी होऊ नये, असे ज्या फॅसिस्टांना वाटते त्यांनी सुरु केलेले हे क्रौर्यकारस्थान आहे.

या सर्व अत्याचारपर्वाविरुद्ध निषेधाचा वणवा भडकलाच पाहिजे. अनेक साहित्यिकांनी या संदर्भात निषेध नोंदविलाही आहे. पण ही अशी प्रकरणे आता निषेधाला जुमानणार नाहीत. खैरलांजी घडू नये यासाठी सर्व उपेक्षितांचे संघटन आवश्यक आहे. संविधाननिष्ठ शासन करणारे सरकार त्यासाठी जन्मास घालण्याची गरज आहे. जातीनिर्मूलनाचा प्रभावी कार्यक्रम राबविण्याची गरज आहे. या देशातील सर्वच बळींपुढे येथील शोषणव्यवस्थेचे स्वरूप नागडे करून दाखविण्याची, त्यांच्या मनात मानवी अस्मितेचे सुंदर स्वप्न फुलविण्याची गरज आहे. खैरलांजी कुठेही घडू नये यासाठी अशा निश्चित नियोजनाची गरज आहे.

प्रश्न ३५ : सध्याच्या काळात आंबेडकरी आणि इतरही गटाची/ प्रवाहाची खूप साहित्यसंमेलने भरवली जात आहेत. अशा साहित्यसंमेलनाला काळ-बेळ-परिस्थितीचे बंधन नाही. सध्याच्या या साहित्यसंमेलनांची सामाजिक फलश्रुती काय असते? किंवा साहित्यसंमेलनाच्या स्वरूपाविषयी आपले मत?

यशवंत मनोहर : साहित्यसंमेलनाचा उद्देश वाढमयीन अभिरुचीला अद्ययावत, डोळस आणि प्रज्ञानी करणे हाच असतो. एका जबाबदार मानसशास्त्राची निर्मिती करणे, वाढमयीन संस्कृतीमधील प्रदूषणांचे निर्मूलन करून एका प्रज्ञानी वाढमयीन पर्यावरणाला क्रांतीचे डोळे आणि दिशा देणे हे साहित्यसंमेलनाचे कार्य असते. साहित्यसंमेलनांनी उत्सव होऊ नये. इतर उत्सव खूप आहेत. त्यातला एक उत्सव साहित्यसंमेलनाने होऊ नये. वेगवेगळ्या धार्मिक उत्सवांची भूमिका साहित्यसंमेलनाने करू नये. साहित्यसंमेलनाने वाढमयात सत्य म्हणून वावरणाऱ्या वाढमयीन असत्यांचे मुखवटे फाढले पाहिजेत. साहित्यसंमेलनाने साहित्यातील सर्वदर्य म्हणून मिरवणाऱ्या असुंदराचे पितळ उघडे पाढले पाहिजे. साहित्यसंमेलनाने साहित्यात इष्ट म्हणून वावरणाऱ्या अनिष्टांच्या चिंध्या करून दाखविल्या पाहिजेत. साहित्यसंमेलनाने वाढमयसंस्कृतीच्या माणुसकीचा विजय होईल असेच आपले वर्तन ठेवावे.

प्रश्न ३६ : पाश्चात्य आणि युरोप देशामधल्या कुठल्या साहित्यिकांसोबत तुमच्या विचाराची जातकुळी जुळते? महाराष्ट्राच्याबाहेरील साहित्यातील तुमच्या प्रेरणा कोणत्या आहेत?

यशवंत मनोहर : मी मायकोव्हस्वी वाचला आणि त्याच्या मनस्वीपणाखातर

तो मला खूप मोलाचा वाटला. मी येवतुंशंको वाचला. तोही मला आवडतो. मी वॉल्ट विहटमन वाचला. त्याचेही माझ्यावर कण आहे. टी. एस. इलियटही मी वाचला. मी विष्णू दे वाचला. गजानन माधव मुकितबोध, कमला दासचे काव्य वाचले. दुष्यंतकुमार, धुमिल, चंद्रकांत देवताले, सर्वेश्वर दयाल सक्सेना, साहोर असे खूप कवी मी वाचले. भोवतीच्या वाइमयीन आणि सांस्कृतिक वातावरणात 'मी कोणती भूमिका व्हावे' याचे भान मला या सर्व वाचनाने दिले. प्रेरणा ही गोष्ट वेगळी आहे. माझ्या निर्मितीमागील प्रेरणेचा संबंध ठां. आंबेडकरांशी आहे. पण शक्य ते महत्त्वाचे कवी वाचल्याने मी काय टाळावे हे शिकलो. आपल्याला काही वेगळे करता येईल काय या दिशेने सतत विचार करायला शिकलो. वाचन, चिंतन या गोष्टींनी मला 'तू काय करायची गरज आहे?' या प्रश्नाचे उत्तर दिले.

प्रश्न ३७ : तुमच्या निर्मितीप्रक्रियेचे स्वरूप कसे असते?

यशवंत मनोहर : जीव खूप व्याकूळ होतो. सगळ्या अस्तित्वालाच मोठ्या अश्रूचा आकार प्राप्त होतो. गळ्यात वेचैन ढगांची गदी वाढते. असे होते आणि डोळ्यात अश्रू यावेत तसे मनातून शब्द येतात. ओळी येतात. प्रतिमा येतात. ढगांमधून पाऊस याचा त्याप्रमाणे काळजातून काव्य येते. मी ते कागदावर वेचतो. मांडतो.

प्रश्न ३८ : तुम्ही तुमच्या साहित्याकडे तटस्थतेने पाहिले तर इतरांच्या तुलनेत तुमच्या साहित्याचे वेगळेपण कसे सांगता येईल?

यशवंत मनोहर : मी पराकोटीचा बुद्धिवादी आहे आणि या बुद्धिवादाने विशुद्ध माणुसकीशी रक्ताचे नाते जोडले आहे. ही सेंद्रिय सौदर्यता मला माझ्या लेखनाची विशेषता वाटते.

प्रश्न ३९ : आपल्या व्याख्यानात आणि लेखनातसुद्धा अनेकदा विनोदी पण मार्मिक, गंभीर आणि वस्तुनिष्ठ विनोदी भाव दिसून येतो. यामागे काही कारणे बगैर आहेत की सहज विनोद करता?

यशवंत मनोहर : हे सहज होते. कुरुपांची, अनिष्टांची आणि असत्याची टिंगल करण्याची, या सर्वच गोष्टींना हसण्याची उमी दाढून येते आणि मी हसतो. विनोद त्यातून येतो.

प्रश्न ४० : निवांत वेळ मिळतो? कसा घालवता?

यशवंत मनोहर : निवांत वेळीसुद्धा मी निवांत असत नाही. हातून झालेल्या चुका माझ्याशी बोलत राहतात. आयुष्यात गमावलेला वेळ माझ्याशी भांडत

राहतो. ज्यांच्याकडे पाठ फिरविली ती दुःखे अशावेळी आवर्जून भेटीला येतात. निवांतपणावर आग पसरवतात. खरे म्हणजे सुखांशी बोलायला मला वेळच मिळत नाही. यातना, दुःखे आणि हातून घडलेल्या चुका यांना ते मंजूरच नसते.

प्रश्न ४१ : नेमके गंभीर केव्हा होता? लेखनात नव्हे, त्याही पलीकडच्या दुनियेत.

यशवंत मनोहर : जीवनाचा अवघडपणा छळतो तेव्हा! प्रश्नांना उत्तरे मिळत नाही तेव्हा! भोवतीचे लोक थिल्लर होतात तेव्हा! चांगुलपणा दुबळा ठरतो तेव्हा! सज्जनत्व अवमानिले जाते तेव्हा. लोक गांभीर्याच्या विरोधात जातात तेव्हा! अशा खूप प्रसंगांच्या निमित्ताने मी गंभीर होतो.

प्रश्न ४२ : तुम्ही तुमच्या आयुष्यात विद्यार्थ्यांच्या प्रेमाची अमाप 'प्रॉपर्टी' जमविली आहे. महाराष्ट्राच्या या वाढमयीन पर्यावरणात असे खूप कमी लेखक आहेत, ज्यांना इतका मोठा शिष्यपरिवार लाभला असेल. हे सर्व पाहताना आज तुम्हाला खूप धन्य बाटत असेल नाही?

यशवंत मनोहर : बरे बाटते. दुःखांमध्येही छान बाटते.

प्रश्न ४३ : वाढमयीन गांधीगिरीबद्दल काही प्रतिक्रिया?

यशवंत मनोहर : फार मनापासून प्रतिक्रिया नाही यावीशी बाटत.

प्रश्न ४४ : सिनेमा, टेलिविजनच्या दुनियेत वाढमयाचे स्थान भविष्यात कसे असेल? वाढमयाला / साहित्याला काही धोका वर्गे संभवू शकेल का?

यशवंत मनोहर : साहित्याला धोका नाही. नवनिर्मितीचे महत्त्व मानवी जीवनात कधीच कमी होणार नाही. जुन्याच्या उजळणीचे महत्त्व कमी होईल. नव्याशी नाते जोडणे, आहे त्याहून काही नवे निर्माण करणे ही मानवी मनाची मूलभूत प्रवृत्तीच आहे आणि ती नव्याकडे, नवे जन्माला घालणाऱ्या साहित्याकडे कोणालाही पाठ फिरवू देणार नाही.

प्रश्न ४५ : आपण आता आयुष्याच्या पासष्टीकडे बाटचाल करीत आहात. मागे वळून पाहताना आपल्याला कसे बाटते? काही सुखदुःखांचे प्रसंग?

यशवंत मनोहर : सुखदुःखांचे प्रसंग खूप आहेत. पण निर्दय नकारांना नाकासून मी जगलो. लिहिले. त्या बदल्यात अनेक निर्मळ आयुष्यांचे प्रेम मिळाले. जगण्याचे सुंदर प्रयोजन मला साहित्याने दिले. म्हणून जगण्याचा कंटाळा कधी आला नाही. अधिक चांगले जगता यावे, जाणकारांचे प्रेम मिळावे

या तहानेने मला सतत उद्याची वाट पाहायला लावले. म्हणूनच प्रतीक्षेला मी माझ्यापुरते महान जीवनमूल्य मानले.

प्रश्न ४६ : 'समुचित' नव्याने सुरु करण्याचा आपण निर्णय घेतला होता. पण अलीकडे या संदर्भात आपण फारसे बोलत नाही.

यशवंत मनोहर : 'समुचित' सुरु करायला हरकत नाही. पण माझा वेळ त्यात खूप जाईल. पैसा जाईल. आर्थिक सहकार्याचे, लोकांच्या इतरही सहकर्याचे पाट मला निर्माण करता येत नाहीत. लोक असे पाट होतील असेही मला वाटत नाही. मी 'समुचित' सुरु करीत नाही त्याचे हे कारण आहे.

प्रश्न ४७ : मध्यंतरी आपण आपलं स्वकथन लिहिण्याचेही जाहीर केले होते. ते काम कुठपर्यंत आले? हे आत्मचरित्र एकाच ग्रंथात समाविष्ट असेल की अन्यांच्या आत्मचरित्राच्या खंडांप्रमाणे?

यशवंत मनोहर : स्वकथन लिहिण्याचा विचार मनात आहेच. कदाचित सलग एकाच पुस्तकातही ते येऊ शकेल.

प्रश्न ४८ : शेवटी 'मी का लिहीतो' या प्रश्नाचे नव्याने उत्तर?

यशवंत मनोहर : मनापासून लिहावेसे वाटते म्हणून! हेच या प्रश्नाचे उत्तर आहे. जे जीवनाला उपकारक वाटते ते इतरांना सांगावे. जे सुंदर वाटते ते इतरांच्या अनुभवात फुलवावे आणि मनात दाढून येणारा बंधुत्वाचा सुगंध इतर सर्व बांधवांना वाटावा यासाठी मी मनापासून लिहितो.

♦ ♦

डॉ. यशवंत मनोहर यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांमधील लेखांची सूची

साहित्य समीक्षा

१. दलित साहित्य : सिद्धान्त आणि स्वरूप : प्रकाशन वर्ष १९७८

- १) दलित साहित्य : सिद्धान्त आणि स्वरूप
- २) शोषितांच्या उत्थानाचे चरित्र
- ३) दलित साहित्याची प्रेरणा
- ४) दलित साहित्य : सामाजिक बांधिलकीचा प्रश्न
- ५) दलित साहित्य आणि पुरोगामित्व
- ६) कलावाद आणि कलावादी
- ७) दलित साहित्याची पार्श्वभूमी
- ८) प्राचीन मराठी संत आणि वर्णव्यवस्था
- ९) अण्णा भाऊ साठ्यांच्या जीवनजागिवा
- १०) दलित साहित्याचे सौदर्यशास्त्र

२. स्वाद आणि चिकित्सा : प्रकाशन वर्ष १९७८

- १) बौद्ध धर्म आणि महानुभाव पंथ
- २) आदिविद्रोही कवी केशवसुत
- ३) अण्णा भाऊ साठे : एक चिंतन
- ४) प्राचीन मराठी साहित्याच्या समृद्धीत श्रीचक्रधरांचा वाटा
- ५) ज्वाला आणि फुले

- ६) पुन्हा एकदा मृणालिनीचे लावण्य
- ७) अंधेरे बंद कमरे : मानवी आकांताचे नवे पोत
- ८) बालकर्वीची कविता
- ९) अनियतकालिकांची वादमयीन व सांस्कृतिक फलश्रुती
- १०) नामदेवांची कविता
- ११) वामन निंबाळकरांच्या कवितेच्या निमित्ताने
- १२) दलित रंगभूमी
- १३) दलित कवितेचे निराळेपण

३. बाळ सीताराम मर्ढेकर : तिसरी आवृत्ती १९९७

- १) जीवनाची घडण व संस्कार
- २) मर्ढेकरांची कविता
- ३) मर्ढेकरांची सौदर्यमीमांसा
- ४) मर्ढेकरांचे कादंबरीलेखन
- ५) मर्ढेकरांची कथा, नभोनाट्य आणि संगीतके
- ६) समारोप

४. आंबेडकरवादी आस्वादक समीक्षा : (प्रस्तावना) प्रकाशन वर्ष १९९१

- १) दलित साहित्याचे तत्त्वज्ञानसौदर्य: दलितांचे विद्रोही वादमय : म.ना. वानखडे
- २) आंबेडकरी विचारांचे लावण्य : फुले आंबेडकरी चळवळ : धनराज डहाट
- ३) आंबेडकरी कवितेतील गाणारे वादळ : हुंकार वादळांचे : भाऊ पंचभाई
- ४) मुक्तियुद्धाचे पढघम वाजवणारी कविता : मुक्तीयुद्ध : दिवाकर बोबडे
- ५) मराठीतील सावित्रीकुलाची कविता : अग्निशिखा : सुगंधा शेंडे
- ६) युद्धभूमीकडे निधालेली कविता : युद्धघोष : संजू नाईक
- ७) दुःखितांच्या कवितेचा अग्निपिसारा : अग्निपिसारा : अविनाश वरोकर
- ८) दलित कवितेची युद्धाई : युद्धाई : अजय रामटेके
- ९) नव्या संस्कृतीचा गर्भ वागविणारी कविता : घुगऱ्या : दु. मो. लोणे
- १०) पालवीच्या रंगांची मैफल : पीती पल्लवी : विशाल बी. ओब्हाळ
- ११) आंबेडकरी कवितेतील सिंहनाद : भूकेची भूपाळी : हृदय चक्रधर
- १२) रमाई - करुणोचे महाकाव्य : रमाई : (संपा.) सिद्धार्थ तलवारे
- १३) दलित कथेतील विजांचे वादळ : विटाळ : चंद्रकांत वानखडे
- १४) दुःखाला नायक करणारी विद्रोही कथा : निखाऱ्यातील फुले : रमेश पाटील

- १५) विद्रोहाचे नाट्यसौर्दर्य : इथे माणसाला स्थान नाही : बाजीराव रामटेके
- १६) जखमांचे शहर : शहर : अमर रामटेके
- १७) स्वातंत्र्याच्या तहानेचे नाट्य : स्वातंत्र्य हवे आम्हाला : वि. रु. गोडबोले
- १८) एका नियतकालिकाचे 'अंधेरे बंद कमरे' : अस्मितादर्शाची नऊ वर्षे
: वामन निंबाळकर

५. समाज आणि साहित्य-समीक्षा : प्रकाशन वर्ष १९९२

- १) समकालीनता आणि साहित्य
- २) आधुनिकता आणि साहित्य
- ३) संस्कृती आणि साहित्य
- ४) साहित्य आणि धर्मविहीनता
- ५) साहित्य आणि देशीयता
- ६) साहित्य आणि प्रचार
- ७) साहित्य आणि समाज
- ८) शासन आणि साहित्य
- ९) साहित्य आणि क्रांती
- १०) साहित्यिकांचे स्वातंत्र्य
- ११) साहित्यातील प्रेरणा
- १२) लेखकाचा प्रामाणिकपणा
- १३) जीवनाकडून जीवनाकडे
- १४) साहित्य आणि जीवन
- १५) ललित साहित्यिक
- १६) साहित्यातील नवता
- १७) विचारकाच्या
- १८) ललित साहित्य आणि भाषा
- १९) आधुनिक मराठी कविता
- २०) इहवाद आणि मराठी साहित्य
- २१) पथनाट्य
- २२) प्रयोगशीलता आणि मराठी साहित्य
- २३) मराठी साहित्यातील रोगट प्रवृत्ती
- २४) ललित निबंध

- २५) मार्कसवादी कविता
 २६) नियतकालिके आणि मराठी साहित्य
 २७) हायकू
 २८) आंबेडकरी साहित्य
 २९) आंबेडकरवादी साहित्याची प्रेरणा
 ३०) आंबेडकरी रंगभूमी
 ३१) लोकवाद्यमय
 ३२) साहित्यसंमेलने
 ३३) कवी मर्देकर
 ३४) सांगत्ये ऐका
 ३५) जेव्हा माणूस जागा होतो
 ३६) साता समुद्रापलीकडे
 ३७) कमला
 ३८) एक झाड दोन पक्षी
 ३९) पुन्हा एकदा संतांचे सामाजिक कार्य
 ४०) फुले, आंबेडकर आणि संतसाहित्य
 ४१) संत आणि सेक्युलरिझाम
 ४२) मराठी संत आणि वर्णव्यवस्था
 ४३) मुलाखत : एक : मुलाखतकार : प्र. श्री. नेस्ऱ्ऱकर
 ४४) मुलाखत : दोन : मुलाखतकार : अनिल नितनवरे, कुलदीप शेंडे
 ४५) मुलाखत : तीन : मुलाखतकार : महेंद्र भवरे, उत्तम अंभोरे
 ४६) मुलाखत : चार : मुलाखतकार : संपादक : जनसाहित्य

६. आंबेडकरी चळवळ आणि साहित्य : प्रकाशन वर्ष १९९३

- १) आंबेडकरी चळवळ
- २) आजची गरज : संघटना
- ३) आंबेडकर चळवळ आणि कार्यकर्ता
- ४) विचारशुद्धी : आंबेडकरवादी साहित्यापुढील जीवनमरणाचा प्रश्न
- ५) फॅसिझमला बिनतोड उत्तर आंबेडकरधम्मच
- ६) आंबेडकरी चळवळ आणि स्त्रीमुक्ती
- ७) भारतीय संविधानाचे पंचविसावे कलम

- ८) धर्म आणि राजकारण
- ९) दीक्षाभूमीवरील ग्रंथांचे वादळ
- १०) स्वागत धम्मस्वीकाराचे
- ११) स्वागत, धम्मभगिनी रूपाताई
- १२) डॉ. आंबेडकरांची कलाभिरुची आणि साहित्यविषयक भूमिका
- १३) आंबेडकरवादी साहित्याचे त्रिसरण आणि पंचशील
- १४) दलित साहित्याचे नामांतर : आंबेडकरवादी साहित्य
- १५) यापुढे आपल्या साहित्याचे नाव 'आंबेडकरवादी साहित्य' हेच!
- १६) चळवळीची कविता
- १७) कामगारांमध्ये वाढूमयाची अभिरुची कशी निर्माण करता येईल?
- १८) आंबेडकरवादी स्वकथने

७. परिवर्तनवादी जीवनमूल्ये आणि वाढूमयीन मूल्ये : प्रकाशन वर्ष १९९८

८. आंबेडकरवादी मराठी साहित्य : प्रकाशन वर्ष १९९९

- १) वाद म्हणजे काय?
- २) आंबेडकरवाद
- ३) आंबेडकर संस्कृती
- ४) आंबेडकरवादी साहित्याची पाश्वर्भूमी
- ५) आंबेडकरवादी बहुजन साहित्य
- ६) आंबेडकरवादी साहित्याचा जाहीरनामा
- ७) आंबेडकरवादी कविता
- ८) आंबेडकरवादी कथा
- ९) आंबेडकरवादी रंगभूमी
- १०) आंबेडकरवादी काढंबरी
- ११) आंबेडकरवादी स्वकथने
- १२) आंबेडकरवादी वैचारिक निबंध
- १३) आंबेडकरवादी समीक्षा
- १४) आंबेडकरवादी साहित्य

९. युगसाक्षी साहित्य : प्रकाशन वर्ष २००१

अध्यक्षीय भाषणे

- १) विद्रोही मराठी साहित्यसंमेलन

- २) फुले-आंबेडकरी साहित्यसंमेलन
- ३) मुंबई विभाग ग्रंथालय संघाचे वार्षिक अधिवेशन
- ४) अ.भा. फुले-आंबेडकरवादी साहित्यसंमेलन
- ५) पहिले अखिल भारतीय बहुजन साहित्यसंमेलन
- ६) अखिल भारतीय आंबेडकरी साहित्यसंमेलन
- ७) माय मराठी साहित्यसंघ : दुसरा साहित्यिक मेळावा
- ८) अखिल भारतीय दलित साहित्यसंमेलन
- ९) महाविद्यालयीन विद्यार्थी मराठी साहित्यसंमेलन
- १०) नागपूर जिल्हा साहित्य संघाचे दुसरे साहित्यसंमेलन
- ११) सम्यक साहित्य संसदेचा साहित्य मेळावा

उद्घाटकीय भाषणे

- १२) पहिले आदिवासी साहित्यसंमेलन
- १३) विदर्भ साहित्यसंमेलन
- १४) स्टुडन्ट्स फेडरेशन ऑफ इंडियाचा राज्यव्यापी मेळावा
- १५) अखिल भारतीय आंबेडकरवादी साहित्यसंमेलन
- १६) अखिल महाराष्ट्र दलित साहित्यसंमेलन
- १७) कुल निर्मूलन संघर्ष समितीचे राज्य अधिवेशन

प्रस्तावना

- १८) चार्वाक : ऐतिहासिक आणि तात्त्विक मीमांसा (डी.वाय. हाडेकर)
- १९) समाजशास्त्रज्ञ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (डॉ. प्रदीप आगलावे)
- २०) सत्याला सौदर्य मानणारी समीक्षा (डॉ. अरुण देशमुख)
- २१) अभिप्राय : मंडळ आयोग आणि आधुनिक पेशवाई : श्रावण देवरे
- २२) मर्मवेधी समाजशास्त्रीय समीक्षा : विचारवेध : सुजाता नगराळे
- २३) आपले हस्ताक्षर असलेल्या पहाटेचा हव्यास : मला हवी असलेली पहाट : प्रतिभा सुरडकर
- २४) न्यायचक्र : उजेढाचे झोडे फडकविणारी कविता : न्यायचक्र : भगवान पाटील
- २५) ग्रहणमुक्त : उजेढाच्या हाकांचे झाड : ग्रहणमुक्त : कैलास भाले
- २६) पॉसिफिक : प्रकाशासाठी अक्षंदन करणारी कविता : पॉसिफिक : पुरुषोत्तम आमटे
- २७) निखारे : महाडचे पाणी चाटणारी कविता : निखारे : अशोक शामकुले

- २८) सर्जनशील संघर्षाला करुणेचा धम्म देणारी कविता : आपण गाफील
राहिलो तर : सर्जेराब चव्हाण
- २९) उफाळत्या तप्त ज्वालामुखीची काव्यमैफल : आंबेडकरी नवकविता
- ३०) आगट्याचे जिणे जाळणारा विद्रोही अंगार : आगट : अशोक बुरवुरे
- ३१) परिवर्तनाचे शीड उभारणारी कविता : आणि बुद्ध उपहासाने हसला
: गोकुलदास मेश्राम
- ३२) 'अग्निशाळे'तील ज्वाळांचा एलगार : अग्निशाळा : युवराज सोनटके
- ३३) सूर्यप्रतिमेचे विद्रोही लावण्य : दलित जाणिवेच्या कवितेतील सूर्यप्रतिमा
: मदन कुलकर्णी
- ३४) माणुसकीच्या खलनायकावर केंमेरा रोखणारी कथा : तांडव : वासुदेव डहाके
- ३५) मराठी आंबेडकरवादी कथासमीक्षेला नवे आयाम : मराठी दलित कथा
: उगम आणि विकास : डॉ. प्रकाश खरात

लेख

- ३६) इहवादाला धार्मिक मूलतत्त्ववादाची आव्हाने
- ३७) संविधान : मित्र कोणाचे, शत्रू कोणाचे?
- ३८) मानवी न्यायाची भारतीय शोकान्तिका
- ३९) देशात सामाजिक न्याय धोक्यात
- ४०) कसा असेल एकविसाव्या शतकातील शैक्षणिक दृष्टिकोन?
- ४१) भ्रष्टाचार माराल तरच जगाल!
- ४२) मराठीतील मार्क्सवादी साहित्य
- ४३) आगरकरांच्या विचारांची प्रेतयात्रा
- ४४) नव्या वर्षाचे स्वागत : एक चिंतन
- ४५) अंधार - उजेडाच्या नोंदी

चिंतने

- ४६) तत्त्वज्ञानशून्यता
- ४७) कविता
- ४८) निमित्त : मराठी भाषेचे भवितव्य
- ४९) अंतर्विरोध
- ५०) मानव जातीचे भवितव्य
- ५१) महामानव

५२) निब्बाण

५३) प्रतिक्रांती

५४) पुरस्कारासंबंधी कृतज्ञता

५५) साहित्याची जबाबदारी

पत्रे

५६) डॉ. श्रीराम लागू

५७) बाबुराव बागूल

५८) प्रा. च्य. वि. सरदेशमुख

५९) प्रा. पुरुषोत्तम पाटील

६०) पार्थ पोळके

६१) विजय मांडके

६२) प्रा. अशोक कांबळे

६३) प्रा. अशोक कांबळे

६४) प्रा. बाळाभाऊ कळसकर

६५) प्रतिभा + राजानंद

६६) उत्तम कांबळे

मुलाखती

६७) मुलाखतकार : प्रा. डॉ. अरुणा देशमुख

६८) मुलाखतकार : प्रा. चंद्रकांत नगराळे, सुजाता नगराळे

६९) मुलाखतकार : प्रा. अशोक कांबळे

७०) मुलाखतकार : प्रा. अनमोल शेंडे

स्वतःच्या साहित्याची निर्मितीप्रक्रिया : एक चिंतन

७१) मी का लिहितो?

१०. नवे साहित्यशास्त्र : प्रकाशन वर्ष २००९

१) साहित्य म्हणजे काय?

२) साहित्याचे प्रयोजन

३) साहित्याची निर्मितीप्रक्रिया

४) अनुकृतिसिद्धान्त

५) साहित्याची आस्वादप्रक्रिया

६) कॅथारिसिस

- ७) साहित्याचे मूल्यमापन
- ८) ललित साहित्य आणि भाषा
- ९) ललित साहित्य आणि विचार
- १०) बाद्यमयीन मूल्ये आणि जीवनमूल्ये
- ११) साहित्यप्रकार
- १२) साहित्य आणि इतर ललित कला
- १३) बाद्यमयीन अभिरुची
- १४) शैलीविज्ञान
- १५) देशीयता आणि साहित्य
- १६) साहित्यसमीक्षा : स्वरूप आणि कार्य
- १७) जीवनवादी समीक्षा
- १८) स्वायत्ततावादी समीक्षा
- १९) रससिद्धान्त
- २०) लयसिद्धान्त
- २१) समाजशास्त्रीय समीक्षा
- २२) आदिबंधनिष्ठ समीक्षा
- २३) पोत : एक सौदर्यसिद्धान्त
- २४) मुक्तिबोधांचा 'मानुषतेचा' सिद्धान्त
- २५) मनोवैज्ञानिक समीक्षा
- २६) आस्वादक समीक्षा
- २७) मार्क्सवादी साहित्यविचार
- २८) आंबेडकरवादी समीक्षा
- २९) स्त्रीवादी समीक्षा

११. विचारसंघर्ष, प्रकाशन वर्ष २००४

अध्यक्षीय भाषणे

- १) बहुजन साहित्य संमेलन, लातूर
- २) आंबेडकरवादी साहित्य संमेलन, गोंदिया
- ३) तिसरे अ. भा. बौद्ध, दलित, बहुजन साहित्य संमेलन, कोल्हापूर
- ४) नागपूर विभाग ग्रंथालय संघाचे, चीथे वार्षिक अधिवेशन, भंडारा

उद्घाटकीय भाषणे

- ५) दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलन, सांगली
- ६) 'आपले' साहित्य संमेलन, कराड
- ७) फुले-शाह-आंबेडकरी साहित्य मेळावा, आमगाव
- ८) अमरावती विद्यापीठ, मराठी प्राध्यापक परिषदेचे अधिवेशन, राळेगाव

समारोपीय भाषणे

- ९.) शिक्षकांपुढील आव्हाने : महाराष्ट्र मराठी माध्यमिक शिक्षक संघ, कळंब
- १०) देशभक्ती समूहगीत गायन स्पर्धा, हिंगणघाट

सत्कार आणि पुरस्कार प्रसंगीचे मनोगत

- ११) कौटुंबिक विकास मंच, नागपूर
- १२) परिवर्तनवादी साहित्यिक पुरस्कार, कुरुंदवाड, जिल्हा : कोल्हापूर

१३. प्रतिभावंत साहित्यिक : आत्माराम कनीराम राठोड : प्रकाशन वर्ष २००५

- १) आत्माराम कनीराम राठोड यांची निर्णायिक लढाईसाठी निर्वात मांडणारी कविता
- २) तांडा : अस्वस्थतेच्या आगीतला प्रवास
- ३) आत्माराम कनीराम राठोड यांचे इतर लेखन
- ४) आत्माराम राठोड : एका विद्रोही नायकाची शोकांतिका

१४. दलित साहित्याचे नामांतर : आंबेडकरवादी साहित्य : प्रकाशन वर्ष २००५

- १) दलित साहित्याचे नामांतर : आंबेडकरवादी साहित्य
- २) यापुढे आपल्या साहित्याचे नाव : आंबेडकरवादी साहित्य हेच
- ३) 'दलित' हा शब्द जिथे जिथे असेल तिथून तो काढून टाकावा
- ४) आंबेडकरवादी साहित्य
- ५) आंबेडकरवादी साहित्याचे तत्त्वज्ञान आणि दलित साहित्याचे नामांतर

१५. आंबेडकरवादी महागीतकार : वामनदादा कर्डक : प्रकाशन वर्ष २००५

- १) वामनदादांचे जीवन
- २) वामनदादांची काव्यदृष्टी
- ३) वामनदादांची गीते : आशयसौदर्य आणि अभिव्यक्ती सौदर्य
 - अ) वामनदादांच्या उद्देशिका
 - आ) वामनदादा आणि रिपब्लिकन नेते
 - इ) निसर्गगीते

- ६) राष्ट्रीय जाणिवेची गीते
- ७) सुंदर नाट्यगीते
- ८) क्रांतिसाठी महाएक्य
- ९) सुभाषितांचे सौदर्य
- १०) दादांच्या गीतातील नाममुद्रा
- ११) दादांच्या गीतातील सौदर्यसीळव
- १२) गीतकारांचे महानायक : बामन कर्डक
- १३) विद्रोही गीतकार : बामनदादा

१५. निबंधकार डॉ. आंबेडकर: दुसरी आवृत्ती १९८८

- १) वैचारिक निबंधाची घटनातत्त्वे
- २) डॉ. आंबेडकरांचा समाजविचार
- ३) डॉ. आंबेडकरांचे धार्मिक विचार
- ४) डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय विचार
- ५) डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार
- ६) डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार
- ७) डॉ. आंबेडकरांचे वाद्यमयविषयक विचार
- ८) डॉ. आंबेडकरांचे कामगार आणि क्रांतीसंबंधी विचार
- ९) डॉ. आंबेडकरांची गद्यशैली

१६. दलित साहित्य चिंतन : दुसरी आवृत्ती १९८८

- १) बांधिलकीचे स्वरूप
- २) दलित साहित्य चिंतन
- ३) दलित साहित्याची झुंज
- ४) धम्मस्वीकार : मराठी साहित्य आणि दलित साहित्य
- ५) बांधिलकीची घटनातत्त्वे
- ६) साहित्य आणि सामाजिक बांधिलकी
- ७) साहित्य - सौदर्याची दिशा
- ८) सर्वहारांचे साहित्यशास्त्र
- ९) सौदर्यशास्त्र आणि कौरुप्यशास्त्र

१७. मुक्तिबोधांची निबड्हक कविता: प्रकाशन वर्ष १९७२

१८. मराठी कविता आणि आधुनिकता: प्रकाशन वर्ष १९८८

- १) मराठी कविता आणि आधुनिकता
- २) जोतीराव फुल्यांची कविता
- ३) इहवादी जाणिवेचा पहिला मराठी महाकवी
- ४) केशवसुत : मराठी कवितेतील क्रांतीचे शिल्पकार
- ५) मराठी काव्यक्रांतीचे जनक : केशवसुत
- ६) सूर्यकुलाची मराठी कविता
- ७) केशवसुतांच्या कवितेचे केंद्र
- ८) आदिविद्रोही कवी केशवसुत
- ९) तुतारी : कवितांची कविता
- १०) बालकर्बींची कविता
- ११) केशवसुत आणि बालकवी
- १२) बालकर्बींच्या गद्यलेखनातील काव्यदृष्टी
- १३) बालकर्बींची निसर्ग कविता
- १४) सावरकरांची कविता
- १५) नवकाव्य
- १६) मर्डेकरांची कविता
- १७) मर्डेकरांच्या कवितेतील अध्यात्म
- १८) मर्डेकरांचा 'गणपत वाणी' : एक आकलन
- १९) ह्या गंगेमधी गगन वितळले
- २०) मार्क्सवाद आणि मुक्तिबोधांची कविता
- २१) मुक्तिबोधांची कवी आणि काव्यविषयक कविता
- २२) मुक्तिबोधांची प्रेम कविता
- २३) मुक्तिबोधांची निसर्ग कविता
- २४) मुक्तिबोधांच्या कवितेतील निराशावाद आणि अध्यात्म

१९. साहित्यसंस्कृतीच्या प्रकाशवाटा: प्रकाशन वर्ष २००५

- १) कवितेची महत्ता : एक दिशा
- २) प्रतिभा
- ३) साहित्य
- ४) साहित्य आणि परिवर्तन

- ५) कुसुमाग्रज : विसाव्या शतकाचा सर्वश्रेष्ठ कवी
- ६) कुसुमाग्रज : मराठी साहित्यातील युगनायक
- ७) विद्रोही कवी कुसुमाग्रज
- ८) कुसुमाग्रज : मराठीचे कर्मवीर कवीश्रेष्ठ
- ९) युगप्रवर्तक कवी : नारायण सुर्वे
- १०) धम्मकुलाचा श्रेष्ठ कवी : सुरेश भट
- ११) उषेच्या हाका वाटणारा कवी : सुरेश भट
- १२) सुरेश भटांच्या कवितेतील मृत्यू...
- १३) 'नटसमाट' : उच्चबर्णीय संस्कृतीचा मृत्यूलेख
- १४) प्रा. दत्ता भगत यांचे 'बाटा पळवाटा'
- १५) 'आमचा बाप अन् आम्ही' : 'सर्च फॉर एक्सलंस'ची यशोकहाणी
- १६) राम बसालेले यांचे 'मातीचे आकाश'
- १७) 'दोघी' : विज्ञान संस्कृतीच्या विजयाचे नाट्य
- १८) 'कथा दोन गणपतरावांची' : मैत्रीचा वसंत आणि शिशिर
- १९) लिमिटेड माणुसकी! लिमिटेड जगणे!
- २०) 'एक होता विद्युत' : रंजनाने खाल्लेले मूर्तिभंजन
- २१) 'वास्तुपुरुष' की 'मुक्त माणूस'?
- २२) 'गाभारा' : मूलगामी सांस्कृतिक संघर्षाच्या सुरुंगाचा स्फोट!
- २३) भारतीय साहित्यात आंबेडकरवादी साहित्याचे स्थान
- २४) विनंती! मराठी साहित्यिकांना...
२०. बुद्धीवादी सौंदर्यशास्त्र: प्रकाशन वर्ष २००७
- १) सौंदर्य आणि सौंदर्यशास्त्र
 - २) बुद्धीवादी सौंदर्यशास्त्र
 - ३) साहित्याची सांस्कृतिक फुलश्रुती
 - ४) परिवर्तनवादी जीवनमूल्ये आणि वाढमयीन मूल्ये
२१. उत्थानगुंफा : आकलनाचे आलेख: प्रकाशन वर्ष २००५
 (डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या उत्थानगुंफा या पहिल्याच कवितासंग्रहावर मान्यवर समीक्षकांनी लिहिलेले समीक्षा लेख)
- १) कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही : पु. ल. देशपांडे
 - २) 'उत्थानगुंफे'च्या निमित्ताने : बाबुराव बागूल

- ३) 'उत्थानगुंफा' : नरहर कुरुंदकर
- ४) उत्थानगुंफा : विद्रोहाचा ज्वालामुखी : डॉ. भालचंद्र फडके
- ५) उत्थानगुंफा : प्रा. संभाजी कदम
- ६) यशवंत मनोहरांच्या दोन कविता : प्रा. संभाजी कदम
- ७) सर्वकष विद्रोहाचा युटोपिआ : उत्थानगुंफा : प्रा. रा.ग. जाधव
- ८) उत्थानगुंफा : डॉ. म.सु. पाटील
- ९) उत्थानगुंफा : प्रा. बाळकृष्ण कवठेकर
- १०) दलित कवितेची उत्थानगुंफा : डॉ. भाल. भोळे
- ११) विद्रोह आणि दलित साहित्य : प्रा. सु.श्री. पांढरीपांडे
- १२) माणसाची आरती गाणारे यशवंत मनोहर : प्रा. सुखराम हिवराळे
- १३) उत्थानगुंफा : विद्रोहाचा धगधगता अंगार : प्रा. सुखराम हिवराळे
- १४) मराठी कविता समृद्ध करणारा काव्यसंग्रह : उत्थानगुंफा : बामन निंबाळकर
- १५) उत्थानगुंफा : अस्तित्वाच्या छळगुहेतील आक्रंदने : डॉ. अरुणा देशमुख
- १६) मातीच्या पायात ज्वालांचे चाळ बांधणारी यशवंत मनोहर यांची कविता : डॉ. सुभाष सावरकर
- १७) 'कालचा पाऊस...' मधील वेदनाविश्व : प्रा. बाळाभाऊ कळसकर
- १८) उत्थानगुंफा : जीवन-काव्याला नवे क्षितिज देणारी कविता : डॉ. प्रकाश खरात
- १९) 'उत्थानगुंफे'चा अंतःस्वर : डॉ. आशा सावदेकर
- २०) 'उत्थानगुंफे'तील आशय व अभिव्यक्तीचे स्वरूपविशेष : डॉ. शीलेंद्र लेंडे
- २१) उत्थानगुंफा : रमेश कांबळे
- २२) उत्थानगुंफा : सिसिलिया कार्हालो
- २३) उत्थानगुंफा : आजच्या विद्रोही साहित्याचे काही संकेत : ना. रा. शेंडे
- २४) 'उत्थानगुंफा' यशवंत मनोहरांची : शिवा इंगोले
- २५) यशवंत मनोहरांची विद्रोही कविता : उत्थानगुंफा : प्रा. केशव मेश्राम
- २६) उद्याच्या उद्याची सकाळ उजळविण्याचे तत्त्वज्ञान सांगणारी यशवंत मनोहरांची कविता : जैमिनी कळू
- २७) उजेढाच्या प्रार्थना : एक आकलन : डॉ. समिधा चव्हाण
- २८) उत्थानगुंफा : विद्रोहाचा वसा घेतलेली कविता : प्रा. भानुदास खैरकर
- २९) उत्थानगुंफा : प्रल्हाद जाधव
- ३०) उत्थानगुंफा : रमेश आवलगावकर

वैचारिक साहित्य

२२. प्रबोधनविचार : प्रकाशन वर्ष १९८९

- १) सत्यशोधक समाजाचा जाहीरनामा
- २) प्रबोधनकार आंबेडकर
- ३) आंबेडकरी समाजवाद
- ४) आंबेडकरवाद आणि विद्यार्थीक्रांती
- ५) रिडलस् : राम आणि कृष्ण : १
- ६) रिडलस् : राम आणि कृष्ण : २
- ७) रिडलस् : राम आणि कृष्ण : ३
- ८) आपल्या शिक्षणाची दिशा
- ९) आपल्या शिक्षणाचा आशय
- १०) समता
- ११) राष्ट्रीय एकात्मतेपुढील आव्हान आणि आवाहन
- १२) आंबेडकरवाद हा आमूल्यांग्रे क्रांतीचा जाहीरनामा
- १३) सामाजिक विषमता आणि धर्मांतर
- १४) राष्ट्रीय एकात्मता : एक अन्वयार्थ
- १५) प्राईयापकांचे रामचंद्राला साकडे
- १६) विशाल हिंदू संमेलन, हिंदू व्होट बँक
- १७) आंबेडकरी चळवळ
- १८) पॅथर
- १९) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि गीता
- २०) डॉ. आंबेडकर आणि सावरकर
- २१) दलितांवरील अत्याचार
- २२) आता आधी सामाजिकच!
- २३) नवे प्रबोधन आणि नवी संस्कृती

२३. महाकाव्यातील आपले नायक : शंबूक-कर्ण-एकलव्य : तिसरी आवृत्ती २००६

२४. आपल्या क्रांतीचे शिल्पकार : बुद्ध-फुले-आंबेडकर : दुसरी आवृत्ती २००६

- १) डॉ. आंबेडकर : भारतीय समाजक्रांतीचे शिल्पकार
- २) डॉ. आंबेडकर : भारतीय समाजक्रांतीचे तत्त्वज्ञ

- ३) जोतीबा फुले : भारतीय समाजक्रांतीचे आंदोलन
- ४) जोतीबा फुले : एक सत्यशोधक जीवनशैली
- ५) बुद्ध : सुंदर मानवतेचा चिरंतन दीपस्तंभ
- ६) बुद्ध : करुणेचे महाकाव्य

२५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक शक्तीवेद्ध : प्रकाशन वर्ष १९९१

- १) डॉ. आंबेडकर : महापुरुषांचा महापुरुष
- २) थोर समाजक्रांतिकारक : डॉ. आंबेडकर
- ३) ग्रंथालय : बाबासाहेब आणि आपण
- ४) जन्मशताब्दी आणि पोटजाती
- ५) डॉ. आंबेडकर आणि धर्मनिरपेक्षता
- ६) जन्मशताब्दीचा उजेड
- ७) बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने
- ८) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- ९) दलित ऐक्य चिरायू होवो
- १०) दलित ऐक्यापुढील आव्हाने
- ११) डॉ. आंबेडकर : कामगार आणि क्रांती
- १२) डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षणकार्य
- १३) डॉ. आंबेडकर आणि बहुजनसमाज
- १४) डॉ. आंबेडकर आणि मनुस्मृती
- १५) बाबासाहेबांचे तीन गुरु
- १६) आंबेडकर पॅथर
- १७) आंबेडकरवादी साहित्य

२६. आंबेडकरवादी विद्रोही निबंधः प्रकाशन वर्ष १९९२

- १) वैचारिकता डॉ. आंबेडकरांची
- २) डॉ. आंबेडकर आणि सेक्युलरिझम
- ३) आंबेडकरधम्म
- ४) आंबेडकरवाद्यांची आजची जबाबदारी
- ५) भारतीय संविधान आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- ६) आंबेडकरी चलवलीपुढील ज्वलंत प्रश्न

- ७) डॉ. हेडगेवारांचा 'संघ' आणि डॉ. आंबेडकरांचा 'बुद्धसंघ'
- ८) आंबेडकरी चळवळ समरसतेच्या मगरमिठीतून सोडवा
- ९) आंबेडकरी चळवळीतील हिंदूत्ववादी
- १०) हलताबोल
- ११) 'तो' खोटा आहे
- १२) आदिवासी साहित्य
- १३) थोर जीवनवादी साहित्यिक मामा वरेकर
- १४) परंपरावादाला गोजारण्याची पूर्वापार परंपरा मोडणारा अध्यक्ष : प्रा. गं.बा. सरदार
- १५) प्रा. गं.बा. सरदार यांच्या अध्यक्षीय भाषणाच्या निमित्ताने
- १६) दलित रंगभूमी ही क्रांतीची युद्धभूमी
- १७) वाचन संस्कृतीची दिशा आणि वाचक चळवळ
- १८) साहित्य संस्कृती मंडळापुढील खरी आव्हाने
- १९) पुण्याचे साहित्यसंमेलन कोणाचे?
- २०) संघीय साहित्यसंमेलन
- २१) विलास सारंग यांची 'गर्भवती'
- २२) आभार! लालूप्रसाद, हार्दिक आभार!
- २३) नामांतर
- २४) पैथरपुढील आव्हाने
- २५) पैथर : आंबेडकरी युवाशक्तीचा धगधगता हुंकार
- २६) संविधान संस्कृतीच्या विजयासाठी नामांतर
- २७) राष्ट्रीय शिक्षण आणि संविधानातील सेक्युलरिझाम
- २८) समरसतावाद की आंबेडकरवाद?

२७. आंबेडकरी चळवळीतील अंतर्विरोध : दुसरी आवृत्ती २००६

- १) अंतर्विरोध : एक दृष्टिकोण
- २) आपण धम्मचक्राचे कोण आहोत?
- ३) धम्मचक्र प्रवर्तनाच्या निमित्ताने
- ४) १९५६ च्या धम्मस्वीकाराची फलश्रुती
- ५) धम्म आणि बौद्ध तरुण
- ६) डॉ. आंबेडकरांचा इहवादी सामाजिक न्याय
- ७) ऐक्य तोडणे म्हणजे आंबेडकर तोडणे

- ८) रिपब्लिकन पक्ष आणि आंबेडकरी राजकारण
- ९) राजकारणातील पराभव आपणाला उदृथस्त करतील
- १०) आंबेडकरी चळवळीतील अंतर्विरोध : महाविनाशाला पाचारण
- ११) आंबेडकरी चळवळीपुढील अरिष्ट
- १२) अशा अंधश्रद्धा राष्ट्राला खड्डयात टाकतील

२८. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्ध कोणता? : दुसरी आवृत्ती २००४

२९. मूल्यमंथन : प्रकाशन वर्ष २००४

- १) महाराष्ट्राचे बीद्रिक जीवन
- २) शिक्षकांनो तुम्ही कोणाच्या बाजूचे?
- ३) परिवर्तनाची पठझड का?
- ४) अंतर्विरोध
- ५) आपली आधुनिक जीवनमूल्ये
- ६) जगायचे तर समान नागरी कायद्याचे स्वागत करा
- ७) बुद्धिवादाच्या हाका
- ८) विद्येची ऊरी माता : सावित्रीबाई फुले
- ९) अंधाराशी लढणारा उजेड हवा
- १०) द्रोहाविरुद्ध विद्रोह
- ११) सर्जनशील कारण : कार्याचे सूत्र
- १२) अंधश्रद्धा : दुबळ्या मनांचे विश्रामगृह
- १३) सर्व भ्रष्टचाऱ्यांना फाशी या
- १४) झगडा : पशूत्व आणि मानवत्व हाच
- १५) तुफानातील दिव्यांची संस्कृती
- १६) राजकारणाला जेव्हा झोप येते
- १७) गाडगेबाबा राजकारण स्वच्छता अभियान
- १८) लिंकनच्या पत्राला उत्तर
- १९) गणतंत्र
- २०) डॉ. पंजाबराव देशमुखांची जीवनदृष्टी
- २१) विचाराचा संघर्ष

- २२) वासनाकांड
 २३) प्रिय विद्यार्थ्यांनो
 २४) विकास आणि बुद्धिवाद
 २५) बसवेश्वर, 'बसवपंडित' आणि मी
 २६) पर्यायी जगाची गरज
 २७) माझ्या लेखनामागील स्वभावसूत्रे
 २८) विचारवंत
३०. आंबेडकरी क्रांतीचा जाहीरनामा : समता सैनिक दल : प्रकाशन वर्ष २००५
३१. रिपब्लिकन पक्ष : बांधणीची एक दिशा : दुसरी आवृत्ती २००४
३२. डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती का जाळली? : दुसरी आवृत्ती २००५
३३. धम्मदीक्षेचा सुवर्ण महोत्सव आपल्याला काय मागतो: प्रकाशन वर्ष २००६
३४. आंबेडकरवादी बौद्धभिक्खू कसा असावा?: प्रकाशन वर्ष २००६
३५. अध्यापकांपुढील जळते प्रश्न: प्रकाशन वर्ष २००४
३६. धम्मक्रांतीची पन्नास वर्षे: प्रकाशन वर्ष २००६
- अ) धम्मक्रांतीची पन्नास वर्षे
 - आ) क्रांतीसाठी आंबेडकर या महाअस्मितेत विलीन व्हा
 - इ) आंबेडकर समाजातील मध्यम वर्गाची जबाबदारी
 - ई) आंबेडकरवाद हीच धम्मपरिषदांची आणि साहित्यसंमेलनांची दिशा
 - उ) धम्मात ब्रह्मविहार आणु नका
 - ऊ) ध्यानधारणा फेका. ज्ञानधारणा करा.
३७. आजचे शिक्षण आणि अध्यापक: प्रकाशन वर्ष २००४
३८. डॉ. आंबेडकरांनी विपश्यना का नाकारली?: दुसरी आवृत्ती २००४
३९. शिक्षकांपुढील आव्हाने: प्रकाशन वर्ष २००४
४०. आंबेडकर समाजातील मध्यमवर्गाची जबाबदारी: प्रकाशन वर्ष २००६
४१. बुद्धाचा आचारधम्म: प्रकाशन वर्ष २००६
- अ) त्रिसरण : बुद्धिवादांसाठी तीन अनुसरणे

- आ) चार महासत्ये : दुःखांच्या गणिताचे अन्तूक उत्तर
- इ) पंचशील : धम्माची आदर्श आचारशीली
- ई) अष्टांगिक मार्ग : इहवादी धम्मदृष्टी
- उ) दहा पारमितांची बेरीज : धम्ममानव
- ऊ) बावीस प्रतिज्ञा : धम्मराष्ट्राचे सम्यक संविधान

४२. समाजपरिवर्तनाच्या दिशा: प्रकाशन वर्ष २००५

- १) माणूस : पृथ्वीचे परमस्वप्न
- २) निसर्गाचे देणे
- ३) प्रतीत्यसमुत्पाद : पावसाचा आणि आपला
- ४) पाऊस : मृत्यूच्या आठवणीतला
- ५) मृत्यू
- ६) जोतीबा फुले : स्त्रीमुक्तीचे आंदोलन
- ७) क्रांतीमाता : सावित्रीबाई फुले
- ८) रामजी सुभेदार : विश्वनायकाचे शिल्पकार
- ९) डॉ. आंबेडकर : एका सुसंस्कृतीची विजयगाथा
- १०) सर्वश्रेष्ठ आंबेडकरवादी बीद्रभिक्खु भदन्त आनंद कौसल्यायन
- ११) डॉ. आंबेडकरांचे श्रेष्ठ वैचारिक वारसदार : बसंत मूळ
- १२) विद्रोहाचा ज्वालामुखी उर्फ बाबुराव बागूल
- १३) सीमाताई : सत्तर वर्षांची तरुण वाधीण
- १४) नागेश चौधरी : परिवर्तनाची चळवळ अंतर्मुख होते तेव्हा
- १५) सौजन्याची एक अखंड पौर्णिमा : आशा सावदेकर
- १६) क्रांतिकारक समाजाची अभिरुची
- १७) आपल्या वाताहतीवर विजय मिळविता येतो
- १८) आंबेडकरी चळवळीचे भवितव्य : एक चिंतन
- १९) आंबेडकरवादी कोण?
- २०) आंबेडकरी चळवळीपुढील आज्हाने
- २१) रिपब्लिकन ऐक्य : एक आराखडा
- २२) डॉ. आंबेडकरांचे पर्यायी जंग
- २३) 'दलित' हा शब्द जिथे जिथे असेल तिथून तो काढून टाकावा
- २४) आंबेडकरवादी साहित्याचे तत्त्वज्ञान आणि दलित साहित्याचे नामांतर

- २५) साठ टक्के गुणांची अट : पुनर्विचाराची गरज का?
- २६) विद्याथी
- २७) जगण्याच्या हक्काचे आंदोलन
- २८) क्रांती कोण पथे?

४३. पत्रप्राजक्त (पत्रसंग्रह): प्रकाशन वर्ष २००४

१) बाबुराव बागूल	२) पुरुषोत्तम पाटील
३) पुरुषोत्तम पाटील	४) पुरुषोत्तम पाटील
५) श्री. पु. भागवत	६) श्री. पु. भागवत
७) श्रीनिवास विनायक कुलकणी	८) श्रीनिवास विनायक कुलकणी
९) डॉ. श्रीराम लागू	१०) डॉ. श्रीराम लागू
११) विक्रम गोखले	१२) डॉ. निर्मलकुमार फडकुले
१३) डॉ. निर्मलकुमार फडकुले	१४) प्रा. च्य. वि. सरदेशमुख
१५) ना. शरदराव पवार	१६) ना. शरदराव पवार
१७) ना. शरदराव पवार	१८) रा. सू. गवई
१९) खा. सुशीलकुमारजी शिंदे	२०) ना. विलासराव देशमुख
२१) ना. विलासराव देशमुख	२२) डॉ. अरुण सातपुतळे
२३) डॉ. अरुण सातपुतळे	२४) कॉ. शरद पाटील
२५) डॉ. रावसाहेब कसबे	२६) डी. वाय. हाडेकर
२७) पार्थ पोळके	२८) प्रा. प्रमोद रामटेके
२९) बळीराम जोगदंड	३०) पूनकुमार कटारिया
३१) वैशाली सपकाळे	३२) मनोहर पाटील
३३) रमाकांत जाधव	३४) रमेश जीवने
३५) प्रा. आनंद भगत	३६) डॉ. क्रांती कोलगे
३७) उषाकिरण आत्राम	३८) अनिल सूर्या
३९) अनिल सूर्या	४०) राजेंद्र पाटील
४१) दीलतरावजी गोळे	४२) प्रा. गजानन जाधव
४३) कॉ. भीमराव बन्सोळ	४४) डॉ. प्रकाश खरात
४५) कैलास भाले	४६) रमेश ब्राह्मणे
४७) दिनकर जोशी	४८) प्रा. सावळकर
४९) नागनाथ शिंदे	५०) प्रा. वैभव सोनारकर

५१) तुकाराम गायकवाड	५२) प्रा. सागर जाधव
५३) सर्जेराव चव्हाण	५४) राजेंद्र सोनवणे
५५) विद्याधर बन्सोळे	५६) प्रा. अशोक कांबळे
५७) प्रा. अशोक कांबळे	५८) प्रा. अशोक कांबळे
५९) प्रा. प्रभंजन चव्हाण	६०) प्रा. अशोक कांबळे
६१) प्रा. अशोक कांबळे	६२) चंद्रकांत नगराळे
६३) सुजाता व चंद्रकांत नगराळे	६४) सुजाता नगराळे
६५) राजानंद सुरडकर	६६) प्रतिभा+राजानंद सुरडकर
६७) प्रतिभा+राजानंद सुरडकर	६८) डॉ. शैलेन्द्र लेढे
६९) डॉ. प्रभंजन चव्हाण	७०) दिलीप वळसे पाटील
७१) नागेश चौधरी	७२) डॉ. अरुणा देशमुख
७३) राजेश+कविता	७४) कविता+राजेश

४४. निळूभाऊ फुले यांना दोन पत्रे: प्रकाशन वर्ष २००६

४५. धर्मपत्रे:लक्ष्मण माने यांना (२० पत्रे): प्रकाशन वर्ष २००६

४६. सातवा क्रतू अशुंचा (ललित निबंध): प्रकाशन वर्ष २००५

- १) डॉ. म.ना. वानखडे : विद्रोहाचे तत्त्वज्ञानसीदर्य
- २) प्रा. ग.वा. सरदार : प्रबोधनाचा दीपस्तंभ
- ३) वा.ल. कुलकर्णी : माझे पितृमनस्क प्राध्यापक
- ४) पु.ल. देशपांडे : मोठ्या मनाचे एक बुद्धिवादी आभाळ
- ५) वि. भि. कोलते : एक आदरणीय वाड्मयीन पराक्रम
- ६) बाबा दलबी : परिवर्तनाच्या चळवळीतील निर्मल उजेडाचे झाड
- ७) शरच्चंद्र मुक्तिबोध : अमानुषतेच्या सीदर्यसिद्धान्तावर हल्ला
- ८) प्र. श्री. नेरुकर : माणुसकीच्या उजेडाची कार्यशाळा
- ९) कुसुमाग्रज : मराठी साहित्यातील युगनायक
- १०) वामन चोरघडे : नवकथेची लोभस पहाट
- ११) सुखराम हिवराळे : मित्रत्वाची अखंड पौर्णिमा
- १२) सुरेश भट : मृत्युशी चर्चा करीत जगलेला कवी
- १३) डॉ. भालचंद्र फडके : एक सुंदर विद्रोही संस्कृती
- १४) वामनदादा कर्डक : तुफानातील दिव्यांचे झाड

४७. वणव्यात हसलेली फुले (ललित निबंध) : प्रकाशन वर्ष २००६

- १) माझी माय
- २) माझे बडील
- ३) घर
- ४) तोऱ दुधानेही पोळले, मधानेही पोळले
- ५) निसगांचे देणे
- ६) उन्हाळा
- ७) सवय
- ८) मृत्यू
- ९) कमल
- १०) प्रिय पृथ्वीराज बन्सोळ
- ११) ग्रंथसखा हरिभाऊ
- १२) मधुकरराव आकरे : प्राचार्यपणाची रोशणाई
- १३) अणणाजी उमाठे : एका शिक्षणसैनिकाचा अंत
- १४) गोविंदराव वंजारी : मरणोत्तर जीवनाचे निर्माण

४८. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्धधम्म: प्रकाशन वर्ष १९८७

- १) आंबेडकरांचा बुद्धधम्म
- २) दीक्षाभूमी
- ३) दीक्षाभूमी प्रारंभ आहे. मुक्काम नव्हे!
- ४) दीक्षाभूमी प्रबोधनभूमी व्हावी
- ५) बुद्धाचे नीतिमान नास्तिक्य
- ६) गौतमाचे समाजक्रांती विज्ञान
- ७) डॉ. आंबेडकरांचा धम्मस्वीकार आणि सावरकर
- ८) लामाचा पुनर्जन्म हो विशुद्ध अंधश्रद्धाच
- ९) आंबेडकरी चळवळ
- १०) शंकराचार्य आणि अस्पृश्यांचा मंदिरप्रवेश वर्गे

४९. मंडळ आयोग: प्रकाशन वर्ष २००६

५०. आंबेडकरसंस्कृती: दुसरी आवृत्ती, २००६

५१. बुद्ध आणि त्यांचा धम्मः सारतत्त्वः तिसरी आवृत्ती २००६

- १) खंड पहिला : बुद्ध चरित्र आणि धम्माची तात्त्विक पाश्वभूमी
- २) खंड दुसरा : धम्माचे तत्त्वज्ञान
- ३) खंड तिसरा : धम्माची वैशिष्ट्ये
- ४) खंड चौथा : धर्म आणि धम्म
- ५) खंड पाचवा : बुद्धसंघ
- ६) समारोप : बुद्ध आणि सर्वादर्य

५२. बहुजनक्रांतीचे महानायक : जोतीबा फुले, प्रकाशन वर्ष १९९८

५३. डॉ. आंबेडकर आणि स्त्रीमुक्तीचे युद्धः प्रकाशन वर्ष २००६

५४. पत्रपोर्णिमा (पत्रसंग्रह) : प्रकाशन वर्ष २००७

१) डॉ. गोविंद गारे	२) प्रा. शरद गायकवाड
३) प्रा. पुरुषोत्तम पाटील	४) प्रा. दत्ता भगत
५) प्रा. राज. जाधव	६) प्रा. श्री. पु. भागवत
७) मा. आर. एस. गवई	८) डॉ. विलास साळवे
९) दादासाहेब गवई	१०) अँड. रंगनाथ डोळस
११) अँड. रंगनाथ डोळस	१२) धनराज हनवते
१३) धनराज हनवते	१४) धनराज हनवते
१५) नितीन वैद्य	१६) शिवाजी होळगे
१७) गंगाधर वाघ	१८) गंगाधर वाघ
१९) पुरुषोत्तम पाटील	२०) प्रा. प्रमोद मुनघाटे
२१) अनिल इंगळे	२२) शशिकांत हिंगोणेकर
२३) डॉ. पंडित टापरे	२४) प्रा. सुरेश खोडागडे
२५) डॉ. सुहास जेवळीकर	२६) डॉ. सुहास जेवळीकर
२७) उत्तम इलेक्ट्रॉनिक्स	२८) पवन भगत
२९) सागर दम्दूर	३०) सागर सम्दूर
३१) संतोष हंकारे	३२) डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले
३३) सागरकुमार झनके	३४) पी. के. सोनकांबळे
३५) विजय डांगे	३६) अशोक नागदेवे
३७) प्रकाश भालेराव	३८) रोहिणी जाधव
३९) डॉ. किशोर सानप	४०) प्रा. दिलीप अलोणे
४१) डॉ. विवेक गोखले	४२) अनमोल शेंडे
४३) प्रा. प्रकाश राठोड	

गौरवग्रंथ

५५. डॉ. यशवंत मनोहर : एक प्रज्ञाशील प्रतिभा: प्रकाशन वर्ष २००४
 (डॉ. मनोहर यांच्या श्रेष्ठ वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वासंबंधी लिहिले गेलेले गौरवपर लेख)
- १) यशवंत मनोहरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे आदिवंध : डॉ. अरुणा देशमुख
 - २) यशवंत मनोहर : एक खुले विद्यापीठ : डॉ. वासुदेव डहाके
 - ३) आंबेडकरवादी मराठी साहित्याला यशवंत मनोहर यांचे योगदान : रमेश जीवने
 - ४) समकालीन साहित्यातील रणसंग्रामी यशवंत मनोहर : डॉ. सुशीला ढगे
 - ५) क्रांतदर्शी साहित्यिक यशवंत मनोहर : डॉ. प्रकाश कुंभार
 - ६) परिवर्तनवादी साहित्यिक यशवंत मनोहर : प्रा. दिलीप सुतार
 - ७) वैचारिक निबंधकार : यशवंत मनोहर : डॉ. शैलेंद्र लेंडे
 - ८) प्रचंड विद्रोहाचे एक पर्व : यशवंत मनोहर : डॉ. प्रमोद मुनघाटे
 - ९) यशवंत मनोहरांचे ललित निबंधलेखन : डॉ. प्रभंजन चव्हाण
 - १०) प्रस्तावनाकार यशवंत मनोहर : प्रा. पुरुषोत्तम माळोदे
 - ११) पत्रप्राजक्त : मनोहरांच्या पत्रांचा दस्तावेज : संजय मेश्राम
 - १२) यशवंत मनोहरांची भाषणे : डॉ. लीला भेले
 - १३) स्मरणांची कारंजी : डॉ. समिधा चव्हाण
 - १४) आंबेडकरवादी विद्रोहाचे सम्यक क्रांतिविज्ञान : प्रा. सागर जाधव
 - १५) यशवंत मनोहरांच्या कवितेतील विद्रोह : डॉ. युवराज सोनटके
 - १६) आंबेडकरवादी कविता आणि यशवंत मनोहर : प्रा. आनंद भगत
 - १७) यशवंत मनोहर यांची काव्यदृष्टी : प्रा. अशोक कांबळे
 - १८) यशवंत मनोहरांच्या कवितेतील सामाजिक जाणीव : प्रमोदकुमार अणेराव
 - १९) यशवंत मनोहरांची प्रेमकविता : प्रा. जगजीवन कोटांगळे
 - २०) यशवंत मनोहरांची काव्यशीली : प्रा. भूषण रामटेके
 - २१) बाळबंटाने ब्हावे दळदार कंठ : डॉ. सुभाष खंडारे
 - २२) यशवंत मनोहरांचे कादंबरीलेखन : प्रा. ज्योतिक ढाले
 - २३) यशवंत मनोहरांची समीक्षा : प्रा. बाळभाऊ कळसकर
 - २४) यशवंत मनोहर यांचे सौंदर्यशास्त्रविषयक विचार : प्रा. सतेश्वर मोरे
 - २५) अध्यापक यशवंत मनोहर : प्रा. कोमल ठाकरे
 - २६) अध्यापक यशवंत मनोहर : प्रा. प्रकाश राठोड
 - २७) युगसाक्षी साहित्यिक यशवंत मनोहर : प्रा. अनमोल शेंडे
 - २८) गाणवंत पांडेहर नावाजा दांडावात : डॉ. पाण्डावाजा पांडेहर

५६. डॉ. आंबेडकरांची धम्मसंकल्पना : प्रकाशनवर्ष २००७

प्रास्ताविक : आंबेडकरसमाजाची ध्येयधोरणे १. डॉ. आंबेडकरांची धम्मसंकल्पना २. धम्मसंकल्पना समजावून घेण्याची कारणे ३. अनेक संप्रदायांची गर्दी ४. मूळ धम्माच्या शोधाची गरज ५. धम्मस्वीकाराच्या निर्धाराची कारणे ६. मूळ धम्माच्या निश्चितीचे निकष ७. बौद्धांच्या विज्ञानवादी धम्मग्रंथाची मांडणी ८. 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' बरील पोरकट टीकेचे वादळ ९. 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म' बरील पोरकट टीकेची कारणे १०. बुद्धचिकित्सा युगाचा उद्गाता ११. धम्मसंकल्पना मांडण्याचे कारण १२. धर्म आणि धम्म यातील तफावतीची मूलगामी मीमांसा १३. निरर्थक प्रश्नांना दिलेला फाटा १४. माणसाची ऐहिक जीवनातील दुःखे हीच धम्माचा विषय १५. जगाची पुनर्रचना करणारी धम्मसंकल्पना १६. धारणा आणि सु'धारणा' १७. नीती सर्वकल्याणकारीच असावी १८. बाबासाहेबांच्या धम्मसंकल्पनेतील निव्वाण १९. बाबासाहेबांनी धम्मसंकल्पना आणि पुनर्जन्म २०. बाबासाहेबांची धम्मसंकल्पना आणि कर्मसिद्धान्त २१. आचारधम्माची वैशिष्ट्ये २२. धम्म मार्गदाता आहे निव्वाणदाता नाही २३. बाबासाहेबांच्या संकल्पनेनुसार अधम्म काय आहे? २४. बाबासाहेबांच्या संकल्पनेतील सद्धम्म २५. धम्म हा समाजक्रांतीचा विचार होय २६. बाबासाहेबांच्या धम्मसंकल्पनेत, ध्यान, समाधी, विपश्यना यांना स्थान आहे काय? २७. बाबीस प्रतिज्ञा : बाबासाहेबांच्या धम्मसंकल्पनेचा तेजःपुजं जाहीरनामा २८. बाबासाहेब अनेक प्रश्नांची नवी उत्तरे देतात २९. बाबासाहेबांच्या धम्मसंकल्पनेची मार्क्सविषयीची भूमिका ३०. बुद्धबाबासाहेबांच्या धम्मसंकल्पनेचा तात्त्विक आधार ३१. कायद्याची मर्यादा आणि धम्माचे सामर्थ्य ३२. बाबासाहेबांची धम्मसंकल्पना: जगाच्या कल्याणाचे आजचे सर्वश्रेष्ठ तत्त्वज्ञान

५७. महाबुद्ध डॉ. आंबेडकर, प्रकाशनवर्ष २००६

१. महाबुद्ध : डॉ. आंबेडकर २. धम्म : भारतीय संविधानाचा प्राण ३. करुणाच जगाला जगवेल ४. आंबेडकरनिष्ठ प्रश्नांकित होण्याचे प्रसंग ५. आदर्श बौद्धत्व : एक सौंदर्यसोहळा ६. अन्तदीपत्वाची कार्यशाळा ७. दीक्षाभूमी : माणुसकीचे विद्यापीठ ८. बुद्ध आणि आंबेडकर

५८. बुद्धाचे तत्त्वज्ञान आणि बौद्धांची भाषा, प्रकाशनवर्ष २००७

भाषेचे स्वरूप : १. भाषेची निर्मिती २. भाषेची परिवर्तनशीलता ३. वैयक्तिक भूमिका आणि भाषा ४. वैचारिक भेसल्टीचा भाषेवर होणारा परिणाम ५. भाषिक बदलाची अपरिहार्यता ६. तत्त्वज्ञान आणि भाषा ७. बुद्धांचे तत्त्वज्ञान आणि बौद्धांची भाषा ८. लेखनपद्धती, शब्द, शब्दाचा अर्थ, तो अर्थ टाळण्याचे कारण आणि पर्याय

५९. अभिनव बौद्ध आचारप्रणाली, प्रकाशनवर्ष २००७

कळकळीचे आवाहन १. आमचे आचरण बुद्धिवादीच असले पाहिजे कारण आम्ही धम्माचे उपासक आहोत २. त्रिसरण, पंचशील ३. पंचशीलानंतर ४. भीमगाथा ५. सामान्य विवेचन ६. जावळ काढणे ७. नामकरण अर्थात मुलाचे आणि मुलीचे नाव ठेवणे ८. मुलींची नावे अशी ठेवता येतील ९. मुलांची नावे अशी ठेवावीत १०. मंगलपरिणय वा लग्न ११. लग्न कसे जुळवावे १२. निवड कोणत्या आधारावर करावी १३. बावीस प्रतिज्ञा १४. हुंडा देणे घेणे बंद करा १५. सामुदायिक विवाह १६. लग्न पक्के करावे १७. साक्षगंध आणि साखरपुडा एकच १८. लग्नपद्धती १९. नवपरिणितांनी छ्यावयाच्या प्रतिज्ञा २०. मृतासंबंधीच्या क्रिया २१. श्राद्ध करू नका २२. तिसरा दिवस करू नका २३. दहावा दिवस पाळू नका २४. बारावा दिवसही करू नका २५. तेरवी करू नका २६. आदरांजलीचा कार्यक्रम करा २७. पत्रिकेचा नमुना २८. घरबांधणी शुभारंभ २९. गृहप्रवेश ३०. आपल्या जगण्याला धम्माच्या चेहरा असावा ३१. बौद्धांनी खालील दिवस विशेष महत्त्वाचे म्हणून पाळावेत (वर्षभरातील महत्त्वाचे दिनविशेष)

परिशिष्ट : ३

डॉ. यशवंत मनोहरांचे ललित साहित्य

अ) कवितासंग्रह :

१. उत्थानगुंफा २. काव्यभीमायन ३. मूर्तिभंजन ४. जीवनायन

आ) कादंबन्या :

१. रमाई २. मी सावित्री ३. मी यशोधरा

परिशिष्ट : ४

अ) यशवंत मनोहरांनी एवढ्यात लिहिलेल्या महत्त्वाच्या प्रस्तावना:

- १) निळ्या सूर्यकडे निघालेली कविता : 'क्रांतीपथ' : लक्ष्मण माने
- २) बाई : मराठी स्त्रीवादी कवितेची सर्जनशील पहाट : 'बाई' : सीमाताई साखरे
- ३) प्रश्नांच्या आगीतून करूणेच्या पौर्णिमेकडे धावणारी कविता : 'जागतिकीकरणात माझी कविता' : उत्तम कांबळे

- ४) आपले चवदार तळे निश्चित करणारी कविता : 'आदिम सुगंधयुक्ता' : नीलकांत कुलसंगे
- ५) मूलतत्त्ववाद आणि मानवतत्त्ववाद या महायुद्धावरील श्रेष्ठ खंडकाव्य : 'नूरन' : अविनाश वरोकर
- ६) आगीत करुणेचे चांदणे फुलविणारी कविता : 'निखान्यांच्या रांगोळ्या' : भाऊ पंचभाई
- ७) युद्धाच्या हाका वाटणारी कविता : 'येथून पुढे' : प्रभू राजगडकर
- ८) दीक्षाभूमीच्या क्रांतीकार्याचे स्वरूप: 'दीक्षाभूमीच्या कविता': संपा, बापू इलमकर
- ९) परिवर्तनाच्या हाका : 'परिवर्तन' : शंकरराव गेडाम
- १०) मुक्तीच्या आगीचा नाट्यपिसारा: 'आमचाबी पंथरा आगस्ट': विलासराज भद्रे
- ११) मातंग बांधवांना बौद्धमय व्हायला सांगणारे लेखन : 'मातंग समाज : शोध-बोध व आर्थिक मनुवाद' : राजन पाखरे
- १२) सूर्यस्वभावाची कविता : 'उजेडाच्या कविता' : भूषण रामटेके
- १३) ऊर्जेच्या प्रवासाला निघालेली कविता: 'ऊर्जेची स्वगते': प्रभंजन चवहाण
- १४) बौद्धांच्या सूर्योदयाचे नाट्य: 'मी संपूर्ण भारत बौद्धमय करीन' : संजय जीवने
- १५) अंधाराचं बलुतं पेटवणारी कविता : 'उद्याचा सूर्य', धनंजय वाघमारे, पुणे
- १६) डॉ. आंबेडकरांना अभिप्रेत धम्मपदाची उभारणी : धम्मपद, सतीश चंद्रमोरे
- १७) माणसांच्या सुखदुःखांची कविता : 'झेप' : प्रदीप हेमके
- १८) काळजाने लिहिलेली पत्रे : 'पत्राक्षरे' : ना. गो. थुटे
- १९) मरणाला मारीत जीवन फुलविणारी कविता : 'सत्तेच्या आतबाहेर' : उत्तम पवार
- २०) प्रकाशाशी नाते जोडणारी कविता : 'अंधाराला डोळे फुटता' : संजय घाडगे

आ) अलीकडचे काही असंग्रहित लेख :

- १) बौद्धांची राजकीय संस्कृती २) नागपूर डोक्यांनी सुंदर आणि हृदयांनी असीम व्हावे ३) आंबेडकर या शब्दाचा अर्थ : सब्बे सत्ता सुखी होन्तु ४) डॉ. आंबेडकर : एक नवनवोन्मेषशाली प्रज्ञावंत ५) खैरलांजीचा आक्रोश ६) बौद्धांना बौद्धच म्हणा, दलित म्हणू नका. ७) मित्रांची संख्या वाढेल अशी आंदोलने करा.
- ८) लक्ष्मण मानेचा धम्मप्रवास ९) अँड, कोळीकरांच्या धम्मक्रांती अभियानाचे स्वागत १०) नव्या वळणावरचे आंबेडकरी राजकारण ११) शासनाने जबाबदारी ओळखावी १२) 'श्री' गणेशाचे उपासक डॉ. नरेंद्र जाधव यांना डॉ. यशवंत

मनोहरांचे निर्णायक पत्र १३) 'समाट' आंबेडकर होवो १४) खैरलांजीला काय हवे आहे? १५) डॉ. आंबेडकरांचे धम्माला योगदान १६) चक्रापत्तीत अडकलेले अ. भा. मराठी साहित्य संमेलन १७) धडावर मनूचे डोके असलेली वार्षिकी २००५ (प. वाटसर्ल) १८) स्वागतम्, धम्मवीरांनो सुस्वागतम्! (समाट) १९) बौद्ध करीत आहेत स्वागत बौद्धांचे (समाट) २०) यशोधरेची लेक : अंतस्थ घुसमटीविरुद्ध संग्राम झालेली कविता २१) ती जनता अमर आहे. (कवितारती) २२) विचारवंत डॉ. रावसाहेब कसवे (शांतीपर्व) २३) शाहीर विद्युत्तम पांनी केलेला भीमगौरव २४) ओ.वी.सी. बांधवांचे धम्मात स्वागत (सकाळ) २५) प्रा. केशव मेश्राम : एक अष्टपैलू प्रतिभा २६) नेतृत्वाचा सुवर्णमहोत्सवी वाढदिवस (जे. एस. पाटील) २७) सूर्यपुत्राचे अभीष्टचित्तन (चंद्रकांत हंडोरे)

इ) काही अलीकडची अध्यक्षीय भाषणे :

- १) अ. भा. परिवर्तनवादी साहित्य संमेलन, नांदेड, २३ एप्रिल २००५
- २) फुले-आंबेडकरी विचारपरिषद, वर्धा, १९ फेब्रुवारी २००६
- ३) राष्ट्रीय स्तरावरील पहिले फुले-शाहू-आंबेडकर साहित्यसंमेलन, नांदेड, ५ नोव्हेंबर २००६
- ४) फुले-आंबेडकर युवा मंच इल्हुर, जि. गडचिरोली आयोजित दुसरी साहित्यपरिषद, ९, १० डिसेंबर २००६

ई) नियतकालिकांमधून प्रकाशित एकांकिका :

- १) युद्धार्थ बुद्ध
- २) न संपणारे नाटक

उ) डॉ. मनोहरांच्या अलीकडच्या मुलाखती :

- १) डॉ. यशवंत मनोहर यांची मुलाखत
मुलाखतकार : प्रा. बाबुराव खंदारे, वसमत
- २) डॉ. यशवंत मनोहर यांची मुलाखत
मुलाखतकार : मीनाक्षी भोयर, नागपूर
- ३) डॉ. यशवंत मनोहर यांची मुलाखत
मुलाखतकार : प्रा. स्मिता शेंडे, यवतमाळ

डॉ. यशवंत मनोहर हे आयुष्यभर
नम्रपणे वैविध्यपूर्ण साहित्यनिर्मिती करीत
आहेत. बुद्धिवादी माणुसकीची प्रस्थापना हेच
त्यांच्या सर्व सहित्याचे प्रयोजन आहे. कविता,
समीक्षा, वैचारिक निबंध, प्रवासवर्णन,
कादंबरी, पत्रे, ललितनिबंध अशा विविध
वाङ्मयप्रकारांमधून डॉ. मनोहरांनी अत्यंत
कसदार आणि आपल्या इहवादी
व्यक्तिमत्त्वाची स्वतंत्र मुद्रा असलेले लेखन
केलेले आहे.

महाराष्ट्रातील अनेक मान्यवरांनी त्यांच्या
वाङ्मयीन कर्तृत्वासंबंधी आणि योगदानासंबंधी
आपले मौलिक अभिप्राय या ग्रंथात नोंदविले
आहेत. डॉ. यशवंत मनोहरांच्या वाचकांना,
आभ्यासकांना आणि परिवर्तनाच्या
चळवळीतील कार्यकर्त्यांना या ग्रंथाचा उपयोग
होईल ही खात्री आहे.

